

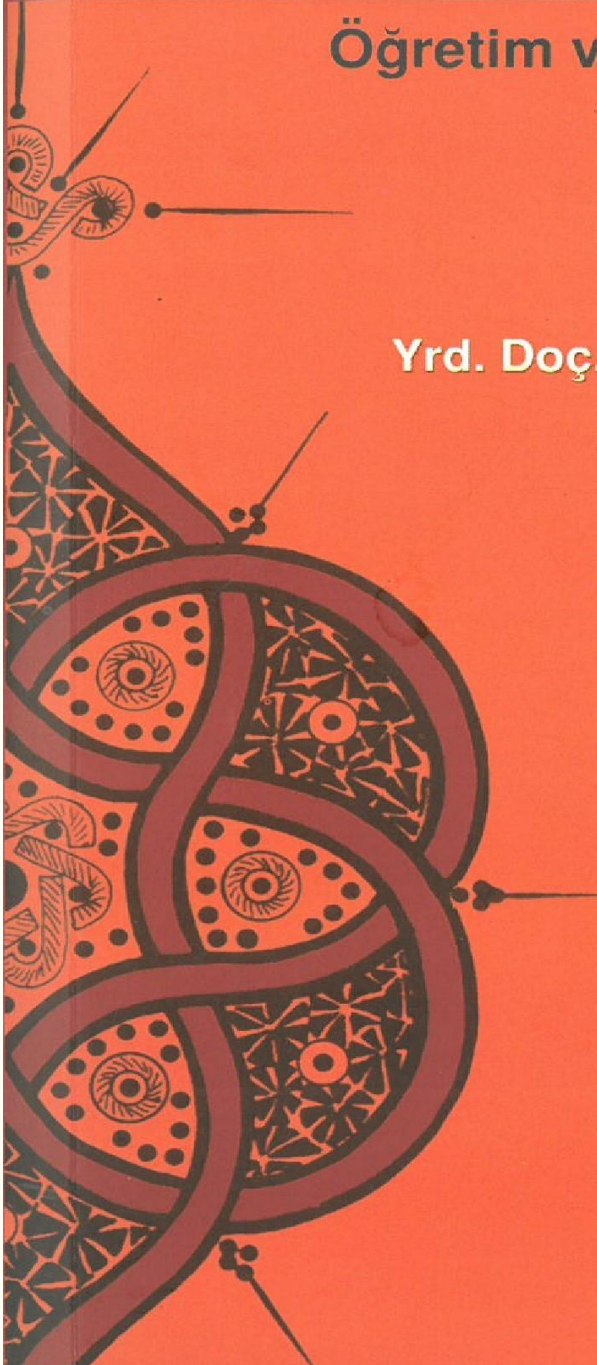
HASAN-I BASRÎ'nin HAYATI
ÖĞRETİM VE TEFSİR YÖNTEMİ

Çağlara Işık Tutan

HASAN-I BASRÎ'nin
HAYATI

Öğretim ve Tefsir Yöntemi

Yrd. Doç. Dr. Etem Levent

2. Baskı

ARI SANAT YAYINLARI: 46
Din-Tarih-Sosyoloji: 8

© 2012 Arı Sanat Yayınevi

*Eserin yayın hakları Arı Sanat Yayınevi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.*

Sertifika No: 17182

ISBN 978-975-8525-54-9

1. Basım: Şubat-2005, 1st.

2. Basım: Mayıs-2012, 1st.

Editör	Aydın Coşkun
Mizanpaj	Arı Sanat
Kapak tasarım	Yunus Karaaslan
Baskı	Lord Matbaacılık
	<i>Emintaş San. Sit. Topkapı/İST</i>

ARI SANAT YAYINEVİ

Çatalçeşme Sk. No:19/1 D: 3 34410 Cağaloğlu/İST.

Tel: 212 520 41 51 Faks: 514 51 39

e-posta: bilgi@arisanat.com

www.arisanat.com

İÇİNDEKİLER

	Sahife
İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VI
BÖLÜM	
I. HASAN BASRÎ'NİN YETİŞTİĞİ ÇEVRE, HAYATI, İLMİ, GÖRÜŞLERİ, HOCALARI, TALEBELERİ VE ESERLERİ	1
A. SİYASÎ VE İLMÎ YÖNLERİYLE YETİŞTİĞİ ÇAĞIN ÖZELLİKLERİ	1
1. Mekke	17
2. Medine	18
3. Kûfe	20
4. Basra	23
5. Şam	25
6. Mısır	26
B. HAYATI	30
1. Doğumu, Ailesi ve İkameti	30
2. Günlük Yaşayışı	37
3. Geliri	38
4. Görünüşü, Alışkanlıkları ve Davranış Özellikleri	40
5. Vefatı	41
C. HOCALARI	45
1. Sahâbî Hocaları	45
2. Tâbiî Hocaları	55
D. İLMİ, ŞAHSİYETİ VE GÖRÜŞLERİ	59
1. Zühd ve Takva Yönü	60
a. Bazı Prensip ve Görüşleri	60
1) Toplumun yüksek ve mutlu bir hayata çağırması	60
2) <i>Allah'ı unutturan</i> dünyayı kötülemesi	61
3) Nefsi tezkiye	62
4) <i>Amelde</i> hassasiyet	64
5) Korku (havf) ve hüzn	64
6) Söz ve fiil uygunluğu	66
7) Cömertlik ve diğer konular hakkındaki düşünceleri	67
b. Zühd ve Takvasının Kaynakları	69
2. Fesâhatı ve Beyan Gücü	72
3. Devlet Yöneticileriyle İlişkisi ve Onlara Bakışı	78
4. İsyancılara Karşı Görüş ve Tutumu	83
E. TALEBELERİ	88
F. ESERLERİ	97
II. HASAN BASRÎ'YE KADAR TEFSİR HAREKETİNE GENEL BİR BAKIŞ	103
A. KUR'ÂN-I KERÎM TEFSİRİNE DUYULAN İHTİYAÇ	103

B. TEFSİR İLMİNDE SÜNNETİN YERİ	106
C. SAHÂBE TEFSİRİNİN ÖNEMİ	111
D. TÂBİÛN TEFSİRİ	114
1. Mekke Okulu	115
2. Medîne Okulu	116
3. Kûfe Okulu	116
4. Basra Okulu	117
E. RİVÂYET VE DİRÂYET TEFSİRLERİNİN ÖZELLİKLERİ	121
III. TEFSİRDEKİ METODU	127
A. TEFSİRİNİN KAYNAKLARI	127
B. METODU	127
1. Rivâyet Tefsirindeki Yeri	127
a. Kur'ân-ı Kerîm'i Kur'ân ile Tefsiri	127
b. Kur'ân-ı Kerîm'i <i>Sünnet</i> ile Tfsiri	129
c. Sahâbe Sözleriyle Tefsiri	131
d. Nüzûl Sebepleri Konusundaki Tutumu	132
1) Hazret-i Peygamberin tutumu ile ilgili iniş sebebi	133
2) Sorulara cevap olan iniş sebebi	134
3) Şahıslarla ilgili iniş sebebi	135
4) Tarihî olaya ait iniş sebebi	136
5) İslâm edebine uymayan hareketleri beyan eden iniş sebebi	136
6) Yehûdîlerle ilgili iniş sebebi	136
7) Müşriklerin hareketlerine ait iniş sebebi	137
8) Münafıkları hedef alan iniş sebebi	137
e. Nâsih ve Mensûh Hakkındaki Görüşü	138
1. Nesihi konusundaki prensibi	139
2. Mensûh olduğunu açıkladığı âyetler	139
3. Muhkem olduğunu (mensûh olmadığını) tasrîh ettiği âyetler	142
f. Kırâat İmindeki Yeri	142
g. Kıssalarla Tefsiri	151
2. İsnattaki Yeri	153
a. Kendilerine Yetişmediği Bazı Sahâbeden Rivâyeti	153
b. Zamanlarına Yetişip de Kendilerinden Hadis	
İşitmediği Söylenen Sahâbîlerden Rivâyeti	154
c. <i>Kütüb-i Sitte</i> Sahiplerinin Gözünde Hasen'in Rivâyet	
Ettiği <i>Müsned</i> ve <i>Maktû'</i> Hadislerin Değeri	154
d. <i>Mürsellersi</i> ve İrsâle Başvurma Sebepleri	154
e. Hadis Rivâyetinde Uyguladığı Metot	157
f. <i>Tedlis</i> Yönünün Olup Olmadığı	157
3. Re'y Tefsirindeki Yeri	159
4. Lügattaki Yeri	159
a. <i>Garîb</i> Kelimeleri Açıklaması	160
b. Aslı Arapça Olmayan Kelimeler Üzerinde	
Durmuş mudur?	161
c. <i>Mübhemleri</i> İzah Etmesi	162
1) Zamirin âit olduğu <i>ismi</i> belirtmesi	162
2) İsm-i mevsûlün <i>sılasını</i> açıklığa kavuşturması	163
3) Manası sarîh olmayan <i>isimleri</i> izah etmesi	163
d. Birden Fazla Anlamı Olan Kelimeleri	
Nasıl Manalandırmıştır?	164
e. Eski Arap Şiiriyle İstişhâdı Var mıdır?	164
f. Âyet-i Kerîmeyi Tefsir Ederken Uyguladığı Metot	166

1) Prensiplerinden biri	166
2) Manasını kapalı gördüğü bir kelimeyi, başka bir kelime ile izah etmesi	166
3) Âyet-i kerîme karşısında, ruhunun derinliklerinden gelen coşkuyu dile getirmesi	170
4) Âyetin manasıyla dolaylı olarak ilgisi bulunan hususlardan söz etmesi	171
5) Bazı genel hükümlere gitmesi	172
g. Âyet-i Kerîmelerin Tefsirinde Gösterdiği Hassasiyetin Bir Neticesi Olarak Başkalarını Tenkit Etmesi	173
h. Kelime veya Terkibi Açıklarken, Arab'ın Bunları Nasıl Kullandığını ve Bu Konuda <i>Cahiliyye</i> Devrindeki Uygulamayı Göz Önünde Bulundurması	174
5. Muhkem ve Müteşâbihâtı Anlayış Tarzı	174
a. Prensibi	175
b. Müteşâbih Sıfatlar	176
c. el Hurûfu'l-Mukatta'a	177
6. Mekkî ve Medenî ile İlgili Görüşü	177
7. Müşkilü'l-Kur'ân Konusundaki Açıklaması	179
8. Kelâm İlmindeki Yeri	181
a. Tarihî Bir Sözü	181
b. "Mü'min misin?" Sorusuna Verdiği Cevap	182
c. Kebîre Sahibi Hakkındaki Görüşü	183
d. Kader Meselesi Karşısındaki Tutumu	184
1) Hatm	190
2) Hidayet ve dalâlet	191
3) İrade	192
4) Günah ve ceza	192
e. İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi ile İlgili Görüşü	193
f. <i>Ru'yetullah</i> Meselesinde Nasıl Düşünüyor?	193
g. Kelâm İlmine Konu Olan Bazı Terimleri Açıklaması	194
h. Bid'at Ehline Karşı Tavrı	195
9. Fıkıh İlmindeki Yeri	196
a. Abdest, Temizlik ve Kirlilik	196
b. İbadet	199
c. Âile	199
d. Ticaret ve Maliye	200
e. Harp	202
f. Ceza	203
g. Miras	204
h. İdare ve Dava	205
i. Diğer Bazı Fetvaları	205
10. Kur'ân ı Kerîm Rehberliğinde Zühd Anlayışı	207
11. İsrâiliyyat Karşısındaki Tutumu	212
IV. MÜFESSİR OLARAK HASAN BASRÎ'NİN KENDİSİNDEN SONRAKİ NESİLLERE TESİRİ	218
A. RİVÂYET TEFSİRLERİNE TESİRİ	218
1. Yahya ibn Sallâm Tefsiri	218
2. Abdurrazzak Tefsiri	219
3. Taberî Tefsiri	220
4. Tefsiru İbn Ebî Hâtim	220
5. el Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l Kur'ân	221
6. Tefsiru İbn Atıyye	222
7. Tefsîru'l-Kur'ânî'l Azîm	222
8. ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr	223
B. DİRÂYET TEFSİRLERİNE TESİRİ	224
1. Tefsîru't-Tüsterî	224

2. Te'vîlâtü'l-Kur'ân	224
3. Ahkâmu'l-Kur'ân	225
4. Keşşâf Tefsiri	226
5. Kurtubî Tefsiri	226
6. Tabressî Tefsiri	227
7. et-Tefsîru'l-Kebîr	228
8. Tefsîru'l-Beydâvî	229
9. Tefsîru'n-Nesefî	230
10. Hak Dini Kur'ân Dili	230
V. SONUÇ	232
KAYNAKLAR	234

KISALTMALAR

O	: Ömer ibn el-Hattâb
A	: Ali ibn Ebî Tâlib
U	: Ubeyy ibn Ka'b
İ	: İbn Mes'ûd
B	: İbn Abbâs
S	: Enes ibn Mâlik
L	: Ebû Mûsa el-Eş'arî
E	: Nâfî'
D	: İbn Kesîr
H	: Ebû Amr
K	: İbn Âmir
N	: Âsım
F	: Hamze
R	: el-Kisâî
T	: Tefsîru't-Taberî
C	: Tefsîru'l-Kurtubî
V	: Te'vîlâtü'l-Kur'ân No. 30 (yzm.)
I	: Tefsîru İbn Kesîr
M	: Materials (A.Jefferi)
W	: Zâdû'l-Mesîr
Z	: Tefsîru Süfyânî's-Sevrî
Y	: Tefsîru Tabressî No.29 ve 30 (yzm.)
G	: Tefsîru'n-Nesefî (Ebu Hafs)
Ü	: el-Keşf ve'l-Beyân No. 102 (yzm.)
P	: Tefsîru İbn Atıyye No. 119-120,121 (yzm.)
Ş	: el-Kırââtü's-Şâzze (Abdu'l-Fettâh el-Kâdî)
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt veya Cüz
nşr.	: Neşreden

s.	: Sayfa
trc..	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
yzm.	: Yazma

ÖNSÖZ

Tâbiîlerin ileri gelenlerinden olan Hasan Basrî, Tefsir ilminde, rivâyetlerine çok başvuru alanlar arasında yer almaktadır. Onun tefsirdeki metodu üzerinde yapılacak ilmî bir çalışma, sahâbe-i kirâm'dan sonra ikinci kaynak olan tâbiûn tefsirine ve o dönemdeki eğitim kurumları ile öğretim metotlarına da bir ışık tutmuş olacaktır.

Onun için biz de Hasan Basrî'nin Öğretim ve Tefsir Metodu üzerinde bir araştırma yapmayı uygun gördük. Buna göre, önce Hasen'in siyasî-ilmî çevresi ile hayatı, hocaları, talebeleri ve bundan sonraki bölümlerde de tefsirdeki metodu ele alınmıştır.

Hasen'in tefsirde uyguladığı metodu ortaya koyabilmek için, en sıhhatli kaynağın, şüphesiz bu konudaki kendi eseri olacağı çok açıktır. Ancak üzülererek söyleyecek olursak, Hasen'in tefsiri, bugüne kadar elimize ulaşmadığından, onun tefsirdeki metodu, kaynak tefsirlerden çıkarılan rivâyetleriyle belirlenmeye çalışılmıştır.

Buna göre, Abdürrazzâk, Taberî, Ahkâmu'l-Kur'ân (el-Cessâs), Ahkâmu'l-Kur'ân (İbnu'l-Arabî), Keşşâf, Zâdu'l-Mesîr (İbnu'l-Cevzî), Kurtubî, İbn Kesîr ve Dürru'l-Mensûr tefsirleri baştan sona taranarak Hasen'in rivâyetleri tespit edilmiştir. Bu arada önemli kaynaklardan Mücâhid, Süfyânü's-Sevrî, Tüsterî, Mâturidî, İbn Ebî Hâtim, Sa'lebî gibi müfessirlerin tefsirlerine de müracaat edilmiştir. Konular, belgeler ölçüsünde, önce prensipler çerçevesinde ele alınmış, sonra tafsîline geçilmiştir.

Bu araştırma, 1978 yılında "**Hasan-ı Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri**" adıyla **doktora tezi** olarak kabul edilmiş, ancak bugüne kadar bazı imkânsızlıklar sebebiyle yayını gerçekleştirilememiştir.

Araştırma yaparken rehberlikte bulunan ve değerli katkılarını esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. **İsmail Cerrahoğlu**'na, Prof. Dr. **Talat Koçyiğit**'e ve kaynakların belirlenmesinde yardımcı olan diğer hocalarıma ve eserin basımında emeği geçenlere en derin şükranlarımı sunarım.

Dr. Etem LEVENT
Erenköy – Kasım / 2004

BÖLÜM I

HASAN BASRÎ'NİN YETİŞTİĞİ

ÇEVRE ve HAYATI

A. SİYASÎ VE İLMÎ YÖNLERİYLE YETİŞTİĞİ ÇAĞIN ÖZELLİKLERİ

İnsanlara hidâyet ve hak din ile gönderilen¹ son peygamber **Muhammed aleyhisselâm**², yüce Allah'tan aldığı, hak ile bâtılı birbirinden ayıran³ Kur'ân-ı Kerîm'le, zulüm, bilgisizlik ve hak tanımazlık içinde olan topluma, yepyeni bir din sunuyordu. Bu bir tevhi'd, diğer bir ifadeyle **yüce Allah'ı bir bilme, putperestliğe son verme**, fâniye değil, *lâ yezâl* (daimî) ve *lâ yemût* (ölmez) olan Hakk'a yönelme çağrısıydı.

Bu çağrı, akıllara durgunluk verecek bir hızla ilerliyor ve yıllarca puta taparlığın telkin ve âdetleriyle yoğrulan Mekke ve daha geniş anlamda Arabistan halkının kafalarında bir inkılâp vücuda getiriyordu; böylece yeni bir toplum doğuyordu. Gerektiğinde Allah için canlarını verecek kadar Resulullah'a ve onun yüce Allah'tan getirdiği dine bağlılık gösteren bu toplum fertleri, kısa zamanda çoğalıyor ve kapkaranlık gönüllerde İslâm meş'alesini yakmak için, ellerinden gelen gayreti gösteriyorlardı. İnsanları hakka, adalete ve insanca yaşamaya davet ediyorlardı.

Diğer taraftan, mevcut putperestlik düzeninin ilke ve uygulamaları, insanın şeref ve haysiyet içinde, hak ve adalet ölçülerine bağlı kalarak hayatını sürdürmesine engel teşkil edi yordu. Onun için İslâm toplumunun belli başlı görevlerinin başında, **Allah'a eş tutma** inancıyla mücadele olmuştı.

Ancak atalarından devralıp sürdürdükleri inanç ve yaşayışlarının birer birer yıkılmakta olduğunu gören zamanın inkârcıları, kurtarıcı inanç ve mutlu yaşayışı sunan müslümanlarla mücadeleye karar vermişlerdi⁴. Bu bir bakıma, hak ile bâtılın savaşıydı. Müslümanın inanç ve fikir dünyasına, istikamette olma, hak yolda mücadele etme, şehit olma ve cennet gibi yeni kavramlar girmişti. O, gerektiğinde ölümü dahi göze alarak, *tevhi'd* inancını korkusuzca savunacaktı.

¹ Tevbe, 9/33; Feth, 48/28; Saff, 61/9.

² Bk. Ahzâb, 33/40.

³ Bakara, 2/185; Bk.Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Tefsîru'l-Kurtubî), Kâhira 1387/1967.

⁴ Bk. Ebû Muhammed Abdu'l-Melik İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebe- viyye*, Mısır 1355/1936, I,339.

Zamanın putperestleri, Müslüman fertlerden oluşan toplumun bu kararlı ve metanetli direnişi karşısında, politeist (çok tanrılı) bir inanç ve yaşayış tarzını koruyabilmek için, müslümanlarla **sert mücadele**ye girmişler ve boykot⁵ gibi çok ağır yaptırımlara başvurmuşlardı. Bu son kararla, müslüman toplumun âdeta iktisadî hayat damarları kesilmişti. Ancak bunların hiç biri, Kur'ân âyetlerinin gönüllerde ma'kes bulmasına engel olamamıştı.

Nihayet her şeyi göze alan *inkârcılar*, kendilerine gerçek hayat ve kurtuluş iksirini sunan Hazret-i Peygamber'in canına kastetmek gibi şen'î bir plânın uygulamasına geçtiler. Ancak, müslümanların Allah'ın emir ve izniyle⁶, Medine'ye hicret edip, orada bir İslâm devlet ve medeniyetini kuracaklarından haberleri yoktu.

Hazret-i Peygamber'in **Medine'ye hicretinden** sonra, İslâm tarihinde yeni bir dönem başladı. Bu dönem bize fiilî cihadı çerçevelemekle beraber⁷, İslâm'ın zekât, oruç ve hac gibi ibadetlerle ilgili; evlenme ve boşanma gibi ailevî; hırsızlık ve adam öldürmek gibi cezaî; miras, îcar ve ribâ gibi diğer işlerdeki teşrîini kapsıyordu⁸. Böylece kıyamete kadar bâki kalacak olan İslâm'ın kitabı **Kur'ân-ı Kerîm**, yirmi üç sene gibi bir zaman diliminde indirildi⁹.

Evet, her kemalin bir zevali olduğu gibi¹⁰, İslâm kemal noktasına erdikten sonra, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş olan *Hâtemü'l-Enbiyâ*, binlerce güzîde ashâbın huzurunda okuduğu **veda hutbesinden**¹¹ kısa bir zaman sonra¹², ahiret âlemine göçtü (11/632).

Bundan sonra, İslâm toplumunun din ve dünyaya ilişkin işlerini kim deruhte edecek, o topluma kim emir ve komuta edecekti? Bu mesele, kısa bir zamanda çözümlenerek sonuca bağlandı. Hazret-i Peygamber'in hastalığı sebebiyle mescide çıkamadığında, namazı kıldırma vekil tayin ettiği¹³ **Ebû Bekr es-Siddîk**, *icmâ* ile halife seçildi¹⁴. Hilâfet

⁵ İbn Hişâm, a.g.e., II,14-15.

⁶ İbn Abbâs "Allah'ın izniyle olmuştur." diyor: Bk. Kurtubî, *Tefsiru'l-Kurtubî*, XIX,313; İbn Hişâm, a.g.e., II,26.

⁷ Bk. Hacc,39-41. Bu âyetlerle cihada izin verilmiştir: Bk. Kurtubî, a.g.e., XII, 67-68.

⁸ Bu hususta geniş bilgi için Bk. Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût 1385/1965, s.181vd.; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kâhira 1975. Mekke ve Medine'de inen sure ve âyetler için Bk. Ebû Abdillâh Bedru'd-dîn Muhammed ibn Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (el-Burhân), Mısır 1276/1957, I,187-205; Celâlû'd-dîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l Kur'ân*, Mısır 1370/1951, I,8 vd.; Muhammed Abdül-Azîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1362/1943, I,192-238.

⁹ Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, s.50. *İtkân*'da 20, 23 ve 25 sene olmak üzere üç görüş zikredilmiştir: Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, I,39.

¹⁰ Bu sözün aslı şöyledir: *اليوم اكملت لكم دينكم* (Mâide, 5/3) âyeti nazil olunca, Ömer ibn el-Hattâb, ağlamaya başladı. Bunu gören Hazret-i Peygamber "Seni ağlatan nedir?" diye sordu. O da "Dinimizde bir ziyadeleşme içindeydik, fakat şu anda kâmil oldu. Bir şey kâmil oluca, mutlaka noksanlaşır. İşte beni ağlatan budur!" dedi. Bunun üzerine Peygamber aleyhisselâm "Doğru söyledin." buyurdu. Bk. Kurtubî, *Tefsiru'l-Kurtubî*, VI,61.

¹¹ Bk. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, IV,250 vd.

¹² *اليوم اكملت لكم دينكم* (Mâide, 5/3) âyeti, H.10'da Veda haccında ikindiden sonra Arefe günü (Cuma) nâzil olmuştur: Bk. Kurtubî, a.g.e., VI,61. İşte Peygamber aleyhisselâm Nasr suresinin (ki o da Mina'da o senenin hac günlerinde inmişti) ve mezkûr âyetin inzâlinden sonra, 80 gün (5 veya 81 gün: Bk. Ebû İshâk İbrâhîm eş-Şâtibî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât fî ulûmi's-şerî'a*, Mısır 1395/1975, III,384.) yaşadılar. Bk. Kurtubî, a.g.e., XX,233. Vefatları: 12 Rabîulevvel 11H. Pazartesi günü zeval vaktinden önce.

¹³ İbn Hişâm, a.g.e., IV,301.

makamına geçtiğinde, **Kayser** ve **Kisrâ**'ya tâbi olan *Şam* ve *Irak* Arapları dışında bütün Araplar *Bahreyn*, *Ummân* ve *Cezîratu'l-Arab* ahâlisi müslüman olmuştu¹⁵.

Ancak halife göreve başlar başlamaz, Arap kabilelerinden bir çoğu zekât vermeyi reddederek¹⁶ ve *Yemâme*'de *Müseylemetü'l-kezzâb*, Peygamberlik iddiasında bulunarak ayaklanmıştı¹⁷. Bu isyanlar kısa zamanda bastırıldı. Adı geçen *Yemâme* vak'asında, içinde yetmişden fazla *kurrâ'* bulunan birçok şehîd verildiğinden¹⁸, bazı sahabîlerin tavsiyeleri üzerine¹⁹, Hazret-i Ebû Bekr, Zeyd ibn Sâbit'i, Kur'ân âyetlerini bir araya toplamakla görevlendirdi. Zeyd, yorucu ve itinalı bir çalışmadan sonra, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini iki kap arasında (**Mushaf**) topladı; böylece Kur'ân'ın zayı olmasının önüne geçildi²⁰.

Hulefâ-i Râşidîn devrinin ilk halifesi Hazret-i Ebû Bekir'den (ö.13/634) sonra, **Ömer ibn el-Hattâb**²¹, es-Siddîk'in vasiyeti ve güzîde eshâbın seçimleriyle *hilâfet* makamına geçti.

Bu devir, İslâm fütuhâtının inkişâf devri oldu. Zaten, ilk halife zamanında, *Irak* ve *Şam* topraklarına giren İslâm orduları, bu dönemde Bizans ve İran gibi iki büyük devletle savaşmaya başlamış ve *Dimeşk* ile *Ürdün* zaptedilmiş; diğer yandan *Taberistân*, *Azerbaycân*, *Kazvîn* ve *Horasan*; Kuzey Afrika'da da *Trablusgarb* fethedilmiştir²².

Bu fütuhâtın yanında Hazret-i Ömer'in, *şehircilik* ve *imar* işlerine de önem verdiği görülmektedir. Araştırmamızın konusu olan Hasan-ı Basrî'nin hayatının büyük bir kısmını içinde geçirdiği *Basra* (16 veya 17/637-638) ve *Kûfe* (17 veya 18-19/638-639-640) şehirleri, bu dönemde kuruldu.

Nihayet, hayatında eşsiz denebilecek bir adalet örneği veren Hazret-i Ömer el-Fâruk, bir kölenin sûikastı sonucu **dâr-ı ukbâ'**ya göçtü (ö.23/643). Ancak vefatından önce halife seçimini, seçilmemek şartıyla *oğlu Abdullah* ile *altı kişilik bir şûraya* bıraktı.

İşte bu şûra, **Osman ibn Affân**'ı²³ halife seçti. Hazret-i Osman devrinde, fetihler, daha da ileri noktalara götürüldü. Meselâ *Endülü's*'e İslâm askerleri çıktı²⁴ ve *Kıbrıs* fethedildi²⁵. Bütün bu fetihler, İslâm devletinin ve müslümanların iktisadî ve malî yönden

14 Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Mısır 1328/1910, II,341 vd.; İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), Mısır 1328/1910, II,258; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, Haydarâbât: 1325/1907, V,315-317; Ebû Abdillâh Şemsü'd-dîn ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrût 1374/1954, I,1-4.

15 Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Târih-i Hulefa*, İstanbul 1386/1966, I,274.

16 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Kâhira 1367/1947, I,349.

17 Zehebî, a.g.e., I,358.

18 Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, Kâhira 1383/1964, s.76.

19 Ebû Abdillâh Bedru'd-dîn Muhammed ibn Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (el-Burhân), Mısır 1276/1957, I,233.

20 Zerkeşî a.g.e., I,233; Suyûtî, *el-İtkân*, I,57; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, s.65-89; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Ankara 1971; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, Kâhira 1383/1964, s.77.

21 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Mısır 1969, s.179; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,458; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,518; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,438.

22 Fetihler için bk. Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.131 vd.

23 Bk. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.191; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,462; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,8; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII, 139.

24 Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.155; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II,78.

25 Suyûtî, a.g.e., s.155; ez-Zehebî, a.g.e., II,80.

ileri derecede zenginleşmesine sebep oldu. Doğuda, *Türkistan*; batıda *Endülüs*'e kadar uzanan İslâm topraklarından elde edilen gelir ve savaşların getirdiği ganimet, müslümanların refah ve yaşama düzeyini yüksetti.

Bu arada bazı müslümanların altın ve gümüşe rağbetleri de artmış oldu. Ancak şehirlerin *imar* ve *genişleme* çalışmaları ile altın ve gümüşün müslümanların ellerinde çoğalmakta olduğunu gören **Ebû Zer el-Gifârî** (ö.32/652), bu duruma ilk tepkiyi göstermiş ve açıktan mücadeleye başlamışsa da, sonunda Halîfe'nin izni ile *Rebeze*'ye taşınarak, toplumdan uzak bir hayat sürdü.

Bu devredeki ilim hayatına bir göz atılacak olursa, sahabîlerden bazıları, *Kûfe*, *Basra*, *Şam* ve *Humus* gibi şehirlerde *Kur'ân-ı Kerîm* öğretme görevini yüklenmişlerdir. İlim tarihinde en önemli hadiselerin başında sayılması gereken biri de, Hazret-i Ebû Bekr zamanında bir araya getirilmiş olan **Mushaf-ı Şerîf**'in, bir heyet tarafından *istinsah* ve *teksir* edilerek, belli başlı şehir merkezlerine gönderilmiş olmasıdır²⁶.

Bütün bu müspet gelişmelerin yanında, bilhassa *Şam* ve *Mısır*'da gittikçe büyüyen bir **fitne kazanı** kaynıyordu. Birini haksız yere öldürmekten daha büyük bir günah olan bu *fitneyi*²⁷, kimler ve hangi sebeplerle çıkarıyorlardı? Yoksa, *Hazret-i Huzeyfe*'nin (ö.36/656) haber verdiği *kapı*, bir daha kapanmamacasına kırılıp açılacak mıydı²⁸? Kısaca ifade edilecek olursa, *Huzeyfe ibn el-Yemân*'ın bildirdiğine göre, bu *kapı*, Hazret-i Ömer'den sonra kırılmış ve müslümanlar arasında, kîtâle kadar varan bazı ihtilâflar baş göstermiştir.

Ancak Osman ibn Affân devrinde ve onun çevresinde koparılan fitnenin mahiyeti değişik olmuştur. Onun kaynağında, mel'aneti târihen sabit olan Yahudi dönmesi **Abdullah ibn Sebe**²⁹ bulunmaktadır. Şehir şehir gezerek, halkı halife aleyhine kışkırtıyordu. Bu fesat tahrikçisine, bazı gafil müslümanların da katılması neticesinde *fikrî ihtilâl*, patlama noktasına yaklaşırken, Hazret-i Osman, işlendiği söylenen münkerleri yerinde incelemek üzere, çeşitli yerleşim merkezlerine müfettişler gönderdi. Fakat, bu müfettişlerin raporları, "**Her hangi bir münker görmedik.**"³⁰ şeklinde oldu. Buna rağmen, *fitne* değirmeni dönüyordu. Ve sonunda, cennetle müjdelenenlerden biri ve bütün müslümanların halifesi olan Osman ibn Affân, evi kuşatılarak şehit edildi (ö.35/656).

Burada kaydedilmesi gereken bir husus da şudur:

²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,235-240; Suyûtî, *el-İtkân*, I,59; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, s.78 vd.; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.69.

²⁷ Bk. Bakara, 2/191.

²⁸ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed ibn Yezîd, *Sünenü İbni Mâce*, Dâru İhyâi'l-kutubi'l-arabiyye 1372/1952, II,1305-1306; Ebû Nuaym, Ahmed ibn Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, Beyrût 1389/1968, I,270-271.

²⁹ Ebû'l-Feth Muhammed ibn Abdî'l-Kerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâl ve'n-nihal* ile birlikte), Beyrût 1395/1975, I,11; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s.269; Ebû Zehra, Muhammed ibn Muhammed, *İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1970, s.56; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yehudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s.34; Kemal Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967, s. 28.

³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, s. I,472. Hasan-ı Basrî: "Halk, Hazret-i Osmân'nın 12 sene süren idaresinden memnundu." demektedir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II,145-146.

Bu ve benzeri olayların, gelişme çağındaki Hasan-ı Basrî'ye ve Kur'ân tefsirinde takip ettiği metoda, ne ölçüde etkili olduğunun belirlenmesidir. Bu konu ileride ele alınacaktır.

Hilâfet meselesine gelince, **Ali ibn Ebî Tâlib**³¹, sahâbe-i kirâmın çoğunun reyleriyle halife seçildi. Fakat bu görevi, çok zor şartlar altında yüklenmişti. Daha hilâfet makamına geçer geçmez, Hazret-i Osman'ın kâtillerini bulup *kısâs* etmek gibi önemli bir meseleyle karşı karşıyaydı. Halbuki ayaklanma henüz son bulmamıştı. Hazret-i Ali, mevcut şartlar altında, kısâsı geciktirmeyi düşünüyor; fakat içlerinde *Talha ibn Abdillâh ibn Osman et-Temîmî* (ö.36/656), *ez-Zubeyr ibn el-Avvâm el-Esedî* (ö.36/656) ve *Hazret-i Âişe'nin* (ö.58/678)de bulunduğu taraf³² ise bu geciktirmenin, "dinî ahkâm"ı uygulamama manasına geldiği kanaatine vararak, *Ali ibn Ebî Tâlib'e* bey'at etmiyorlardı. Böylece iki ayrı grup ortaya çıkmış oldu. Bu fikrî (*ictihadî*) ayrılık, hüznün ve kederle dolu **Cemel vak'ası**'nın (36/656)³³ meydana gelmesine sebep oldu.

Aynı sene içinde bir başka acıklı hâdise de **Sıffîn**'de³⁴ oluyordu. *Cemel vak'asıyla* aynı karakteri taşıyan bu olay, Hazret-i Osman'ın kâtillerinin cezalandırılması tezinden hareket ederek, bey'atten istinkâf eden **Muâviye ibn Ebî Süfyân** (ö.60/680)³⁵ ve taraftarları ile yine *Hazret-i Ali* ve taraftarları arasında geçiyordu.

Sahâbe-i kirâm arasında cereyan eden bu hâdiselerden, o devrin ve sonraki devirlerde yaşayan âlimlerin etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim öyle oldu. Her iki tarafta da ileri gelen, seçkin ve cennetle müjdelenen sahabîler bulunuyordu. Bir yanda **Hazret-i Ali**, öbür tarafta Hazret-i Peygamber'in mübarek zevcesi **Hazret-i Âişe**; diğerinde, *Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini yazmak* gibi şerefli bir görev ifa etmiş iki arkadaş³⁶, karşı karşıya geliyordu. Her ne kadar, hiç bir tarafı desteklemeyenler (çekimserler) çıkmışsa³⁷ da çoğunluk bir grubun yanında yer almıştı.

İşte bu mahiyetteki olaylara, bir hüküm biçmenin ne kadar güç olduğu ortadadır. Ancak burada, araştırmacıya, "hadîs"i metin ve senet açısından *cerh* ve *ta'dîle* tabi tutarak değerlendiren **muhaddisler** ışık tutmuş ve bu konuda bazı prensiplere varmasına yardımcı olmuşlardır.

Hadis mecmualarının belli başlılarından olan *Kütüb-i Sitte* ele alındığında, bu eserlerde *Cemel* ve *Sıffîn* vak'alarında, taraflardan **Hazret-i Ali**³⁸ ile **Hazret-i Âişe**³⁹ ve

³¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.203; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, el-İsâbe ile birlikte), III,26; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,507; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,339; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,10.

³² Talha ibn Abdillâh ile Zubeyr ibn Avvâm, Hazret-i Ali'ye bey'at etmişlerse de sonradan bey'atlarından rucu etmişlerdir.

³³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II,148; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.174.

³⁴ Zehebî, a.g.e., II,166; Suyûtî, a.g.e., s.174.

³⁵ İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, el-İsâbe ile birlikte), II,395; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,433; Zehebî, *el-Kâşif*, III,157; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed ibn Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân*, Beyrût 1968, VII,214-218.

³⁶ Hazret-i Ali ile Hazret-i Muâviye.

³⁷ Meselâ, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Sa'd ibn Ebî Vakkâs, Ebû Bekra, Imrân ibn Husayn, Ahnef ibn Kays, Cemel'de; Murratu'l-Hemadânî ve Mesrûk, Sıffîn'de çekimser kalmışlardır.

³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,334.

³⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,27.

Hazret-i Muâviye'nin⁴⁰ rivâyetlerine yer verildiği ve muhaddislerin usul ölçülerine göre, bütün sahâbenin *sika* (güvenilir) kabul edildiği görülmektedir⁴¹.

Buradan şu sonucun çıkarılması çok tabiidir: Sahâbe-i kirâm arasında vuku bulan *karşılaşmalar*, nefsî bir arzuyu tatmin etmek, makam veya dünyalık kazanmak için değil, *re'ý* ve *ictihad*larının bir sonucu olarak, şer'î hükümlere bağlı kalmaktaki gayretlerinden ileri geldiği görülmektedir⁴². Zaten sahâbenin fazilet ve yüksek meziyyetleri ile ilgili âyet ve hadisler⁴³, onlar hakkında kötü zanlar beslenilmesinin ve hele onlara ta'n edilmesinin yerinde ve doğru olamayacağını açıkça göstermektedir.

Yukarıda sözü edilen *Sıffîn* olayında "tahkîmnâme"nin hazırlanması olumlu bir netice vermeyince, Hazret-i Ali ve Hazret-i Muâviye, ordularını alarak bölgelerine çekildiler. Böylece islâm âleminde, siyasî ve idarî yönden birbirine bağlı olmayan iki ayrı yönetim doğmuş oldu. Sıffîn'in bir başka sonucu da özellikle Emevîlerin bütün yönetimleri boyunca, siyasî, idarî ve dinî bakımdan kendilerine gâile olan **Havâric** ⁴⁴ fırkasının ortaya çıkmış olmasıdır.

Burada önemle vurgulanması gereken bir konu, yukarıda adı geçen **İbn Sebe**'nin müslümanların arasını açabilmek için Hazret-i Ali'yi seviyor görünerek **Şia**⁴⁵ mezhebinin temellerini atmasıdır. Sıffîn'den sonra bu mezhep, Hazret-i Ali'ye aşırı sevgi duyduğunu ileri sürerek onun etrafında halkalanmış ve diğer halifeleri yermiştir. *Havâric* ise Hazret-i Ali'ye düşmanlık göstererek ondan uzaklaşmıştır.

Hazret-i Ali'nin vefatından (40/661) sonra oğlu **Hasan** (ö.49/669) halife olmuşsa da çok kısa bir zaman sonra hilâfeti Hazret-i Muâviye'ye devretmiş (41/661) ve tekrar bütün müslümanlar, tek halifenin bayrağı altında toplanmışlardır. Bu seneye **Cemâat senesi** denilmiştir⁴⁶.

İşte müfessirimiz Hasan-ı Basrî'nin *fikrî olgunluk* devresini yaşadığı **Emevîler** idaresine, bu şartlar altında geçildi.

Muâviye ibn Ebî Süfyân, Hasan-ı Basrî'nin yetiştiği çevre olan **Basra**'ya **Abdullah ibn Âmir**⁴⁷ vali tayin etti. Sonra Basra eyaletine, *Horasan* ve *Sicistan* da idarî yönden bağlandı. İbn Âmir, Halîfe Osman zamanında, Basra'da aynı görevde bulundu. Hazret-i Ali idaresinde ise Basra'da **Abdullah ibn Abbâs** (ö.68/687) vali, *Ziyâd ibn Ebîh* ⁴⁸ hazine

⁴⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, III,157.

⁴¹ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Matbaatu's-seâde 1972, s.93; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,9-10.

⁴² Bk. Ahmed el-Fârukî es-Serhendî (el- İmâm er- Rabbânî), *el-Mektûbât*, İstanbul 1963, I,227 vd.; Abdulvahhâb Hallâf, *Hulâsatu târihi't-teşrî'i'l-islâmiyye*, ed-Dâru'l-Kuveytiyye 1388/1968, s.48.

⁴³ Sahâbe'nin faziletini bildiren âyet ve hadisler için bk. İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), I,4 vd.; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,9.

⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâl ve'n-nihal* ile birlikte), Beyrût 1395/1975, I,154 vd.

⁴⁵ Şehristânî, a.g.e., I,195 vd. ve II, 2 vd.

⁴⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II,208.

⁴⁷ Zehebî, a.g.e., II,209-210. İbn Âmir, Hazret-i Osmân devrinde (29-36 H. tarihleri arasında) valilik yapmış ve 36 H. yılında bu görevinden alınarak yerine Osmân ibn Hanîf tayin edilmiştir.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VI,356.

memuru olarak görevlendirilmişti. Sonra İbn Abbâs, bu vazifeden istifa ederek Mekke'ye gitti (40/660).

İbn Âmir'den sonra Basra'ya **Hâris ibn Amr el-Ezdî**⁴⁹ vali oldu. El-Ezdî'yi Emevîlerin güçlü, dirâyetli, siyâset ve idare adamlarından **Ziyâd ibn Ebîh** takibetti. Ancak Ziyâd'a Basra'ya ilâveten *Horasan* ve *Sicistan*; sonradan *Umman* ve *Bahreyn*'in idareleri de verildi. İbn Ebîh, kuvvetli bir idarî mekanizma kurabilmiş ve *İmrân ibn Husayn* (ö.52/672), *Enes ibn Mâlik* (ö.93/711), *Abdurrahman ibn Semure* (ö.50/670) ve *Semure ibn Cundeb* (ö.59/678) gibi sahabîlere, idarî görevler vererek, onlardan istifade etmesini bilmiştir. İbn Ebîh, çok müstebit davrandığından, bazı âlimlerin tenkidine hedef olmuştur. 53/672 senesinde *Hicaz* idaresi de kendisine katıldı. Ziyâd ölünce oğlu **Ubeydullah**, *Horasan* emîri; sonra da *Basra* valisi oldu.

Muâviye ibn Ebî Süfyan devrinin önemli olaylarından biri, **İstanbul'un fethi için hazırlanan ordunun**, İstanbul surlarına kadar gelip Rumlarla harbetmesidir (50/670-51/671). **Yezîd ibn Muâviye** komutasındaki⁵⁰ bu orduda, *İbn Abbâs*, *İbn Ömer*, *İbn Zübeyr* ve *Ebû Eyyûb el-Ensârî Hâlid ibn Zeyd* (ö.51/671) gibi sahabîler bulunmuştur⁵¹.

Halîfe Muâviye 60/679 tarihinde vefat etti. Yerine, sağlığında veliaht ilân ettiği oğlu **Yezîd** geçti. Tarihin en acıklı olaylarından biri olan **Kerbelâ fâciası**, bu dönemde vuku bulmuştur. Basra valisi, **Ubeydullah ibn Ziyâd** idi. Yezîd'e bey'at etmeyen Hüseyin ibn Ali, taraftarları ile Kûfe'ye yönelmişti. Bu harekâtı durdurmak ve Yezîd'e bey'at almak için *İbn Ziyâd*, *Ömer ibn Sa'îd ibn Ebî Vakkâs*'ı (ö.66-67/685-686), bir ordu ile Kerbelâ'ya gönderdi. Ve neticede, mübarek **Hazret-i Hüseyin şehit edildi** (61/680).

Diğer taraftan **Muhtâr**, *şîîlere* önderlik ederek, Kûfe'de ayaklanıyor; İbn Zübeyr ise, Mekke'de gizlice bey'at alıyordu. Yezîd ölünce (64/683) yerine **oğlu Muâviye** halife oldu (ö.64/683). Bu sırada, Suriye idarecileri dışında *Mekke*, *Medine*, *Yemen*, *Irak* ve *Mısır* halkı, **İbn Zübeyr**'e bey'at etti. Böylece, İslâm âleminde *çift yönetim* yine baş göstermiş oldu.

Suriye'deki duruma gelince: **Mervân ibn Hakem** (ö.65/685), idarenin başına geçerek bey'at aldı. Ölünce oğlu **Abdûlmelik** halife oldu (65/684). Bu esnada, Basra ve çevresinde Haricîlerin ayaklanması kanlı bir şekilde bastırıldı.

Bu dönemde **Muhtâr es-Sekafî** (ö.67/686), yine sahnede görülmektedir⁵². Bu harekât, Emevî idaresine gösterilen Şîî bir reaksiyondur. Sonunda Muhtâr, Kûfe'de şîî bir hükümet kurmayı başardı. Azerbaycan, Musul, Medâin gibi şehir merkezlerine memurlar dahi tayin etti. *Muhammed ibn Hanefiyye*⁵³ adına ortaya çıktığını söylüyordu. Halka çok zulmetti, çok kan döktü.

Böylece İslâm âleminde, Şam ve Mısır, **Abdûlmelik**'in; Haremeyn, Yemen ve Basra **Abdullah ibn Zübeyr**'in ve Kûfe **Muhtâr**'ın idaresinde olmak üzere, üç ayrı yönetim ortaya çıkmış oldu.

⁴⁹ Zehebî, a.g.e., II,210.

⁵⁰ Zehebî, a.g.e., II,212.

⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, I,611.

⁵² Zehebî, a.g.e., II,372 vd.

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV,169.

İbn Zubeyr (ö.73/692), Basra'ya kardeşi **Mus'ab ibnu Zubeyr**'i⁵⁴ vali tayin etti (67/686). Mus'ab, yanına, Muhelleb'i (ö.83/702)⁵⁵ de alarak, Kûfe üzerine hareket etti⁵⁶. Şiddetli savaş neticesinde Muhtâr öldürüldü (67/686). Bu defa Mus'ab, misilleme yaparak, yerli yersiz adam öldürdü.

Bu arada haricîlerden **Necde ibn Âmirî'l-Hanefî** (ö.72/691), Bahreyn ve Umman taraflarını ele geçirdi⁵⁷.

Muhtâr ölünce, Abdullah ibn Zubeyr kuvvet kazandı. Muhammed ibn Hanefiyye'ye haber göndererek, kendine bey'at etmesini istediye de İbn Hanefiyye bunu kabul etmedi.

Öte yandan **Abdumelik**, Irak üzerine yürüyerek, orasını istilâ etti (71/690). Böylece İbn Zubeyr'in hâkimiyeti za'fa uğramış oldu. 72/691 senesinde **İbn Zubeyr** üzerine, **Haccâc ibn Yûsuf es-Sekafî** ⁵⁸ gönderildi. Siyaset ve idarede son derece başarılı, devlet idaresinde itaatsızlığı asla affetmiyen **Haccâc**, *İbn Zubeyr*'e boyun eğdirebilmek için mancınık kurarak, *Kâ'be*'yi taşa tuttu. Sonunda dokuz sene hükümet eden İbn Zubeyr'in şehîd olmasıyla **Abdumelik**, bütün İslâm âleminin halifesi oldu (73/692).

Bu başarısından dolayı **Haccâc**, *Mekke*, *Medine* ve *Yemame* valiliğine tayin edildi. Bu sıralarda (73/692) Irak valisi, **Bişr ibn Mervân** ⁵⁹ idi.

Yukarıda da konu edildiği gibi, Irak, ihtilâllerin ve mezâlimin âdeta kaynağı hâline gelmişti. Bunun üzerine **Haccâc**, Irak'a vali olarak gönderildi (75/694). Oraya varır varmaz, mescitte yaptığı ilk konuşması meşhurdur⁶⁰. Bazı isyanları bastırdı ama, halka çok zulmetti. Basra ahâlisi, **Abdullah ibn Cârûd**'un başkanlığında Haccâc'a karşı ayaklandı (75/694); fakat Haccâc, bu isyanı bastırmayı başardı⁶¹. Bu sırada zuhur eden **Havâric** ile şiddetli savaşlar oldu. Zaman zaman haricîlerin üstünlük sağladıkları olduysa da sonunda Haccâc'ın askerleri duruma hâkim oldu. Kaçan *Haricîler*, amansızca takip edildi. Meselâ, ilerideki bölümlerde görüleceği gibi, Hasan-ı Basrî'nin konu ettiği **Abdurrahman ibn Muhammed ibn el-Eş'as** komutasındaki askerî bir bölük, *Şebîb*'in arkasına düştü. Fakat sonra şikâyet üzerine **Haccâc**, Abdurrahman'ı bu görevinden aldı.

Haccâc, kuvvetli idaresiyle, **Havâric** isyanlarını bastırmada muvaffak oldu ve kendisine, *Horasan* ile *Sicistan* eyaletlerinin idaresi de verildi. Haccâc, Sicistan'a **Ubeydullah ibn Ebî Bekr**⁶² emîr tayin etti. Ubeydullah, Basra ve Kûfe askerleriyle, Türk topraklarına çok akınlar yaptı. Kûfe askerlerinin emîri ise **Kâdî Şurayh** (ö.78/697)⁶³ idi.

Hazret-i Ömer'in (18/639) de Kûfe'de kâdı olarak görevlendirdiği **Şurayh**, çeşitli siyasî ve idarî değişiklikler, ihtilâller ve isyanlar olmasına rağmen, **aynı yerde ve aynı**

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.356.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.350.

⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II,375 vd.

⁵⁷ Zehebî, *a.g.e.*, III,111.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,210; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,29-54.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.571.

⁶⁰ Bk. Zehebî, *a.g.e.*, III,117.

⁶¹ Zehebî, *a.g.e.*, III,119.

⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,5.

⁶³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, II,59.

görevde 60 sene kalmıştır. Bu olay, o devrin siyaset adamlarının, hatta ihtilâlcilerin bir ilim adamına, özellikle hüküm (yargı) organına bakışını sergilemesi açısından önem taşımaktadır. Çağımız hukukunda, çok sözü edilen “*yargı organının bağımsızlığı*”nın İslâm hukuk tarihinde, ne kadar müstesna bir yeri olduğunun da açık bir belgesidir.

Evet, *Sicistan*’daki durum hiç de iyi değildi. Ubeydullah, düşman karşısında hazimete uğramıştı. Bunun üzerine **Haccâc**, *Abdurrahman ibn Muhammed ibn el-Eş’as el-Kindî*’yi başkomutan göreviyle, Türk illerine (*Sicistan*’a) gönderdi. Abdurrahman görev mahalline vardı. Düşmana birçok saldırılarda bulunarak yeni topraklar aldı. Haccâc’a durumu bildirdi. Haccâc’tan gelen mektupta, İslâm askerlerinin durmadan ilerlemesi emrediliyorsa da zaten **Haccâc** yönetimine ve zulmüne diş bileyen ordunun ileri gelenleri isyan ettiler ve **Abdurrahman**’a bey’atta bulundular (80/699)⁶⁴.

Bu durumda Abdurrahman, Türk melikiyle sulh yapıp, Irak ordusuyla *Sicistan*’dan Basra’ya yöneldi. Gaye, **Abdumelik**’i hilâfetten uzaklaştırıp, halkı Kitabullah’a ve Sünnet’e çağırmaktı. İleride üzerinde durulacağı gibi, bu hareket, maksat açısından müspet gibi görünüyorsa da müslümanların huzur, sükûn ve birliğini bozma yönünden, bir **ihtilâl** niteliği taşımaktadır.

Haccâc, bu hâdisе karşısında, Şam’dan takviye kuvvetleri istedi. Bu sırada, Abdurrahman Basra’ya girdi ve halk ona bey’at etti. **Haccâc** askerleriyle Abdurrahman’ın askerleri arasında şiddetli savaşlar oldu. Sonunda Irak askeri (Abdurrahman) bozguna uğradı. Ve Abdurrahman, Kûfe’ye çekildi. Bu savaşlarda **kurrâdan** birçoğu hayatlarını kaybetti.

Abdurrahman ibn Kays ibn Muhammed ibn el-Eş’as ibn Kays el-Kindî el-Kûfî’ye (ö.90/708 tarihinden sonra) bey’at edenler arasında, **Sa’îd ibn Cubeyr** (ö.95/713)⁶⁵ **Âmir eş-Şa’bî** (ö.103-104/721-722)⁶⁶, **Ebû’l-Bahterî**, **Sa’îd ibn Fîrûz** (ö.83/702)⁶⁷ ve **Abdurrahman ibn Ebî Leylâ** (ö.83/702)⁶⁸ gibi büyük âlimler vardı⁶⁹. Bundan sonra yine iki İslâm ordusu arasında savaşlar olmuşsa da sonuçta Abdurrahman’ın ordusu bozularak, *Sicistan* taraflarına çekilmiştir.

Burada dikkat çeken bir husus şudur: Asrın önde gelen âlimlerinden bazıları, Abdurrahman’ın ordusuna katılmışlardır. Sonra bu ordu dağılmıştır. Haccâc, Rey emîri **Kuteybe ibn Muslim**’e⁷⁰ “Teslim olan emîndir.” şeklinde talimat gönderince, isyancı İslâm askerlerinden teslim olanlar olmuş ve bunlara dokunulmamıştır. Meselâ, **Sa’bî** bunlardan biridir. Fakat, **Sa’îd ibn Cubeyr** teslim olup özür beyan etmediği için senelerce takip edilmiş, en sonunda Mekke’de yakalanmış ve Haccâc’ın kan kokan zulüm sehvasında Kûfe’de can vermiştir⁷¹.

⁶⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, III,128-129 vd.; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VI,257; Zehebî, *el-Kâşif*, II,182.

⁶⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, I,350-357; Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, I,76.

⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu’t-tehzîb*, V,65; Zehebî, *el-Kâşif*, II,54-55; Zehebî, a.g.e., I,79.

⁶⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, III,229.

⁶⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, II,183; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu’t-tehzîb*, IV,260.

⁶⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, III,229.

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, IV,86-91.

⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu’t-tehzîb*, IV,11-14; İbn Hallikân, a.g.e., II,371-374.

Bütün bunlara rağmen, **Emevî** devlet siyasetinin ve bilhassa **yönetiminin ana karakteristiği**, devlet otoritesini sarsan her türlü teşebbüsün, asla müsamaha görmeden tenkîli ve kamu düzenine karşı suç işleyenlerin, şayet islâm-ı nefis edip özür beyan ederlerse, afv ile karşılandığı merkezinde olmuştur. Böyle bir uygulamanın haklı tarafı da yok değildir. **Müslümanların birlik ve beraberliğini** ihlâl eden hareketleri ortadan kaldırıp İslâm toplumuna huzur ve sükûn getirmek, dinin emredici hükümleri arasındadır⁷². Ve toplumla ilgili dinî hükümlerin uygulamasından da Devlet yöneticileri sorumludur⁷³. Onun için Emevî idarecilerinden bazıları, bu konuda aşırı hassasiyet göstermişler; ancak ileride sözü edilecek *Ömer ibn Abdilaziz* gibi ölçülü ve tedbirli davranmamışlardır.

Abdumelik döneminde bu siyasî-askerî çalışmalar yanında, *sosyal güvenlik* açısından önem taşıyan kimsesizler için *hanlar* ve halk sağlığını korumak maksadıyla da *hastaneler* yapıldığı görülmektedir.

Abdumelik'in ölümünden (86/705) sonra, **oğlu Velîd**, halife oldu. Velîd, amcaoğlu **Ömer ibn Abdilazîz**'i, Haremeyn emirliğine tayin etti (87/705). Bu görevlendirmeye Emevîler devrinde, yeni bir idare ve uygulama başlıyordu. **Ömer**, Medine'ye varınca fukahadan 10 kişilik bir *istişare heyeti* seçti ve onlara, "**Kendi reyimle bir iş görmek istemem; her hususta sizinle müşavere edeceğim ve bir de benim memurlarımdan birinin halka zulmettiğini duyarsanız, bana bildirmelisiniz.**"⁷⁴ diyerek, yönetim anlayışına, yeni bir perspektif getirmiş oldu.

Velîd devrinin bir başka özelliği de fetihlere büyük bir hız verilmiş olmasıdır. Bu dönemde, **Buhâra, Semerkand, Fergâne** ve **Kâşgâr** fethedilerek, Çin hududuna kadar dayanılmış ve **Hindistan**'da birçok belde İslâm topraklarına katılmıştır. Diğer yandan, **Târik ibn Ziyâd** ve Afrika valisi **Mûsa ibn Nusayr**, Endülüs'ü zeptettiler⁷⁵. Böylece bugün 30'a yakın çeşitli devletin hüküm sürdüğü bu topraklarda, o gün tek İslâm bayrağı dalgalanmaya başladı. Bu askerî başarının paralelinde, *imar* faaliyetlerine, bilhassa bina yapımına önem verildi. Şam'da **Emevî Câmii**, bu dönemde yapıldı.

Velîd ölünce (96/714), hilâfet makamına kardeşi **Süleyman ibn Abdumelik** geçti. Amcaoğlu Ömer ibn Abdilaziz'in nasihatlarını dikkate alarak, Haccâc'ın zindana attıklarını salıverdi ve yine Haccâc tarafından tayin edilen memurları azletti⁷⁶. İstanbul uzun bir müddet kuşatılmışsa da fethi başarılmamıştır.

Süleyman'dan (ö.99/717) sonra yukarıda sözü edilen ve tarihe *İkinci Ömer* unvanıyla geçen **Ömer ibn Abdilazîz** halife oldu. O, müslümanlar arasındaki İslâm kardeşliğini ihlâl eden, dolayısıyla onların düşmanlık duygularını kamçılayan bir takım *hizbî/ideolojik*

⁷² Bk. Nisa, 4/59 (Kurtubî, *Tefsiru'l-Kurtubî*, XVI,32; İbn Kesîr, *Tefsiru İbn Kesîr*, I,516; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, Dimeşk 1384/1964, II,115; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Mısır 1314/1896, II,176); Hucurât, 49/9 (Kurtubî, *Tefsiru'l-Kurtubî*, XVI,32); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, IV,209,460, 465.

⁷³ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, IV,208. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, trc. Ali Şafak, İstanbul 1396/1976, s.18-20 ve 63-73.

⁷⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, I,698.

⁷⁵ Fetihler için bk. Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.274; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III,235.

⁷⁶ Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.225-226.

uygulamalara son vererek, **sahâbe-i kirâma hürmet edilmesi** esasını resmîleştirmiş⁷⁷ ve bu tutumuyla çağının önde gelen ulemasının övgü ve takdirlerini kazanmıştır. Bir başka meziyeti de uzak illerde bulunan âlimlere mektuplar yazarak, onlara ideal (dinin istediği) bir Devlet başkanını, hangi sıfatlara sahip olması gerektiği hakkında sorduğu suallerle, gelecekteki idarecilerin yönetimine ışık tutmuş ve gösterdiği sorumluluk duygusuyla onlara güzel bir örnek bırakmış olmasıdır.

Bu dönemde, **Hasan-ı Basrî**, Basra; **Şa'bî** de Kûfe kâdısı; **Adiyye ibn Ertât el-Fezarî** (ö.102/720) ise Basra valisi oldu (99/717).

Ömer ibnu Abdilaziz'in vefatından (101/719) sonra, **Yezîd ibn Abdilmelik** hilâfete geçti; ancak, Ömer'in koyduğu esaslar çerçevesinde Devleti yönetemedi. Zamanında *haricî* isyanları oldu. Bu arada, eskiden Irak'ta valilikte bulunan⁷⁸ **Yezîd ibnu'l-Muhelleb**⁷⁹ ayaklanarak Basra'ya girdi(102/720) ve halkı, *Kitap* ve *Sünnet*'e uymaya çağırdı. İleride görüleceği gibi, Hasan-ı Basrî, bu isyanı da eleştirmekte ve genel prensip olarak, Devletin birliğini sarsan ayaklanmalara iltifat etmemekte, hatta onların aleyhinde fikir beyan etmektedir.

Sonra, **İbnu'l-Muhelleb** (ö.102/720) *Vâsıt'a*, oradan da Kûfe üzerine hareket etti. *Mesleme ibn Abdilmelik*'in komutasındaki halife ordusuyla savaşması sonucunda mektül düştü ve ordusu dağıldı.

Davranışlarından dolayı âlimlerin tenkidine uğrayan Yezîd ölünce (105/724), kardeşi **Hişâm ibn Abdilmelik** halifelik görevini üstlendi. *Ömer ibn Abdilaziz*'in Devlet yönetimine yakın bir tutum içinde vazife yaptı.

İşte burada, **Hişâm** döneminin kronolojik cetveline bir göz atılacak olursa, 110/728 tarihinin bu devre içinde yer aldığı görülür. Bu, müfessirimiz **Hasan-ı Basrî'nin vefat tarihidir**. Onun için, sözü burada noktalamak yerinde olacaktır.

Böylece Hasan-ı Basrî'nin yaşadığı asrın **siyasî, idarî** ve **sosyal** olayları genel hatalarıyla sunulmuş oldu. İleride müfessirimizin *fikir yapısı* ele alındığında, içinde yaşadığı ortamın, **Tefsir anlayışına**, hadîste takip ettiği metoda, ahlâkî yaşayışına ve diğer ilmî görüşlerine ne derece tesir ettiği görülecektir. Ancak hayatına geçmeden önce, bu çağın yukarda yer yer işaret edilen *ilim* çevresiyle şu hususu daima göz önünde bulundurmalıdır:

İslâm askerlerinin yaptığı fetihler, bazı yeni ihtiyaçların doğmasına sebep oldu. Bu ihtiyaçların başında, ahâliye **Kur'ân-ı Kerîm**'i, daha geniş anlamda *İslâm*'ı öğretmek geliyordu. Onun için birçok sahâbî, çeşitli şehirlerde görev alarak, *İslâm* merkezlerinin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Peygamber aleyhisselâm'ın sohbet ve feyziyle üstün meziyetlere sahip olan sahabîler; ilimleri, kabiliyetleri ve Hazret-i Peygamber'den aldıkları feyz nispetinde Kur'ân'ı *tefsir* ediyor, *hadis* rivâyetinde bulunuyor ve gerektiğinde *ictihad* ediyorlardı.

⁷⁷ Suyûtî, a.g.e., s.241; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, I,708-709.

⁷⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.571.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, VI,278-309.

Elbette bu **ilim** ve **kabiliyetteki farklılık**, bazı görüş ve metot ayrışılını da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu ilim merkezlerinde, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'ten hüküm istinbâtı ile Hadîs'in bazı rivâyet şekillerinin hükme esas olup olmamasından kaynaklanan görüş ayrılığı, bazı "teşriî okullar"ın kurulmasına yol açmıştır. Ancak burada, bu ekollerin karakteristiklerine değil, ilmin neşredildiği merkez ve bölgelere göre bir sınıflandırma yapılacak, aralarındaki farklılığa da işaret edilmekle yetinilecektir. Bu ilim çevrelerinde meydana gelmiş olan *Tefsîr ekolleri* ve temsilcileri ise ileride *İkinci Bölüm*'de ele alınacaktır.

Bu ilim merkezleri şunlardır:

1. Mekke

Zamanının ilimlerinde mütebahhir, dirayetli ve Hazret-i Peygamber'in duasına mazhar olmuş olan **İbn Abbâs**⁸⁰, bu şehirde tedriste bulundu. Bu ilim merkezinde, *Tefsîr* ve *Hadîs* gibi ilimlerde gelecek nesillere kaynaklık eden tâbiîler yetişmiştir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- 1) Atâ ibn Ebî Rabâh (ö.114/732)⁸¹.
- 2) Tâvus ibn Keysân (ö.106/724)⁸².
- 3) Mucâhid ibn Cebr (ö.104/722)⁸³.
- 4) Sa'îd ibn Cubeyr (ö.95/713)⁸⁴.
- 5) Ebû Şa'sâ', Câbir ibn Zeyd (ö.93/711)⁸⁵.
- 6) Ubeydullah ibn Abdillâh ibn Utbe (ö.98/716)⁸⁶.
- 7) Amr ibn Dînar, Ebû Muhammed (ö.126/743)⁸⁷.
- 8) Ikrima, Mevlâ ibn Abbâs (ö.106/724)⁸⁸.
- 9) Abdurrahmân ibn (Abdillâh ibn Abdirrahmân ibn) Sâbit el-Kuraşî el Mekki⁸⁹.
- 10) Abdullah ibn Kesîr, Ebû's-Salt, ed-Dârî (ö.120/737)⁹⁰.
- 11) Ömer ibn Abdurrahman ibn Muhaysin (ö.123/740)⁹¹.

⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,330; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,19; Zehebî, *el-Kâşif*, II,100; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,40; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III,62-64.

⁸¹ Zehebî, *el-Kâşif*, II,265; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,99; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,98.

⁸² Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,90; Zehebî, *el-Kâşif*, II,41; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,8.

⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,42; Zehebî, *el-Kâşif*, III,120; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,92.

⁸⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, I,356; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,76; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,11.

⁸⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,72; Zehebî, *el-Kâşif*, I,176; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,38.

⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,23; Zehebî, *el-Kâşif*, II,228; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,78. Buraya kadar olan sıralama, Sünen sahibi İmam en-Nesâî'nin **Risalesine** göre yapılmıştır. Bk. en-Nesâî ve'l-Hatibu'l-Bağdâdî. *Mecmûatu rasâil fi ulûmi'l-hadîs*, Medîne 1389/1969, s.7.

⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,28; Zehebî, *el-Kâşif*, II,328.

⁸⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,95; Zehebî, *el-Kâşif*, II,276; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,263; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III,265.

⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI,80; Zehebî, *el-Kâşif*, II,171.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Haydarâbât 1373/1953, V,144.

⁹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,474.

2. Medine

İmâm en-Nesâî'nin ifadesine göre⁹², bu beldenin sahâbe fukahası, **Ömer ibn el-Hattâb** (ö.23/643), **Zeyd ibn Sâbit** (ö.45/665), **Abdullah ibn Ömer** (ö.74/693) ve **Hazret-i Âişe**'dir. Bu arada **Ubeyy ibn Kâ'b**'ı (ö.20-33/640-653) da bu çevrenin ilim mümessillerinden biri olarak saymak yerinde olur.

Medine İslâm ilimleri merkezinde yetişen seçkin tâbiîler de şunlardır:

- 1) Sa'îd ibn Museyyed (ö.94/712)⁹³.
- 2) Urve ibn Zubeyr ibn Avvâm (ö.94/712)⁹⁴.
- 3) Ubeydullah ibn Abdillâh (ö.98/716)⁹⁵.
- 4) Ebû Bekr ibn Abdirrahmân (ö.94/712)⁹⁶.
- 5) Suleymân ibn Yesâr (ö.107/725)⁹⁷.
- 6) Kâsım ibn Muhammed ibn Ebû Bekr es-Siddîk

(ö.107/725)⁹⁸.

7) Hârice ibn Zeyd (ö.99/717)⁹⁹. İsimleri zikredilen bu fukahâya, Medine'nin "yedi fakîh"i denir.

- 8) Ali ibn Huseyn, Zeynu'l-Âbidîn (ö.94/712)¹⁰⁰.
- 9) Sâlim ibn Ömer ibn el-Hattâb (ö.106/724)¹⁰¹.
- 10) Ebû Ca'fer el-Bâkır, Muhammed ibn Ali ibn el-Huseyn

(ö.118/736)¹⁰².

- 11) Ömer ibn Abdilaziz ibn Mervân (ö.101/719)¹⁰³.
- 12) Zuhri, Muhammed ibn Muslim (ö.124/742)¹⁰⁴.
- 13) Nâfi', Mevlâ ibn Ömer, Ebû Abdillâh (ö.117/735)¹⁰⁵.
- 14) Zeyd ibn Eslem (ö.136/753)¹⁰⁶.
- 15) Ebû Seleme ibn Abdirrahmân (ö.94-104/712-722)¹⁰⁷.
- 16) Yahyâ ibn Sa'îd ibn Kays ibn Amr (ö.143/760)¹⁰⁸.

⁹² en-Nesâî ve'l-Hatibu'l-Bağdâdî, *Mecmûatu rasâil fi ulûmi'l-hadîs*, s.7.

⁹³ Zehebî, *el-Kâşif*, I,372; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,54; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,375.

⁹⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,62; Zehebî, *el-Kâşif*, II,262.

⁹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, II,228; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,78.

⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XII,30; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,63.

⁹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, I,402; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,91.

⁹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,333; Zehebî, *el-Kâşif*, II,393; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,96.

⁹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, I,265; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,91.

¹⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,30; Zehebî, *el-Kâşif*, II,282; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,75.

¹⁰¹ Zehebî, *el-Kâşif*, I,344; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,88.

¹⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,350; Zehebî, *el-Kâşif*, III,79.

¹⁰³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,118; Zehebî, *el-Kâşif*, II,317.

¹⁰⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IX,445; Zehebî, *el-Kâşif*, III,96; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,108.

¹⁰⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, III,197; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,99.

¹⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,395; Zehebî, *el-Kâşif*, I,336; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,132.

¹⁰⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, III,342.

¹⁰⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,137; Zehebî, *el-Kâşif*, III,256.

17) Muhammed ibn Kâ'b ibn Selîm (ö.108/726)¹⁰⁹.

18) Ebhân ibn Osman ibn Affân (ö.105/723)¹¹⁰.

19) Kabîsa ibn Zueyb (ö.86/705)¹¹¹.

20) Rabîatu'r-Re'y, Rabîa ibn Ebî Abdirrahmân

(ö.136/753)¹¹².

21) İshâk (ibn Abdillâh) Mevlâ Zâide¹¹³.

22)Yezîd ibn Umeyye, Ebû Sinân (ö.80-90/966-708)¹¹⁴.

İbn Abdilberr, Yezîd'i sahabî olarak saymıştır¹¹⁵.

23) Atâ' ibn Yesâr (ö.103/721)¹¹⁶.

24) Abdurrahmân ibn Hürmuz el-A'rac (ö.117/735)¹¹⁷.

25) Ebû Ca'fer Yezîd (ö.128/745)¹¹⁸.

26) Amra bintu Abdirrahmân ibn Sa'd (ö.98-106/716-

724)¹¹⁹.

Yukarıda isimleri geçen tâbiûnun "rahmetüllahi aleyhim" çoğu, *Tefsîr*, *Hadîs* ve *Fıkıh* ilimlerinin önde gelenlerindendir.

3. Kûfe

Sünen sahibi Nesâî, Kûfe ilim merkezinin fakîhlerini, **Hazret-i Ali** ve **Abdullah ibn Mes'ûd** (ö.32/652) olarak gösterir¹²⁰. Ancak, Hazret-i Ömer'in, **Ammâr ibn Yâsir** (ö.37/657)¹²¹ ile **Ebû Mûsâ el-Eş'arî**'yi (ö.44/664)¹²² Kûfe'de vali olarak görevlendirdiğini, dolayısıyla bu sahabîlerin de söz konusu beldedeki ilmî hizmetlerini, burada hatırlamak gerekir. Eş'arî, Hazret-i Osman¹²³ ve Hazret-i Ali¹²⁴ devirlerinde de Kûfe'de valilik yapmıştır.

Bu ilim çevresinde yetişen tâbiî fakîh, müfessir ve muhaddislerden bazıları şöyle sıralanabilir:

¹⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IX,420; Zehebî, *el-Kâşif*, III,92.

¹¹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, I,74; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,97.

¹¹¹ Zehebî, a.g.e., II,396.

¹¹² Zehebî, a.g.e., I,307; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., III,258; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,157.

¹¹³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,258; Zehebî, *el-Kâşif*, I,115.

¹¹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, III,284; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,314.

¹¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,314.

¹¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,217.

¹¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VI,290.

¹¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XII,58.

¹¹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, III,477.

¹²⁰ Nesâî ve'l-Hatibu'l-Bağdâdî, *Mecmûatu rasâil fî ulûmi'l-hadîs*, s.8.

¹²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,512.

¹²² Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,23; Zehebî, *el-Kâşif*, II,119.

¹²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,363.

¹²⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, I,498 vd.

- 1) Alkame ibn Kays (ö.62/681)¹²⁵.
- 2) Esved ibn Yezîd (ö.74/693)¹²⁶.
- 3) Amr ibn Şurahbîl, Ebû Meysera el-Hemedânî (ö.63/711)¹²⁷.
- 4) Ubeydetu's-Selmân ibn Amr (Ubeydetu'bnu Kays) (ö.72/691)¹²⁸.
- 5) Şurayh ibnu'l-Hâris (Kâdî Şurayh) (ö.78/697)¹²⁹.
- 6) Mesrûk ibn el-Ecda' (ö.63/682)¹³⁰.
- 7) Abdullah ibn Utbe ibn Mes'ûd (ö.74/693)¹³¹.
- 8) Abdullah ibn Şubrume (ö.144/761)¹³².
- 9) Abdurrahmân ibn Ebî Leylâ (ö.83/702)¹³³.
- 10) İbrâhîm en-Nehaî (ö.95/713)¹³⁴.
- 11) Hammâd ibn Ebî Süleymân Muslim Mevlâ İbrahîm ibn Ebî Mûsa el-Eş'arî (ö.120/737)¹³⁵.
- 12) Şa'bî Âmir ibn Şurâhîl (ö.103-104/721-722)¹³⁶.
- 13) **el-İmâmu'l-A'zam**, Ebû Hanîfe en-Nu'mân ibn Sâbit (ö.150/767)¹³⁷.
- 14) Süleymân ibn Nihân el-A'meş (ö.148/765)¹³⁸.
- 15) Atıyye ibn Sa'd el-Avfî (ö.111/729)¹³⁹.
- 16) Sılatu'bnu Zufer el-Absî¹⁴⁰.
- 17) Yahya ibn Ubeyd el-Behrânî¹⁴¹.
- 18) Murratu'bnu Şurâhîl el-Hemedânî (ö.76/695)¹⁴².
- 19) Haneş ibn el-Mu'temir¹⁴³.

¹²⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, II,277; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,48.

¹²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,342; Zehebî, *el-Kâşif*, I,132; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,50.

¹²⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II,331; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,47.

¹²⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, II,242.

¹²⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,59.

¹³⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, III,136; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,49.

¹³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,311; Zehebî, *el-Kâşif*, II,107.

¹³² Zehebî, *el-Kâşif*, II,95.

¹³³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI,260.

¹³⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,74.

¹³⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, I,252.

¹³⁶ Zehebî, *a.g.e.*, II,654.

¹³⁷ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,74; Zehebî, *el-Kâşif*, I,252; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,449; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V,405-415.

¹³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,222; Zehebî, *el-Kâşif*, II,269.

¹³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VII,224.

¹⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,437.

¹⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, III,262; İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XI,254.

¹⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, X,88.

¹⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,58; Zehebî, *el-Kâşif*, I,260.

- 20) Kays ibn Muslim (ö.120/737)¹⁴⁴.
 21) Suddî (el-Kebîr), İsmâîl ibn Abdirrahmân (ö.127/754)¹⁴⁵.
 22) Zirr ibn Hubeyş (ö.81-83/700/702)¹⁴⁶.
 23) Abdullah ibn Habîb ibn Rubey'a (ö.72-85/691-704)¹⁴⁷.
 24) Zeyd ibn Vebh el-Cuhenî (ö.96/714)¹⁴⁸.
 25) Abîde ibn Rabîa¹⁴⁹.
 26) Rabî' ibn Hasîm, Ebû Yezîd es-Sevrî (ö.63/682)¹⁵⁰.
 27) Kays ibn Ebî Hâzım (ö.98/716)¹⁵¹.
 28) Zâzân, Ebû Abdillâh (Ebû Ömer) (ö.82/701)¹⁵².
 29) Bilâl ibn Ebî Burde ibn Ebî Mûse'l-Eşîarî (ö.82-104/702-722)¹⁵³.
 30) Ebû Vâil, Şakîk ibn Seleme (ö.82/701)¹⁵⁴.
 31) Meysera ibn Ya'kûb¹⁵⁵.
 32) Meysera, Ebû Sâlih¹⁵⁶.
 33) Kabîsa ibn Câbir (ö.69/688)¹⁵⁷.
 34) Suveyd ibn Gafele el-Cu'fî (ö.81/700)¹⁵⁸.
 35) Hâris ibn Kays¹⁵⁹.
 36) Urve ibn Mugîra ibn Şu'be (75/694 de Kûfe valisi idi)¹⁶⁰.
 37) Arîb ibn Humeyd, Ebû Ammâr¹⁶¹.
 38) Esved ibn Hilâl el-Muhâribî (ö.84/703)¹⁶².
 39) Şurayh ibn Hânî' (ö.78/697)¹⁶³.

¹⁴⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, II,406.

¹⁴⁵ Zehebî, *a.g.e.*, I,125.

¹⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,320; Zehebî, *a.g.e.*, I,320.

¹⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, V,183.

¹⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,427; Zehebî, *a.g.e.*, I,342.

¹⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,83.

¹⁵⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, I,304.

¹⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,386; Zehebî, *el-Kâşif*, II,403.

¹⁵² Zehebî, *el-Kâşif*, I,316; İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,303.

¹⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XII,18; Zehebî, *el-Kâşif*, III,312.

¹⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,363.

¹⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, X,387.

¹⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, X,387; Zehebî, *el-Kâşif*, III,392.

¹⁵⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II,395.

¹⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,278.

¹⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,154.

¹⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VII,189.

¹⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VII,191; Zehebî, *el-Kâşif*, II,204.

¹⁶² Zehebî, *el-Kâşif*, I,132.

¹⁶³ Zehebî, *el-Kâşif*, II,9.

40) Âsım ibn Ebi'n-Necûd (ö.128/745)¹⁶⁴.

41) Amr ibn Abdillâh, Ebû İshâk es-Sebî (ö.126/743)¹⁶⁵.

4. Basra

Bu ilim merkezinin önde gelen fakîh sahabî hocaları, yukarıda isimlerinden bahsedilen **Ebû Mûsa el-Eş'arî** ile **Imrân ibn Husayn** (ö.52/672) olarak gösteriliyorsa¹⁶⁶ da bu şehre yerleşip birçok tâbiîye rivâyette bulunan **Enes ibn Mâlik** (ö.93/711), **Semure ibnu Cundeb** (ö.59/678), **Abdurrahmân ibn Semure** (ö.50/670), **Ebû Bekre** (ö.50/670) ve **Ma'kıl ibn Yesâr** (ö.60-70/679-689) gibi sahabîleri de unutmamak gerekir.

Basra ilim çevresinde yetişen bazı tâbiîler şunlardır:

- 1) Humeyd ibn Abdurrahmân el-Hımyerî¹⁶⁷.
- 2) Mutarrıf ibn Abdillâh ibn eş-Şihhîr (ö.95/713)¹⁶⁸.
- 3) **el-Hasenu'l-Basrî** (ö.110/728)¹⁶⁹.
- 4) Muhammed ibn Sîrîn (ö.110/729)¹⁷⁰.
- 5) Osman ibn Muslim el-Bettî (ö.143/760)¹⁷¹.
- 6) Ebû Kılâbe, Abdullah ibn Yezîd¹⁷².
- 7) Yahya ibn Yezîd el-Hunâî¹⁷³.
- 8) Katâde ibn Diâme (ö.118/736)¹⁷⁴.
- 9) Ebû'l-Âliyye el-Berrâ', Mevlâ Kureys (ö.90/708)¹⁷⁵.
- 10) (Meşhûr) Ebû'l-Âliyye Rufeysi' ibn Mihrân, er-Riyâhî

(ö.90/708)¹⁷⁶.

- 11) Muslim ibn Yesâr, Mevlâ Kureys (ö.100/718)¹⁷⁷.
- 12) Muslim ibn Yesâr, Mevlâ'l-Ensâr (ö.110/728)¹⁷⁸.
- 13) Hılâs ibn Amr el-Hecerî (ö.100/718 tarihinden önce)¹⁷⁹.
- 14) Ahnef (Dahhâk) ibn Kays (ö.67-72/686-691)¹⁸⁰.

¹⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, VI,340.

¹⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VIII,63.

¹⁶⁶ Nesâî ve el-Hatibu'l-Bağdâdî, *Mecmûatu rasâil fi ulûm'il-hadîs*, s.9.

¹⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,46.

¹⁶⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,64.

¹⁶⁹ Zehebî, a.g.e., I,220.

¹⁷⁰ Zehebî, a.g.e., I,77; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IX,214; Zehebî, *el-Kâşif*, II,51.

¹⁷¹ Zehebî, a.g.e., II,256.

¹⁷² Zehebî, a.g.e., II,143.

¹⁷³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,302.

¹⁷⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,122; Zehebî, *el-Kâşif*, II,396.

¹⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XII,143.

¹⁷⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,61; Zehebî, *el-Kâşif*, I,312; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., III,284.

¹⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, III,143.

¹⁷⁸ Zehebî, a.g.e., III,143.

¹⁷⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,176.

¹⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,499-506; Zehebî, *el-Kâşif*, I,100.

15) Er-Rabî' ibn Enes (ö.139/756)¹⁸¹.

16) Imrân ibn Milhân (veya Melhân), Ebû Reca' el-Utâridî (ö.107/725)¹⁸².

17) Âmir ibn Abdi Kays¹⁸³.

18) el-Muhelleb ibn Ebî Safra, el-Emîr (ö.83/702)¹⁸⁴.

19) Safvân ibn Muhriz (ö.74/693)¹⁸⁵.

20) Abdurrahmân Mull, Ebû Osman (ö.100/718)¹⁸⁶.

21) Hittân ibn Abdillâh er-Rekkâsî¹⁸⁷.

22) Yahya ibn Ya'mer (ö.129/746)¹⁸⁸.

23) Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö.69/688)¹⁸⁹.

24) Nasr ibn Âsım (ö.89/708)¹⁹⁰.

25) Hafsa bintu Sîrîn(ö.101-110/719-728)¹⁹¹.

Basra ilim çevresinde yetişen diğer tâbiîlerden bazıları da ilerideki bölümlerde ele alınacaktır.

5. Şam

İslâm devletinin ilk başkenti *Medine* idi; fakat **Muâviye ibn Ebî Süfyân**, başkent olarak *Şam*'ı seçti. Hazret-i Ömer, Şam'ı fethettikten sonra, **Muâz ibn Cebel** (ö.18/639)¹⁹², **Ebû'd-Derdâ'** (ö.32/652)¹⁹³ ve **Ubâde ibn Sâmî el-Ensârî** (ö.34/654)¹⁹⁴yi, oraya *Kur'ân-ı Kerîm muallimi* olarak gönderdi. Ancak ilk ikisi, Şam ilim merkezinin fakîh sahabîleri olarak kaydedilmektedir¹⁹⁵. Bu arada, Hazret-i Muâviye, **Ebû Zer' el-Gıfârî**, **Şurahbîl ibnu's-Sımt el-Kindî** (ö.36/656)¹⁹⁶ ve **Ebû Umâme el-Bâhilî Sudeyy ibn Aclân** (ö.86/705)¹⁹⁷ gibi sahabîlerle birlikte, yine Hazret-i Ömer'in Şam'da görevlendirdiği **Abdurrahmân ibn Gammi el-Eş'ârî** (ö.78/697)¹⁹⁸ de bu çevrede zikredilebilir.

¹⁸¹ Zehebî, a.g.e., I,303.

¹⁸² İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VIII,140.

¹⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., V,77.

¹⁸⁴ Zehebî, a.g.e., III,180.

¹⁸⁵ Zehebî, a.g.e., II,30.

¹⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VI,277. Zehebî, a.g.e., II,187.

¹⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,396.

¹⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, IX,196.

¹⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XII,10.

¹⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., X,427.

¹⁹¹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XII,409.

¹⁹² İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,395; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,426.

¹⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,426; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, VIII,175.

¹⁹⁴ İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,449; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,268.

¹⁹⁵ Nesâî ve el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Mecmûatu rasâil fî ulûmi'l-hadîs*, s.9.

¹⁹⁶ Sahabî olduğu ihtilâfıdır. Bk.İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, IV,322.

¹⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,182.

¹⁹⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, II,181.

Şam ilim çevresinde yetişen tâbiûnun ileri gelenleri de şunlardır:

- 1) Mekhûl, Ebû Abdillâh ibn Ebî Muslim (ö.113/731)¹⁹⁹.
- 2) Suleymân ibn Mûsâ el-Emevî (ö.119/737)²⁰⁰.
- 3) Recâi ibn Hayve ibn Cervele (ö.112/730)²⁰¹.
- 4) Ebû İdrîs el-Havlânî, Âyızullâh (ö.80/699)²⁰².
- 5) Bilâl ibn Ebî'd-Derdâ' (ö.92-93/710-711)²⁰³.
- 6) Hâlid ibn Ma'dân (ö.104/722)²⁰⁴.
- 7) Suleymân ibn Habîb el-Muhâribî (ö.126/743)²⁰⁵.
- 8) Kâ'bu'l-Ahbâr (ö.32/652)²⁰⁶.
- 9) Ali ibn Ebî Talha (ö.143/760)²⁰⁷.
- 10) Abdullah ibn Âmir, el-Yahsubî (ö.118/736)²⁰⁸.
- 11) Ummu'd-Derdâ' (ö.81/700 senesinden sonra)²⁰⁹.

6. Mısır

Muâviye ibn Ebî Süfyân 38/658 tarihinde **Amr ibn el-Âs**'ı (ö.43/663)²¹⁰ Mısır'a vali olarak tayin etti. Amr vefat edince oğlu **Abdullah ibn Amr** (ö.68/687)²¹¹, Mısır valiliğine getirildiyse de, o bu görevde çok kalmadı ve gönlünün çok arzu ettiği tedrisle meşgul oldu. Onun için *İbn Amr*, Mısır'da ilim hareketinin öncüsü olarak bilinir. Ancak bu beldede, birçok tâbiîye rivâyette bulunarak, onların ilmen yükselmesine sebep olan ve Mısır'da en son vefat eden sahabî **Abdullah ibn el-Hâris ibn Cez'i** (ö.85-88/704-706)²¹² de unutmamak gerekir.

Mısır beldesinde yetişen tâbiîlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

¹⁹⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,107.

²⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, IV,226; Zehebî, *el-Kâşif*, I,401.

²⁰¹ Zehebî, *el-Kâşif*, I,308; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., III,265; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,118.

²⁰² Zehebî, *el-Kâşif*, II,58.

²⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,502.

²⁰⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, I,274.

²⁰⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,177.

²⁰⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,52; Zehebî, *el-Kâşif*, III,9.

²⁰⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,339. *Mukaddimetân* (s.196) ve *el-Burhân*'da (II,158) tâbiî olarak zikredilmiştir.

²⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, V,122.

²⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, IX,463. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, XII,465.

²¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,2.

²¹¹ İbn Abdî'l-Berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,346.

²¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, V,175. İbn Hacer, Abdullah'ın vefat tarihi ile ilgili dört görüş zikretmişse de bunların hiç birinin gerçeği yansıtmadığı, şu rivâyetten anlaşılmaktadır: İmâm A'zam Ebû Hanîfe şöyle diyor: 80 senesinde doğdum. 96 tarihinde babamla beraber hacca gittim; o zaman 16 yaşındaydım. Mescid-i Haram'a girdiğimde, bir ilim meclisi gördüm ve babama, bunun kimin meclisi olduğunu sordum. Babam da Resulüllah'ın "sallallahü aleyhi ve selem" sohbetinde bulunmuş olan Abdullah ibn el-Hâris ibn Cez'in meclisi olduğunu söyledi. (Bu meclise) yaklaştım ve (onu) dinledim. Şöyle diyordu: "Resulüllah sallallahü aleyhi ve sellemden işittim; diyordu ki: Kim Allah'ın dininde ilim sahibi olursa, Allah onun her şeyine kefildir ve onu ummadığı yerden rızıklandırır." Bk. İmâm A'zam Ebû Hanîfe, *Musnedu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Halep 1382/1962, s.25. Bu vesikaya göre, Abdullah'ın 96 tarihinden sonra vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

- 1) El-Hârîs ibn Ya'kûb ibn Sa'lebe (ö.130/747)²¹³.
- 2) Yezîd ibn Ebî Habîb (ö.128/745)²¹⁴.
- 3) Atâ' ibn Dînâr el-Huzelî (ö.126/743)²¹⁵.
- 4) Suleymân ibn Ziyâd el-Hadramî (ö.117/735)²¹⁶.
- 5) Abdullah ibn Ebî Ca'fer (ö.136/753)²¹⁷.
- 6) Ubeydu'bnu Sumâme el-Murâdî²¹⁸.
- 7) Imrân ibn Abd (illâh el-Utâridî) el-Muâfirî²¹⁹.
- 8) Imrân ibn Ebî Enes el-Kuraşî (ö.80-117/699-735)²²⁰.
- 9) Ebû Yûnus Mevlâ Ebî Hurayre, Selîm ibn Cubeyr (ö.123/740)²²¹.
- 10) Bekîr ibn Abdillâh ibn el-Eşecc (ö.118-127/736-744)²²².
- 11) Kâ'b ibn Alkama ibn Kâ'b (ö.127-130/744-747)²²³.

* * *

Horasan bölgesinin tâbîî fakîhleri olarak, **Dahhâk el-Muzâhım el-Hilâlî** (ö.105/723)²²⁴ ile **Atâ' ibn Ebî Muslim el-Horâsânî** (ö.138/755)²²⁵; **Yemâme** beldeinde, **Yahya ibn Ebî Kesîr et-Tâî** (ö.129/746)²²⁶; **Yemen**'de ise, **Tâvus ibn Keysân** (ö.106/724) görülmektedir. Ancak Tâvus, Mekke'de uzun müddet tahsil gördüğünden, Mekke'nin de ilim temsilcilerinden sayılmıştır.

İşte Hasan-ı Basrî'nin yaşadığı çağda, başlıca ilim merkezleri ve bu merkezlerde yetişen tâbîîlerin ileri gelenleri bunlardır. Burada unutulmaması gereken bir husus da şudur ki, o devirde bir ilim adamı, sadece bir şehirde veya beldede öğrenim görmüyor, belki çeşitli ilim merkezlerini gezerek, ilmî olgunluğa erişmeye çalışıyordu. Diğer yönden, bir beldenin ilim temsilcisi olarak gösterilen bir sahabî de muhtelif yerlerde ta'lim ve tedriste bulunabiliyordu. Meselâ, **İbn Abbâs**, Irak'ta senelerce ilim neşrettiği hâlde, Mekke ilim mümessili olarak tanınmış; **Sa'îd ibn Cubeyr** de birçok yer gezdikten sonra, Mekke'de karar kıldığından, oranın fukahasından sayılmıştır. Böylece, bu çeşit bir sınıflandırmada, daha çok bir fakîhin, bir beldedeki ilmî müessiriyetinin esas alındığı söylenebilir.

²¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,164.

²¹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, III,275.

²¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,198.

²¹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, I,394; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,192.

²¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,5.

²¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,61.

²¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VIII,134.

²²⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, III,275; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VIII,134.

²²¹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,166.

²²² İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,491.

²²³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VIII,436.

²²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,453.

²²⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, IV,266.

²²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,268; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,128.

Yukarıda işaret edildiği gibi, bu ilim merkezlerinde yetişen âlimler, sonradan, genel olarak iki ayrı ekolden biri içinde mütalâa edilmişlerdir. Bunlar, Rey ve Hadis ekolleridir. Araştırmanın esas maksadına uygun düşmediği için, bu ekollerin tafsilâtına geçilmeyecektir.

Ancak şu kadarı söylenecek olursa; Kitâb, Sünnet ve İcmâ' ile hükmü açıklanmamış meseleleri **rey ashâbı**, kıyasla icthad ederek çözümlüyor ve bazı hadislerin rivâyet şekilleri sebebiyle, hükme kaynak olup olamayacağı hakkında ölçüler koyuyorlar. Yine *rey* ekolünün belirgin özelliklerinden biri de ortaya çıkmamış meseleleri varsayarak, onlar hakkında hüküm vermeleridir.

Hadis ashâbına gelince, onlar, dinî bir meseleyi, *nass* çerçevesinde hükme bağlamaya çalışıyor ve icthad etmek mecburiyetinde kaldıklarında, daha çok *maslahat* prensibini göz önünde bulundurarak problemi çözmeye çalışıyorlardı²²⁷.

Burada bir konuya temas etmeden geçilmesi, herhalde bir eksiklik olur. O da **tâbiûn** asrında, önde gelen ilim erbâbının **mevâlî** (âzatlılar)²²⁸ olduğu gerçeğidir. Meselâ, yukarıda isimleri kaydedilen **Mekke** ehlinin fakîhi **Atâ' ibn Ebî Rabâh**; **Yemen** ehlinin fakîhi **Tâvus**; **Yemâme** ehlinin fakîhi **Yahya ibn Ebî Kesîr**; **Basra** ehlinin fakîhi **el-Hasan el-Basrî**; **Kûfe** ehlinin fakîhi **İbrâhim en-Nehaî**; **Şam** ehlinin fakîhi **Mekhûl** ve **Horasan** ehlinin fakîhi **Atâ el-Horasânî**, hepsi **mevâlî** idiler. Yalnız **Medine** ehlinin fakîhi **Sa'îd ibn el-Museyyeb**, Kureyş'tendi.

Bu sosyolojik olayın *sebepleri*, *bazı medeniyet tarihi yazarları için merak konusu* olmuş ve bununla ilgili çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Meselâ, meşhur Mukaddime'sinde medeniyet felsefesini, daha çok **yerleşik medeniyet-bedevî hayat** teziyle açıklamaya çalışan **İbn Haldun** (ö.808/1406), "İlimlerden herbiri birer sanat halini alıp, sanayi grubuna girmiştir. Sanayi ise yerleşik medeniyet mensuplarının ortaya koydukları bir iştir. Araplar (göçebe hayatı sürdüklerinden), bundan çok uzaktılar. Onun için ilim, acemlerin (Arap olmıyanların) eline geçti, yani ilmin her dalına onlar hâkim oldular."²²⁹ demektedir.

Ancak onun bu görüşü, tartışma götürür mahiyettedir. Çünkü tâbiûn devrinde birçok ilim dalında, **mevâlî** (Arap olmıyanlar) söz sâhibi olmuşlarsa da onları ilimle mücehhez kılan, çeşitli beldelerde faaliyet gösteren **sahabîler** olmuştur. Kur'ân'ı Kerîm'i ve onbinlerce hadîsi, olağanüstü bir gayret ve itina ile tâbiîlere ulaştıran ve İslâm kültürüne sahip olduktan sonra, asırlarca sürmüş ve sürececek olan İslâm medeniyetinin temellerini atan bu güzîde kişilerin, ilim ve kabiliyetlerini görmezlikten gelmek, tarihî gerçeklere aykırı düşmektedir. **Tâbiîler** asrında mevâlînin ön plâna geçmesi olayını, İslâm'da insanın şeref, haysiyet ve hukukuna verilen değer ile İslâm medeniyetinin gereği olan ilim tahsilinde, **ırkî** unsurun engel teşkil etmemesiyle açıklamak, herhelde daha isabetli olacaktır.

²²⁷ Abdülkadir Şener, *Kıyâs İstihşân İstislah*, Ankara 1974, s.61.

²²⁸ Müfredi "mevlâ" olan "mevâlî"nin lügat ve şer'î manaları için Bk. Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Dâru kütübî'l-arabiyye 1390/1970, s.IV,658; *el-Mu'cemu'l-vasît*, Mısır 1393/1973; İbn Kuteybe, *Te'vilu muşkilî'l-Kur'ân*, Kâhira 1373/1954, s.352.

²²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrût ts., s.544.

Böylece, Hasen-i Basrî'nin yaşadığı devrin, siyasî ve ilmî çevresi, genel karakteristikleriyle ifade edilmiş olmaktadır. Şimdi müfessirimizin hayatına geçilebilir.

B. HAYATI

1. Doğumu, Ailesi ve İkameti

El-Hasen ibn Ebi'l-Hasen Yesâr el-Basrî, Hazret-i Ömer'in hilâfetine sona ermesine iki sene kala 21/641 tarihinde Medine'de doğmuştur²³⁰. **Babası, Meysân**²³¹ fethinde²³² esir alınmış²³³ ve Medine'de, *Ensâr*'dan birinin kölesi olmuştur²³⁴; ancak efendisinin kim olduğu konusunda çeşitli rivâyetler vardır. *İbn Hallikân*, Hasen'in babası, **Zeyd ibn Sâbit el-Ensârî'nin kölesi**ydi, demektedir²³⁵. *Brockelmann* da aynı görüşü paylaşmaktadır²³⁶.

İbn Sa'd ise babasının *Meysân* esirlerinden olup, Medine'ye getirildiğinde, onu Enes ibn Mâlik'in halası olan en-Nadr'ın kızı er-Rubeyyi'nin satın aldığını ifade ediyor²³⁷; başka bir görüş olarak da hem de Hasen'in dilinden ana ve babasının, **Neccâr oğullarından bir kişinin köleleri** olduğunu ve bu kişi, Ensâr'dan *Benû Seleme*'den bir kadınla evlenirken, ona *mehir* olarak verildiklerini ve bu kadının da onları âzat ettiğini kaydediyor²³⁸. **İbn Kuteybe** ve **İbn Hacer**, sadece, Ensâr'ın mevlâsıydı (kölesi) demekle²³⁹ yetinmektedirler. *Zehebî* de Zeyd ibn Sâbit'in veya Cemîl ibn Kutbe'nin²⁴⁰ kölesi denildiğini naklediyor²⁴¹. **Belâzûrî**'nin kaydettiği bir rivâyete göre ise, Enes ibn Mâlik'in Benû Seleme'den Cemîle isimli zevcesinin kölesi olduğu anlaşıyor²⁴².

Bütün bu rivâyetleri, bir noktada toplamak mümkün görülüyorsa da **babasının köle** olduğunda ittifak vardır. **Babasının ismi, Yesâr**'dır. Ancak bu, müslüman olduktan sonraki adıdır. Daha önceki adının, *Fîrûz* olduğunu, *Belâzûrî* kaydediyor²⁴³. Müslüman olmazdan önceki dini ve milliyeti konusunda ise, müracaat edilen *tabakat* kitaplarında bir

²³⁰ İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâtü'l-kebîr* (Tabakâtü İbn Sa'd), Leiden 1332/1913, VII,114; Belâzûrî, *Kitâbu futûhi'l-buldân*, Kâhira 1956, s.422; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,263-264; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,72; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-arabî* (GAL), Mısır 1974, I,257; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, Bağdâd 1357/1938, s.68.

²³¹ Meysân, Basra'nın altında (güneyinde) bir bölgenin adıdır.Bk.İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,73; *İslâm Ansiklopedisi*, 81. cüz, MEB, s.191.

²³² Meysân bölgesinin bir kısmı 12/633 tarihinde kumandan Hâlid ibn Velîd tarafından; Meysân'ın tamamı içinde olmak üzere, Basra bölgesi de 14/635 de fethedilmiştir. Bk.*İslâm Ansiklopedisi*, 81. Cüz, MEB, s.191.

²³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,72; Belâzûrî, *el-Futûhu'l-buldân*, s.422.

²³⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,263.

²³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,70.

²³⁶ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-arabî*, I,257.

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,114. Bk.Belâzûrî, *el-Futûhu'l-buldân*, s.422.

²³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,114. Aynı rivâyetleri Belâzûrî de naklediyor: Bk. Belâzûrî, *el-Futûhu'l-buldân*, s.422.

²³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,263; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.440.

²⁴⁰ Belli başlı **Tabakât** kitaplarında bu isme raslanmamıştır.

²⁴¹ Zehebî, *Tezkirâtü'l-huffâz*, I,71.

²⁴² Belâzûrî, *el-Futûhu'l-buldân*, s.423.

²⁴³ Belâzûrî, a.g.e., s.422.

bilgiye raslanmamıştır. Çağımız müelliflerinden *İhsan Abbâs*, babasının hristiyan olduğunu yazıyorsa da bu konuda herhangi bir kaynak göstermemiştir²⁴⁴.

Hasen'in **annesinin ismi, Hayre'dir**²⁴⁵. Yesâr'ın Hayre ile buluşması, Yesâr'ın, *Meysân*'dan Medine'ye getirildiğinde, Hayre'nin büyüdüğü evin seyyidine köle düşmesi sebebiyle olmuş; bu adam da Ensar'dan bir kadınla evlenirken, mehir olarak zevcesine, bu iki köleyi vermiştir²⁴⁶. Bu rivâyetle, yukarıda, yine *İbn Sa'd*'tan nakledilen rivâyet, birbirini tamamlıyor ve her ikisinin de mehir karşılığında, bir başkasına verildiği görüşünü kuvvetlendiriyor.

Ancak, kaynakların ittifak ettiği bir husus varsa, o da **Hayre'nin** Hazret-i Peygamber'in zevcesi **Ümmü Seleme'nin**²⁴⁷ hizmetcisi²⁴⁸ (مولاة) olması hususudur. Hayre'nin Ümmü Seleme'ye nereden ve nasıl geldiği; milliyetinin ve eski dininin ne olduğu hususuna, kaynaklar bir açıklık getirmemektedir. İbn Kuteybe'nin ifadesine göre, Hasen, **kölelik** üzerine doğmuştur²⁴⁹.

Bu durumda, **Yesâr** ile **Hayre**, köle olarak evlenmiş ve oğulları Hasen doğduktan sonra **âzadedilmişler**dir. Belki görünüşte, sosyal açıdan çok sınırlı şartlar altında dünyaya gözlerini açan bu çocuk, aslında, kıymeti biçilmiyen bir zenginliğe kavuşuyordu. O da yukarıda belirtildiği gibi, annesinin **Hazret-i Ümmü Seleme'nin** hizmetinde bulunmasıdır. Ekonomik imkânları mahdud, fakat mutlu bir hayat süren bu mütevâzi aile, **Vâdî'l-kurâ**'da²⁵⁰ yaşıyordu²⁵¹. Annesi, Ümmü Seleme'nin evine gidip geliyor, bu arada küçük Hasen'i de beraberinde götürüyordu. Annesi, Ümmü Seleme'nin ihtiyaçlarını görmek için dışarı çıktığında, bu küçüğün ağladığı oluyor; Hazret-i Ümmü Seleme de onu şevkat dolu kollarına alarak bağrına basıyor, hatta **onu emzirdiği oluyordu**. *İbn Hallikân*, bu durumu çok açık bir şekilde kaydediyor ve diyor ki: Ümmü Seleme annesi gelinceye kadar Hasen'i oyalamak için, onu emzirdi; sütü geldi ve o da içti²⁵².

İşte, Hasen'in bütün hayatı boyunca, fikrî yapısı ve yaşayışına tesir ederek, mutluluğunu hazırlayacak olayların, belki başta geleni budur! Onun için, ondaki **"hikmet"** ve **"fesâhat"**in sırrını, buna bağlayanlar olmuştur²⁵³.

²⁴⁴ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, Matbaatu'l-İtimâd, Mısır 1952, s.21.

²⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II,70; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, II,263; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71; Zehebî, *el-Kâşif*, III,493.

²⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.440.

²⁴⁷ Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, IV,458; İbn Abdi'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), IV,454.

²⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.136 ve 440; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,114; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II,70; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, II,263 ve XII,416; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, VII,525; Zehebî, *el-Kâşif*, III,469; Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, I,257.

²⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.440.

²⁵⁰ **Vâdî'l-kurâ**, Şam ile Medine arasında uzun ve ma'mur bir vâdidir. Medine'ye 7 gecelik (yaklaşık 250 km.)tir. Eskiden Semûd ve Âd kavimlerinin yeri olup sonradan oraya Yehudiler yerleşmişlerdir. Hicretin 7 nci senesinde Hayber'in fethinden sonra fethedilmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, II,353; Mustafa Âsım Köksal, *Muhammed aleyhisselâm ve İslâmiyet*, VII,281.

²⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, II,263; Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, I,257; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II,70.

²⁵² İbn Hallikân, *a.g.e.*, II,69; Bk. Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s.68.

²⁵³ İbn Hallikân, *a.g.e.*, II,69; Bk. Ebû İshak eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s.68.

Hasen, bu devrede, daha çok annesinin yanında bulunmuş, onun terbiyesinde büyümüştür. Annesi ise genç yaşlarında Arap çevresinde bulunduğundan Arapça'yı iyi konuşuyor²⁵⁴, böylece Hasen'in, ilimde önemli bir unsur olan dili, mükemmel bir şekilde öğrenmesine büyük ölçüde katkıda bulunuyordu. Bu Medine döneminde Hasen, okuma yazmayı öğrendi ve daha **14 yaşına ulaşmadan, Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetti**²⁵⁵. Birçok önemli hâdiseye şahit oldu. Meselâ, bir defa, halife **Hazret-i Osman'ı, ibrikten ona su dökülürken gördü**²⁵⁶. Yine halifeye, Medine mescidinde ayakta ve oturduğu hâlde, hutbe irâdederken şahit oldu²⁵⁷.

Bu gibi olaylar, onun fikir dünyasının kurulmasında temel unsurlar olmuştur. Çünkü sahabî bir halifenin hayatına yakından tanık oluyor ve **hutbelerini dinliyordu**. Sonra öyle bir halife ki, Hasen'in ifadesiyle, halkın arasına giriyor, sanki halktan biriymiş gibi onlarla beraber oturuyordu²⁵⁸.

Bu arada Hasen, ıstırap yüklü **dâr olayı** diye bilinen **Hazret-i Osman'ın şehit edilmesi** hâdisesine şahit olmuştur. Çeşitli bölgelerden bir takım isyancı gruplar gelerek, Medine'yi istilâ etmişlerdi. Hasen, bu isyancılara, **fâsıklar** tabirini kullanmaktadır²⁵⁹. Ve Hasen'in nakline göre, Hazret-i Osman (toplanan bu gürûha karşı) konuşurken, bir adam **kalkıp "Biz Allah'ın kitâb'ı(nın tatbik edilmesi)ni istiyoruz."** demiş ve halifenin ona cevabı **"Otur! Allah'ın Kitâb'ını isteyen, senden başkası yok mu?"** şeklinde olmuştur²⁶⁰. O zaman Hasen, 14-15 yaşlarındaydı²⁶¹.

Bu sıralarda Hasen'in Medine'de olduğu, eldeki belgelere göre kesinse de ilmî hayatına damgasını vuran Basra'ya geçiş tarihi ve hangi sebeplerle oraya gittiği, kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yesâr ailesinin 36/656 yılı içinde **Basra'ya gittiği** tahmin edilmektedir. Çünkü 35/655 tarihinde, Hazret-i Osman'ın şehit edilme hâdisesini görmüştü. Bu olay, müslümanların bazı gruplar hâline gelmesine ve bazılarının Irak tarafına yönelmesine sebep olmuştu.

"Acaba Hasen'in babası, Basra'ya, Hazret-i Âişe veya Ali ibn Ebî Tâlib taraftarı olarak mı; yahut aynı sene içinde vuku bulan Sıffîn'de bir tarafı iltizam etmek için mi gitti?" Buna kaynaklarda kesin bir cevap bulunulmamaktadır. Her ne kadar rivâyetlerin birinde, Hasen'le ilgili olarak "Kılıcımı kuşandım, Ümmü'l-Mü'minîn'ne yardım etmek için gittim. Bu arada Ahnef (ibn Kays) ile karşılaştım. Bana, ne yapmak istiyorsun? Dedi. Ben de Ümmü'l-Mü'minîn'ne yardım edeceğim, dedim. O da vallâhi, sen Resulüllah ile beraber, müşriklere karşı savaşmadın; şimdi nasıl Âişe ile mü'minlere karşı savaşacaksın? Dedi.

²⁵⁴ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.22.

²⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,115; Bk. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71.

²⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,114.

²⁵⁷ İbn Sa'd a.g.e., VII,114. Osmân'ın "radıyallahü anh" hutbelerini defalarca işitmiştir. Bk. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71; Hazret-i Osmân'ı başka zamanlarda da görmüştür. Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, cuz V,4; Zehebî, *Târihu'l-islâm*, II,144.

²⁵⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II,144.

²⁵⁹ Belâzurî, a.g.e., cuz V,92.

²⁶⁰ Belâzurî, a.g.e., cuz V,71. Hasen'in bu hadiseyle ilgili diğer rivâyetleri için Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II,29; eş-Şâtibî, *el-İ'tisâm*, Beyrût 1332/1913, I,60.

²⁶¹ Belâzurî, a.g.e., cuz V,71; Bk. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71.

Bunun üzerine ben de evime döndüm ve kılıcımı bıraktım.²⁶² deniliyorsa da kaynağı bilinmediği için, bu haberin esas alınması mümkün görülmemektedir.

Bununla beraber, Yesâr ve Hasen'in bu hâdiselerden birine iştirak ettiklerine dair bir vesika da mevcut değildir. Bilâkis Hasen, hayatı boyunca *fitne* ve isyanlara karşı muhâlif bir tutum içinde olmuştur. Ömer Nasuhi Bilmen, "Hasan-ı Basrî, Sıffîn'de tarafsız oldu, halka da onu tavsiye etti." demektedir²⁶³.

Basra döneminde Hasen, erginlik çağında görülmektedir²⁶⁴. Çocukluk çağında dahi, Medine mescidine gidip, Hazret-i Osman'ın konuşmalarını dinleyen Hasen, bu dönemde Basra mescidine gidiyor ve sahabî hocalarının derslerini dinliyor. Basra'da istifade ettiği hocalarının başında, **İbn Abbâs, Enes ibn Mâlik, Abdurrahmân İbn Semure, Semure ibn Cundeb, İyâd ibn Himâr²⁶⁵, Ma'kıl ibn Yesâr ve Esved ibn Serî'** gibi sahabîler gelmektedir. Meselâ Câhiz, Hasen'den şu haberi naklediyor:

(Abdullah) **İbn Abbâs**, Basra'da, ders verenlerin ilkiydi. Bir kere minbere çıktığında el-Bakara ile Âl-i Imrân surelerini okudu ve onları harf harf tefsir etti²⁶⁶. Burada belirtilmesinde yarar vardır ki, Hasen'in ders aldığı hocalarından, hangilerini gördüğü ve yetişmediği hâlde kimlerden rivâyet ettiği hususu, ilerideki bölümlerde işlenecektir.

İlmî çalışmalarının yanında Hasen, **fetih orduları ile beraber fütuhâta da katıldı**. Sahâbe'den **Abdurrahman ibn Semure** komutasındaki orduyla Sicistân'a gitti²⁶⁷. Abdurrahman ile *Kâbil, el-Endegân ve Zâbilistân* gazvelerinde üç sene beraber bulundu²⁶⁸.

51/71 senesinde Rabi' ibn Ziyâd, Horasan'a vali tayin olunca, Hasen de kâtibi olarak onunla birlikte gitti²⁶⁹. Hemen hemen **10 sene** (H.43/53) süren²⁷⁰ bu askerlik hayatında Hasen, birçok sahabî ile tanışma ve onlardan rivâyet etme imkânı buldu²⁷¹. Bu arada, **Katarî ibn el-Fucâe el-Hâricî** (ö.78/697) ve **el-Muhelleb ibn Ebî Sufre** (ö.83/702) gibilerle arkadaşlık yaptı²⁷². Böylece bu fetihlerin, onun bilgi ve görgüsünü arttırmış olmasında şüphe yoktur.

Fetihlerden sonra Hasen, fikren biraz daha olgunlaşmış olarak Basra'ya döndü. Yine, mevcut *sahâbe* ve ileri gelen tâbiûndan dersler almakla beraber, bu dönemde kendinde, *fetva* verme ve *va'z* etme gücünü buldu. Basra mescidinde verdiği dersler, büyük bir

²⁶² İbrâhim ibn Muhammed el-Beyhekî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, Kâhira 1380/1961, I,77.

²⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul 1955, I,390.

²⁶⁴ İbn Hıbbân, 37 senesinde bâliğ oldu, diyor. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270.

²⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,47.

²⁶⁶ Câhiz, Amr ibn Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, Mısır 1395/1975, I,331.

²⁶⁷ Ebû Bekr Ahmed ibn el-Huseyn el-Beyhekî, *Sunenu'l-kubrâ*, Hind 1355/1936, IX,327. Abdurrahmân, H.50 veya 51'de öldüğüne göre, gazveler bu tarihlerden önce yapılmıştır. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI,191.

²⁶⁸ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.30. Hasen bu fütuhatta kahramanca savaşmıştır. Talebesinden Hişâm, onun bu yönünü "Hasen zamanının en cesurlarındandı." şeklinde dile getirmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,104.

²⁶⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,263; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.441; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II,279.

²⁷⁰ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.31.

²⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Hamidiye Ktp. No.30 (Yazma), 285a.

²⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,104.

talebe topluluğu tarafından takip edildi. İlmi, zühdü, konuşmasındaki fesahatı ile talebelerinin takdirini kazandı ve şöhreti her tarafa yayıldı. Hatta, halife ve valiler, ilminden istifade etmek için, adamlar veya mektuplar göndererek, ona başvurmaya başladılar²⁷³.

Ömer ibn Abdilazîz zamanında, ilim adamlarına büyük bir hürmeti olan Basra valisi **Adiyy**²⁷⁴, Hasen'i 99/717 de Basra kâdılığına getirdi²⁷⁵. Bu şekilde, onun devlet ve yöneticilerle olan münasebeti artmış oldu. Ancak bu görevde fazla kalmamış ve istifasını vererek ayrılmıştır²⁷⁶.

Hasan-ı Basrî'nin uzun denebilecek bu hayat şeridi gözden geçirildiğinde, gazveler ve ömründe iki defa hacca gitmesi dışında²⁷⁷, herhangi bir yere gittiği bilinmiyor.

* * *

Bu bilgilerden sonra, kısaca, ailevî ve günlük yaşayışı ile sîreti gözden geçirilebilir:

Hasen, Basra'da evlendi. **Zevcesinin Arap olmayan bir asıldan olduğu tahmin edilmektedir.** Çünkü, o devirde, Arap kızları, köle asıllılar ile evlendirilmiyordu. *İbn Sa'd*'ın bildirdiğine göre, Hasen'in talebesi *İbn Avn*, bu kâidenin dışına çıkarak, bir Arap kadınıyla evlenmeye teşebbüs edince, Basra kâdısı *Bilâl ibn Ebî Burde* (ö.120/737)²⁷⁸, ona ceza vermiştir²⁷⁹.

Durum nasıl olursa olsun, zevcesinin meşhur bir aileden olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Hasen'in babası da, asîl bir aileden değildi; ama oğlu meşhur olunca, Yesâr ismi, âdeta unutuldu ve *Ebû'l-Hasen* künyesiyle tanındı.

Hasen'in **Sa'îd** ve **Abdullah** isminde iki oğlu ve bir kızı oldu²⁸⁰. Büyük oğlu, Sa'îd'tir ve Hasen, *Ebû Sa'îd* şeklinde onunla künyelenmiştir. *İhsan Abbâs*'ın nakline göre²⁸¹ Ebû Ali ve Ebû Muhammed gibi başka künyeleri zikrediliyorsa da meşhur olan ve kaynak eserlerde geçen, önce belirtilendir.

Yesâr ailesinde bir *Sa'îd* daha vardır ve eserlerde **Sa'îd ibn Ebî'l-Hasen Yesâr** (el-Basrî) şeklinde geçer. Bu, **Hesen'in kardeşidir**; Kütüb-i Sitte râvilerindendir²⁸². Bunun

²⁷³ Bu husus ileride ele alınacaktır.

²⁷⁴ Adıyy ibn Ertât için Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, VII,164. Her ne kadar aynı kitabın II,270'de Ali ibn Ertât olarak geçiyorsa da bunun matbaa hatası olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü *Tabakât* ve *Esmâu'r-ricâl* kitaplarında böyle bir isme yer verilmemiştir. İbn Hacer de mezkûr kitabında (VII,164) bu dönem valisinin Adıyy olduğunu göstermiştir.

²⁷⁵ Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, Kâhira 1358/ 1939, V,310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,116. Bk.Ahmed ibn Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Talât Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1963, I,142.

²⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, V,310.

²⁷⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, II,270; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,127.

²⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, II,397.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,126.

²⁸⁰ İbn Sa'd, a.g.e., VII,126'de Hasen'in evlenecek yaşta bir kızının olduğundan bahsedilmektedir.

²⁸¹ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.67.

²⁸² Zehebî, *el-Kâşif*, I,357; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, IV,16.

oğlu *Yahya* da sika addedilmiştir²⁸³. Hasen'in annesi *Hayre*, zeki ve akıllı bir kadındı. O da güvenilir kabul edilmiş ve Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde, rivâyetlerine yer verilmiştir²⁸⁴. Bir köle ailesinin, ilim sayesinde kazandığı bu şerefli mevkîi, o devrin şartları altında, başka bir toplumda görmek, elbette mümkün değildir.

2. Günlük Yaşayışı

Hasen, ailesine her gün **et** için yarım dirhem²⁸⁵; şayet fiatlar yükselmişse *bir dirhem* veriyordu²⁸⁶. Et suyu çorbası yapmak için bir gün olsun, evinin etsiz kalmadığı rivâyet edilmektedir; ancak maaşı kesildiği zaman, çorbası iç yağı ile yapılmıştır²⁸⁷. Evine gidip gelenlerden biri, Hasen'in evinde, **et suyu** kokusundan daha güzel bir şey duymadığını, bildirmektedir²⁸⁸. Hasen, bazan **hurma tatlısı** yiyor²⁸⁹ ve **fâlûzeci** seviyordu; hatta, birinin fâlûzec hususunda onu ayıplaması üzerine, "Bal ve hâlis yağın, buğday unu ile karıştırılarak pişirilmesidir; bunu hiç bir müslüman ayıplamaz!" demiştir²⁹⁰. *Sevîk* (hoşaf) içtiği de olmuştur²⁹¹. Yemeklik için parayı esirgemiyordu. Birisi ona, "Bu yemekler için çok harcıyorsun!" dediğinde, "**Taâmda israf olmaz.**" şeklinde cevap vermiştir²⁹².

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Hasen, Cenab-ı Hakk'ın verdiği birçok helâl rızıktan faydalanmıştır. Ancak bunu, bazı âyetlerde zemmi edilen isrâfa²⁹³ düşmeyecek ölçüde yerine getirmiştir. Zira o, ileride "prensipleri" açıklanırken görüleceği gibi, hareketlerini Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hazret-i Peygamber'in sünnetine uydurmayan bir müslümanın, nifâk içinde olacağını söylemiş ve hayatını da bu anlayışa göre tanzim etmiştir.

Câhiz'in rivâyetine göre, asla tek başına yemek yememiştir²⁹⁴. Bu cömertlik örneğini, başka bir prensibiyle şöyle bütünleştirmiştir: **Allah'a yemin ederim, parayı herşeyin üstünde tutan, zelîl olur**²⁹⁵.

Hasen, **Basra'da mütevazî bir evde yaşadı**. O zaman evlerin çoğu ahşaptı. Sonra yavaş yavaş kerpiçe yapılmaya başlandı. Hasen'in ömrünün çoğu, bu ev ile *mescitte*

²⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,214.

²⁸⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, III,469. **Hayre** hakkında daha fazla bilgi için Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XII,416.

²⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,121.

²⁸⁶ Câhiz, *el-Buhalâ'*, s.171.

²⁸⁷ Câhiz, a.g.e., s.171.

²⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,121-128.

²⁸⁹ İbn Sa'd, a.g.e., VII,128.

²⁹⁰ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, III,203. Hasen, Ferkad ibn Ya'kûb'a: Duyduğumuza göre, sen *fâlûzec* yemiyormuşsun, dedi. O da: Ey Ebû Sa'îd, onun şükrünü eda edememekten korkuyorum, dedi. Bunun üzerine Hasen, akılsız, içtiğin soğuk suyun şükrünü eda etmeğe gücün yeter mi? Dedi (İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,71).

²⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Tefsîru'l-Kurtubî), Kâhira 1387/1967, XIX,47.

²⁹² İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, III,234.

²⁹³ Bk. A'râf, 7/31; İsrâ, 17/26-27.

²⁹⁴ Câhiz, *el-Buhalâ'*, s.141.

²⁹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V,103.

geçmiştir. Böylece onun iki meclisi olmuş oluyordu. Mescitteki meclisi, *umumî* idi; ona herkes gelebiliyor ve orada her ilimden konuşulabiliyordu. Evindeki meclis ise, *hususî*ydi; daha ziyade, *ihvân (kardeşler)* ismini alanlar, oraya gelebiliyorlardı²⁹⁶.

Ancak bazan buna riâyet edilmeyip, evinin misafirlerle dolup taşıdığı da oluyordu. Talebesi **Sâbit el-Bunânî**'nin, "Gece uykusu ve kaylûleden (öğle öncesi uykusu) onu alıkoydular.²⁹⁷" demesi, bu durumu açıklamaktadır. Hatta öyle zamanlar oluyordu ki, sabahın erken saatlerinde gelmiş olanlar, bir türlü evden ayrılmıyorlardı. Bir defa *oğlu* onlara, "**Şeyhi biraz rahat bırakınız; onu çok yordunuz; zira daha bir şey yememiş ve içmemiştir**²⁹⁸", dedi. Hasen bu müdahaleyi yerinde bulmayıp "**Sus, Allah'a yemin ederim ki, onları görmekten gözüme daha güzel gelen bir şey yoktur!**"²⁹⁹ diyerek oğlunu azarladı.

Bu tablo, Hasen'in fedakârlığının güzel bir örneğini verdiği gibi, sağlam karakterini de ortaya koymaktadır.

3. Geliri

Kendisinin herhangi bir işte çalıştığı bilinmiyor. "Öyleyse, geçimini ne ile sağlıyordu?" sorusu akla gelebilir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, devletten maaş alıyordu. Fakat onu, hemen muhtaçlara dağıtıyor; şiddetle ihtiyaç duyduğu kadarı dışında, ehline bir şey bırakmıyordu³⁰⁰. Maaşı kesildiği³⁰¹ zamanlar, geçim sıkıntısından çok zor durumda kaldığı olmuştur. Bununla beraber o, verdiği *hükümler* karşılığında bir şey almazdı³⁰².

Gelir kaynaklarından biri de Devlet adamlarının ve dostlarının verdiği hediyelerdi. Meselâ, **Ebû Nuaym el-Esbahânî**, "İbn Hubeyra'nın yanından çıktıktan sonra, Hasen'e çeşitli güzel hediyeler ve dört bin dirhem verildi." demektedir³⁰³. Ancak, her evine gelenden hediye kabul etmediğini de kaydetmek gerekir. Bu hususu, şu olay çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Horasan'dan gelen bir adam, meclisinden ayrıldıktan sonra, içinde beş bin dirhem ve güzel on elbise olan hediyeyi uzatarak, "**Ey Ebû Sa'îd, bu nafakan, bu da elbisendir!**" demesi üzerine; Hasen, bu sözün söyleniş biçimini ve tavrı uygun bulmamış olacak ki, "**Allah'ü Taâlâ sana sıhhat ve âfiyet versin; nafakanı ve elbiseni beraberinde götür; bunlara bizim ihtiyacımız yoktur; benim yerimde olan biri, bu gibi şeyleri halktan kabul ederse, kıyamet günü hiçbir şeyi olmadığı hâlde, Allah'ü Taâlâ'nın huzuruna çıkar.**"³⁰⁴ diyerek reddetmiştir.

²⁹⁶ Zehebî, a.g.e., IV,106.

²⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,124.

²⁹⁸ İbn Sa'd, a.g.e., VII,123.

²⁹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., VII,123.

³⁰⁰ İbn Sa'd, a.g.e., VII,124.

³⁰¹ Câhiz, *el-Buhalâ'*, s.171.

³⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,125.

³⁰³ Ebû Nuaym Ahmed ibn Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ'*. Beyrût 1389/1968, II,268.

³⁰⁴ Ebû Hâmid Muhammed ibn Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Mısır 1269/1852, I,41.

Demek ki Hasen, devletin *yardımlı* ile yöneticilerin hediyeleri dışındaki "*atıyyeler*"i kabul etmiyordu. Yalnız burada, yakın arkadaşlar arasında olan hediyeleşmeleri, daima istisna olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

Bazan Hasen, komşu ve dostlarını ziyaret eder; onların yanında yemek yer; bir iş için valinin huzurunda bulunur veya birinin hâcetini gidermek için, dışarı çıkardı. Seher ve teheccüde kalkabilmesine yardımcı olsun diye **kaylûle** vaktinde istirahat ederdi³⁰⁵. Bazı hâllerde Hasen, kardeşi Sa'îd'in oğluna, para yardımında dahi bulunurdu³⁰⁶.

4. Görünüşü, Alışkanlıkları ve Davranış Özellikleri

Hasan-i Basrî'nin *şemâili / fizikî ve ruhî portresi* de şöyle verilebilir:

Hasen uzun boylu, kalın kemikliydi. *Asmeî*, babasından rivâyeten, Hasen'in el bileğinden daha geniş olan birini görmedim; eni bir karıştı, demektedir³⁰⁷. **Yüzü güzel**³⁰⁸, **uzuvları mütenasıpti**; hatta *İbn Hallikân*, Basra ehlinin en güzeliydi, kaydını koymuştur³⁰⁹. *Zehebî*'nin naklettiği bir olay, bu hususu doğrular mahiyettedir: Yirmi yaşında, ilim talep etmek için Basra mescidine gidip gelirken, onu gören bir kadın, cemaline meftun olmuştur³¹⁰. *Âsım el-Ahvâl* (ö.142/759) Şa'bî'ye gelerek, "Bir hâcetin var mı? Basra'ya gidiyorum." dediğinde, "**Evet, oraya vardığında benden Hasen'e selâm söyle!**" dedi. Âsım da onu tanımadığını söyleyince, "Basra'ya girdiğinde, bak, gözüne en güzel gelen adama benden selâm söyle." dedi. Ve dediği gibi hareket ederek, selâmı yerine ulaştırmıştır³¹¹.

Ancak Hasen'in bu güzelliği bir tarihte, bineğinden düşmesi sonucunda burnunda meydana gelen bir ârızayla gölgelenmiştir³¹². Gözleri mavi³¹³ ve gür sesliydi; hatta bazen dinleyiciler, ona güç yetiremiyorlardı³¹⁴. Sakalını uzatıyor ve bazı fukahânın yaptığı gibi, bir kabzadan fazlasını almayı (kesmeyi) *kerih* görüyordu³¹⁵. Bıyığını iyice kısaltmazdı³¹⁶. Sağını uzatır; ancak her sene kurban bayramı günü, onu traş ederdi³¹⁷. Sakalı beyazlaştığında, cuma günleri onu, sarıya boyamaya başladı³¹⁸. Burnunu temiz tutmaya dikkat ederdi³¹⁹. Siyah sark sarıyordu³²⁰; zira Hazret-i Peygamber'den bu konudaki

³⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, I,215.

³⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,128.

³⁰⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.441; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,70; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,99.

³⁰⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71.

³⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,70.

³¹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,100.

³¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,264-265.

³¹² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.441; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,70.

³¹³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, cüz V,285; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.585; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III,23.

³¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,125.

³¹⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII,116.

³¹⁶ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.81.

³¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,102.

³¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,116; Zehebî, *a.g.e.*, IV,101.

³¹⁹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XVII,10.

³²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,117; Zehebî, *a.g.e.*, IV,101.

mürsel olarak rivâyeti³²¹ bunu gerektiriyor ve üstâzı *İbn Abbâs*'ın sarığı da bu vasıftaydı³²². Üzerinde bir takım yazılar olan, hâlis gümüşten halka şeklindeki yüzüğünü, sol elinin parmaklarından birine takıyordu³²³.

Her çeşit ve kalitedeki elbiseyi giymişse³²⁴ de siyah renkli olanları tercih ederdi. Elbisesini uzatmıyordu. Zâhidlerden (ilk defa) uzun elbiseyi giyen, talebesi **Eyyûb es-Sehtiyânî**'dir; çünkü elbiseyi kısaltmak, kendini halkın zâhid olarak görmesini isteyenlerin tanınma alâmeti olmuştu³²⁵. O devirde, *sûf* (yün) elbise giyenlerin sayısı da gittikçe artmaya başlamıştı; bu kıyâfet zâhidlerin bir simgesi olarak kabul edilmeye yüz tutunca, Hasen'in tepkisi şiddetli olmuş ve "Kim *sûf* elbiseyi tevazuundan dolayı giyerse, gözünde ve kalbinde nûru artar; kim de zühdünü göstermek ve büyüklenmek için onu giyerse, şeytanlarla beraber cehenneme girer."³²⁶ demiştir. Bir gün de *Ferkad*'ın elbisesinden tutarak ona "**İyilik bu elbisede değildir; şüphesiz iyilik, göğüse yerleşen (iman)de ve onu tasdik eden ameldedir.**"³²⁷ gerçeğini duyurmuştur. Her ne kadar çoğu *sûf* elbise giyen **yetmiş "bedrî"**ye (Bedir savaşına katılan sahabî) yetmişmiş olduğunu³²⁸ rivâyet etse de ihlâsı zedeleyen ve riyâyâ kapı açan her türlü hareketin karşısına çıkmıştır. O, *sûf* elbise giymiş olsa bile, riyâdan uzak bir idrâk içinde giymiş olduğunu, ortaya koyduğu prensipler göstermektedir. Zaten Hasen'in çok kısa zamanda şöhrete ermesinin başlıca sebepleri arasında, çekinmeden, fakat tedbirli ve ölçülü olarak, toplumdaki her tabakadan insanı, *dinî ahkâm* çerçevesi içinde tenkide tâbi tutması bulunmaktadır.

5. Vefatı

Hasen artık, uzun ve yorucu bir hayatın sonlarına gelmiş ve zafiyete düşmüştü. Çok sevdiği **kardeşi Sa'îd**'i, hocası **Muslim ibn Yesâr**'i ve birçok arkadaşını kaybetmişti. Bazı cenazeleri, ancak merkep üzerinde teşyî' edebiliyordu³²⁹. Ve nihayet, *ilim*, *zikir*, *tezkiye* ve *korku* esaslarına bağlılık göstermesi ile özetlenebilecek hayatının son anlarında, kendisinden faydalanmak için birşeyler soranlara, son sözlerinden biri şu olmuştur:

"Size faydalanacağınız üç kelime söyleyeceğim; sonra kalkınız ve yöneldiğim şey üzerinde beni terkediniz:

Nehyedildiğiniz şeyde, insanların en çok sakınanı olunuz; emredildiğiniz iyilikte, insanların en çok amel eden olunuz ve biliniz ki, adımlarınız iki adımdır:

³²¹ İbn Sa'd, a.g.e., I,217-218.

³²² Zehebî, a.g.e., III,35.

³²³ İbn Sa'd, a.g.e., VII,116-117.

³²⁴ Giymiş olduğu elbiseler için Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,117.

³²⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VII,115.

³²⁶ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.84.

³²⁷ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XVII,196.

³²⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, II,134.

³²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,101; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,94.

Biri lehinizde, diğeri aleyhinizde; onun için bakınız: Nerede gecelediniz ve nerede sabahladınız?³³⁰

Yine ölüm döşeğindeyken, ziyaretine gelenlere: "Âdemoğlu ne olurdu, sıhhatinden hastalık günleri için biraz alabilseydi.³³¹" demiştir. *İbn Sa'd* da son anlarında, bir kâtip çağırarak, ona vasiyetini yazmasını emrettiğini ve şunu yazdığını, kaydediyor:

"Bu el-Hasen ibn Ebi'l-Hasen'in şehâdet ettiğidir: 'Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resulü olduğuna şehâdet eder. Kim ölüm ânında, buna doğru olarak inanırsa, cennete girer.' Bu hadîsi Muâz ibn Cebel'den rivâyet eder ki, o (Muâz) bunu ölürken vasiyet etti. Muâz da bu hadîsi, Resulullah'tan rivâyet etti.³³²

Bir ziyaretçi, o anda (ölüm ânında), evinde, döşek, yaygı ve hasır olmadığına, ancak, yapraklı hurma dallarından dokunmuş bir divan bulunduğuna şahit oldu³³³.

Hastalığı şiddetlendiği zaman hizmetçiden, fırını yakmasını istedi. Yanında bir takım *sahîfe* ve *kitaplar* vardı; hepsini yakmasını emretti. Bir sahîfe dışında ki, o oğlundaydı ve onu, Müslim ibn Husayn el-Bâhilî oğlundan emanet almıştı hepsi yandı³³⁴. İleride üzerinde durulacak olan bu hâdiseyi kaydet tikten sonra, Hasen'in ölüm hastalığında yaptığı duaya geçilebilir. Bu dua, çok mânidardır:

اللَّهُمَّ إِنِّي قَدْ شَدَدْتُ وَضِيْعِي رَاحِلَتِي وَ اخَذْتُ فِي أَهْبَةِ سَفَرِي الْمَحَلِّ الْقَبْرِ وَ فَرَشَ الْعَفْرِ فَلَا تَوَاضِعْنِي بِمَا يَنْسِبُونَ إِلَيَّ مِنْ بَعْدِي. اللَّهُمَّ إِنِّي قَدْ بَلَغْتُ مَا بَلَغَنِي عَنْ رَسُولِكَ وَ فَسَرْتُ كِتَابَكَ بِمَا قَدْ صَدَّقَهُ حَدِيثُ نَبِيِّكَ الْآ وَ إِنِّي خَائِفٌ عَمْرًا الْآ وَ إِنِّي خَائِفٌ عَمْرًا.

"Allahım, ben bineğimin eğerini bağladım ve yaygısı toprak olan kabir yerine seferimin hazırlığına başladım. Benden sonra bana nispet edilenlerle beni muâhaze etme! Allahım, Resul'ünden bana ulaşanı tebliğ ettim. Peygamber'inin hadîsinin tasdik ettiği ile Kitâb'ını tefsir ettim. Şu kadar var ki, ömrümün hesabından korkuyorum, ömrümün hesabından korkuyorum.³³⁵

Bu rivâyetin doğruluk derecesi ne olursa olsun, ölümünden sonra ona, bazı isnatlar yapılmış ve hemen her itikadî ve amelî grup, onda bir melce' aramış; hatta birbirine zıd inanç akımları, onu rehber kabul etmişlerdir. Acaba, Hasen-i Basrî hangi düşüncedeydi ve hangi ekolün temsilcisiydi veya değildi? İşte bunlar, ilerideki bölümlerde açıklanmış olacaktır.

Hasen, vefatından önce, üzerine baygınlık geldi; sonra ayıldı ve نَبْهَتُمُونِي مِنْ جَنَاتٍ وَعِيُون (Beni, cennetlerden, pınarlardan ve güzel konaklardan uyandırdınız) dedi³³⁶. Son

³³⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, II,154.

³³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,127.

³³² İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII,126.

³³³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,184.

³³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,127.

³³⁵ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.77.

³³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,72.

anda, *belîğ* ve *fasîh* gibi en mümeyyiz sıfatlarını da kaybeden Hasen³³⁷, 110/728 senesinde³³⁸, Recebin³³⁹ evvelinde bir cuma gecesi³⁴⁰, Basra'da³⁴¹ **88 yaşında**³⁴² olduğu hâlde, ruhunu teslim etti. Rahmetullâhi aleyh. Onu talebesinden **Eyyûb** (ö.131/748) ile **Humeydu't-Tavîl** (ö.142/759) yıkadı³⁴³. Humeyd, bundan sonrasını şöyle anlatıyor:

"Cuma günü, cenaze işlerini tamamladık. Onu, Cuma namazından sonra götürdük ve defnettik. Halkın hepsi, cenazeyi takip etti ve onunla meşgul oldu. Bu sebepten, o günün ikindi namazı camide kılınmadı³⁴⁴. İslâm'ın orada tatbik edilışinden bu yana, o namazın (cemâatla) kılınmadığını bilmiyorum; çünkü, halkın hepsi cenazeye katılmış, hatta, ikindi na-mazını mescidde kılacak kimse kalmamıştı.^{345"}

Böylece müfessirimizin hayatıyla ilgili genel bir bilgiye sahip olduktan sonra, onun şahsiyetini ortaya koyan ve hareketlerine yön veren ilmine geçilebilir. Ancak, bu bölüme geçmeden önce, ilmine kaynaklık eden ve kendine mahsus görüş ve davranışlara sahip olmasında müessir olan hocalarını, daha geniş anlamda şeyhlerini işlemek yerinde olacaktır.

C. HOCALARI

İbn Hibbân, Hasan-ı Basrî'nin 120 sahâbe-i kirâmı gördüğünü³⁴⁶, *İbnu'l-Kayyîm el-Cevziyye* de onun **500 sahâbeye yetiştigini** ifade etmektedir³⁴⁷. Bir rivâyette Hasen; gazâ için Horasan'a gittiği zaman, orduda 300 sahabî olduğunu bildirmişti³⁴⁸.

Bu belgeler gösteriyor ki, o, birçok *sahabî*den ilim aldığı ve rivâyette bulunduğu gibi, ileri gelen bazı *tâbiûn*un ilminden de istifade etmiştir. Fakat, ilmine kaynaklık eden sahabî ve tâbiî şeyhlerinin adedini kesin olarak bilmiyoruz. Biz burada, onun bütün şeyhlerinden söz etmeyecek; ancak bazı önemlilerini, özellikle Kütüb-i Sitte'yi taramak suretiyle tespit ettiğimiz 65 şeyhini konu edeceğiz.

Bunlar, şöyle sıralanabilir:

³³⁷ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,127.

³³⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,72; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,277; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,106; İbn Hallikân, a.g.e., II,72; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.441.

³³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,266; İbn Hallikân, a.g.e., II,72.

³⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,106; *Vefeyât*'ta Perşembe günü akşamı ifadesi geçer ki, o da Cuma akşamıdır. Bk. İbn Hallikân, a.g.e., II,72.

³⁴¹ İbn Hallikân, a.g.e., II,72.

³⁴² Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,72; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,266.

³⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,106.

³⁴⁴ Bk. Zehebî, a.g.e., IV,106.

³⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II,72.

³⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270.

³⁴⁷ İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, Muhammed ibn Bekr ibn Eyyûb, *İlâmu'l-muvakkî'in* (İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbu hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-ervâh* ile birlikte), Mısır 1325/1907, I,26.

³⁴⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1960, II,105.

1. Sahâbî Hocaları

1) **Ömer ibn el-Hattâb, Ebû Hafs, Emîru'l-Mu'minîn** (ö.23/643)³⁴⁹. Hazret-i Ömer'in vefatında Hasen, iki yaşındaydı. Böylece o, Hazret-i Ömer'e yetişmediği hâlde, ondan rivâyette bulunmuştur³⁵⁰.

2) **Osman ibn Affân ibn Ebi'l-Âs, Zu'n-Nûreyn** (ö.35/655)³⁵¹. Hasen'in Medîne'de iken, Hazret-i Osman'ı gördüğü, birçok hutbesini dinlediği, *Dâr* olayına şahid olduğu ve bu olayda 14-15 yaşlarında olduğu, yukarıda zikredilmişti. *İbn Mâce*, Hasen'in Hazret-i Osman'dan rivâyetine yer veriyor³⁵². *Ebû Zur'a* ise, Hasen'in Osman'dan işitmediğini söylüyor³⁵³.

3) **Alî ibn Ebî Tâlib, Ebû Turâb** (ö.40/660)³⁵⁴. Hadis münekkıdleri, Hasen'in Hazret-i Ali'den naklettiği rivâyetlerle ilgili olarak görüşlerini şöyle açıklıyorlar: *Ebû Zur'a*ya "Hasen, Bedr'e iştirâk eden sahâbeden (Bedriyyûn) birinden hadis işitti mi?" denildiğinde, "Onları (meselâ, Hazret-i Osman'ı ve Hazret-i Ali'yi) sadece gördü."; "Onlardan bir hadis, işitti mi?" sorusuna, "hayır" cevabını verdi; ve "Ali'yi Medîne'de gördü; sonra Ali, Kûfe ve Basra'ya gitti; bundan sonra Hasen, bir daha onu görmedi." dedi³⁵⁵. *İbnu Sa'd*, Basra ehlinin söylediği "Hasen'in Bedriyyûndan yetmiş sahabîye yetmiş olduğu" ile ilgili bir soruya "O, halkın söylediği bir sözdür." şeklinde cevap vermiştir³⁵⁶. Hasen'in talebisinden *Eyyûb* da "Hasen bize, *Bedir* ehlinden, onların ağzından (muşâfeheten) rivâyette bulunmadı." demiştir³⁵⁷. *İbnu'l-Medîni* ise, "Hasen'in Hazret-i Ali'yi Medîne'de ve çocukken gördüğünü" söylemiştir³⁵⁸.

Bütün bu söylenlere ve hatta *Ebû İsâ et-Tirmîzi*'nin "Hazret-i Ali'ye yetişt; lâkin, ondan işitmesini bilmiyoruz." demesine rağmen, el-Câmiu's-sahîh (Sünen)de, Hasen'in Hazret-i Ali'den rivâyetine yer vermiştir³⁵⁹. Aynı rivâyet şekli, *İbn Mâce*'nin Sünen'inde de görülmektedir³⁶⁰. Burada şu ifade edilebilir ki, kronolojik açıdan, Hasen'in Ali'den işitmesinde bir mâni yoktur. Çünkü, Ali ibn Ebî Tâlib, Irak taraflarına geldiğinde, Hasen, Basra'ya gelmiş ve bir rivâyete göre, Hazret-i Ali, Basra'daki kıssacıları mecsitten çıkardığı (onların vaazlarını beğenmediği) hâlde, Hasen'e bir şey dememiştir³⁶¹.

³⁴⁹ İbn Abdi'l-berr, *el-İstîâb*, (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,458; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,518; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,438.

³⁵⁰ Ebû Dâvud Suleymân, *Sunenu Ebî Dâvud*, Dâru ihyâi's-sünneti'n-nebeviyye ts., II,114-115.

³⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,462; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,138.

³⁵² İbn Mâce Ebû Abdillâh, *Sunenu ibni Mâce*, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye 1372/1952, II,1238.

³⁵³ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1238.

³⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,507; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,339.

³⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,266-267.

³⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,266.

³⁵⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,266. Katâde de aynı şeyi söylüyor: Bk. Mukâtil ibn Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh* (Sahîhu Muslim), Matbaatu'l-âmira 1329/1911, I,17.

³⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,267.

³⁵⁹ Muhammed ibn İsâ et-Tirmîzî, *el-Câmiu's-sahîh* (Sunenu't-Tirmîzî), Kâhira 1381/1962, IV,32-33.

³⁶⁰ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,922.

³⁶¹ Bk. İslâm Ansiklopedisi, MEB cuz 64, s.773.

4) **Âişe bint Ebî Bekr** (ö.58/677)³⁶². Hasen'in Hazret-i Âişe'den naklettiği rivâyeti, Ebû Dâvûd Sünen'ine almıştır³⁶³.

5) **Abdullah ibn Abbâs ibn Abdilmuttalib ibn Hâşim** (ö.68/687)³⁶⁴. Tirmizî ve Nesâî, Hasen'in İbn Abbâs'tan naklettiği rivâyetlere Sünen'lerinde yer vermişlerdir³⁶⁵. Ancak, Hasen'in İbn Abbâs'tan işitmesi, hadis münekkıdleri arasında, hayli münakaşa konusudur. Şöyle ki:

İbnu'l-Medîni, "Hasen, İbn Abbâs'tan işitmedi ve onu görmedi; çünkü İbn Abbâs'ın Basrada olduğu günlerde, Hasen, Medîne'deydi." demektedir³⁶⁶. *Ahmed*'in (İbn Hanbel) de aynı görüşte olduğu görülmektedir³⁶⁷.

Bezzâr ise, Hasen'in İbn Abbâs'tan, "Bize rivâyet etti ve bize hitabetti." şeklindeki rivâyetlerini, "Basra halkına söyledi ve hitabetti." şeklinde tevil ederek, Hasen'in ondan işitmediğine kâil olmuştur³⁶⁸.

Ancak bu tevilde bir zorlama olduğu açıkça görülmektedir. Öte yandan Hasen, İbn Abbâs'ın Basra minberinden hitabettiğini³⁶⁹ ve daha önce zikredilen başka bir rivâyette de **"İbn Abbâs'ın Kur'ân âyetlerini harf harf (kelime kelime) tefsir ettiğini ve hatta minbere çıkararak ders verenlerin ilki olduğunu"**, açıkça ifade ediyor³⁷⁰. Sonra İbn Abbâs 40/660 tarihinde Basra'daki görevinden ayrıldı. O senelerde Hasen, Basra'da bulunuyordu.

Bu vesîkalar, Hasen'in İbn Abbâs'tan hadis işitmiş olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

6) **Ebû Hüreyre, ed-Devsî el-Yemânî** (ö.57-59/679-678)³⁷¹. Hasen, Ebû Hüreyre'dan birçok rivâyette bulunmuştur. Bu tarîkla gelen hadislerle, Buhârî³⁷², Tirmizî³⁷³, Nesâî³⁷⁴ ve İbn Mâce³⁷⁵ eserlerinde yer vermişlerdir. Onun için Hasen'in Ebû Hüreyre'den *hadis işitip işitmemesi* tartışmasına, burada girilmeyecektir³⁷⁶; başka bir

³⁶² İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), IV,356; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, IV,359; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XII,433.

³⁶³ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,240.

³⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,330; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,19.

³⁶⁵ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,240; Ebû Abdîrrahmân en-Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, Mısır 1383/1964, V,35.

³⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,267.

³⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,267.

³⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,269.

³⁶⁹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,114-115; Ebû Abdîrrahmân en-Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, V,35.

³⁷⁰ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, I,85 ve 311.

³⁷¹ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb*, (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), IV,202; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, IV,202; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XII,262.

³⁷² Bk. Muhammed ibn İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, el-Matbaatu'l-kubrâ el-emîriyye, Bulak 1311/1893, Cuz I,8; Cuz IV,130; Cuz VI,121; Cuz IV,156.

³⁷³ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,61,163,359,403; IV,551,587,600,617.

³⁷⁴ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,92-93; VI,138; VII,103,215.

³⁷⁵ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,27,89; II,1150.

³⁷⁶ Bu tartışmalar için Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,269-270. Burada önemle şunu kaydetmek gerekir ki, Hasen'in bir hadisi (Bk. Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,137) rivâyet ettikten sonra, "Bunu Ebû Hüreyre'den başkasından işitmedim." şeklinde tasrihte bulunması, ondan işittiğinin açık bir delilidir. Yine ondan

ifadeyle, Buhârî'nin Hasen-Ebû Hüreyre tarîkıyla rivâyette bulunması, söz konusu tartışmaların yersiz olacağı kanaatini kuvvetlendirmiş olmaktadır.

7) **Enes ibn Mâlik ibn en-Nadr el-Ensârî** (ö.93/711)³⁷⁷. Hasen'in Enes'ten rivâyet ettiği hadisleri, Buhârî³⁷⁸, Tirmizî³⁷⁹, Ebû Dâvûd³⁸⁰, Nesâî³⁸¹ ve İbn Mâce³⁸², eserlerine almışlardır.

8) **Abdurrahmân ibn Semura ibn Habîb** (ö.50/670)³⁸³. Abdurrahman, *Sicistan* ve *Kâbil* gibi birçok fetihde bulundu. Bu askerî harekâtta, Hasen, üç sene, onunla beraberdi. Hasen'in Abdurrahman'dan rivâyetleri, Buhârî³⁸⁴ Muslîm³⁸⁵, Tirmizî³⁸⁶, Ebû Dâvûd³⁸⁷ ve Nesâî'nin³⁸⁸ mecmualarında yer almıştır.

9) **Ebû Bekre, Nefî' ibn el-Hâris** (ö.51/671)³⁸⁹. Hasen'in, Ebû Bekre'den rivâyet ettiği hadisler, Buhârî'de³⁹⁰ ve Sünen'lerde³⁹¹ görülmektedir.

10) **Ma'kıl ibn Yesâr ibn Abdillâh** (ö.60-70/679-689)³⁹². Hasen'in, Ma'kıl'den işitmesi tartışma konusu ise³⁹³ de Ma'kıl vasıtasıyla gelen rivâyetlere, Sahîhân'da³⁹⁴, Tirmizî³⁹⁵, Ebû Dâvûd³⁹⁶ ve İbn Mâce'nin³⁹⁷ Sünen'lerinde yer verilmiştir.

11) **Amr ibn Tağlib en-Nemerî**³⁹⁸. Hasen'in Amr yoluyla gelen hadislerini, Buhârî³⁹⁹, Nesâî⁴⁰⁰ ve İbn Mâce⁴⁰¹ naklediyor. Ancak, Hasen'in Amr'dan işitmesi olup

hadis işittiğine dair başka bir vesika da şudur: Bk. Ebû'l-Kâsım Suleymân et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-sagîr*, Medîne 1388/1968.

³⁷⁷ Bk. İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb*, (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), I,71; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,71; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,376.

³⁷⁸ Meselâ Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,192.

³⁷⁹ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,91; III,52, 310; IV,595, 618; V,667.

³⁸⁰ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,29; II,269.

³⁸¹ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,224.

³⁸² İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,533; II,1111, 1340.

³⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,400; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI,190.

³⁸⁴ Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VIII,147; XIX,63.

³⁸⁵ Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VIII,147; XIX,63.

³⁸⁶ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,106.

³⁸⁷ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, III,130,229.

³⁸⁸ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,7,10,11,12,27; VIII,198.

³⁸⁹ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb*, (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), III,567. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,571; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,469.

³⁹⁰ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,156; II,33; IV,204; V,26; VI,8; VII,141; XIX,55.

³⁹¹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, III, 17,319; IV,216; Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,527,540; V,658; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, II,79; II,101; IV,105; VII,114; VIII,200; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,100; II,889, 1400.

³⁹² İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,447; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,235.

³⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,263, 265, 266.

³⁹⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,29; VII,16, 58; XIX,64; Mukâtil ibn Haccâc (İmâm Muslim), *el-Câmiu's-sahîh*, No.203,204,205, 3409, 3410, 3458, 5242.

³⁹⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,216.

³⁹⁶ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,230.

³⁹⁷ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,895, 909, 1091.

³⁹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,8.

³⁹⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,10; IV,43, 108; XIX,156.

⁴⁰⁰ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,215.

olmaması hususunda, *İbnu'l-Medîni*, işitmediğini; *Ahmed* ve *Ebû Hâtîm* ise, işittiğini, söylemişlerdir⁴⁰².

12) **Cündeb ibn Abdullah ibn Süfyân el-Mecelî** (ö.60-70/679-689)⁴⁰³. Hasen'in Cündeb'ten hadis işitmediğine kâil olanlar olmuşsa⁴⁰⁴ da Hasen-Cündeb tarîkıyla gelen rivâyetler, Buhârî⁴⁰⁵, Muslim⁴⁰⁶, Tirmizî⁴⁰⁷ ve İbn Mâce'nin⁴⁰⁸ eserlerinde görülmektedir.

13) **Abdullah ibn Mugaffel ibn Abdi Nehm** (ö.57-60-61/676-679-680)⁴⁰⁹. Hasen'in Abdullah'tan naklettiği rivâyetlere, dört Sünen sahibi eserlerinde yer vermişlerdir⁴¹⁰.

14) **Ebû Mûsa el-Eş'arî, Abdullah ibn Kays**⁴¹¹. *İbn Medîni*, "Hasen, Ebû Mûsa'dan işitmedi" diyor⁴¹². *Ebû Zûr'a* ve **Ebû Hâtîm** de "Hasen'in onu görmediğini" söylemişlerdir. Bununla beraber, zaman ve mekân yönünden, Hasen'in Ebû Mûsa'yı görmesinde, bir engel yoktur. Hasen'in Ebû Mûsa'dan rivâyet ettiklerinin, dört Sünen'de⁴¹³ yer aldığı görülmektedir.

15) **İmrân ibn Husayn, Ebû Nuceyd** (ö.52-53/672-673)⁴¹⁴. Basra valisi Abdullah ibn Âmir, onu, Basra kâdılığına getirdi; fakat İmrân, bir müddet sonra istifa etti. Hasen'in, İmrân tarîkıyla naklettiği hadisler, Tirmizî⁴¹⁵, Ebû Dâvûd⁴¹⁶, Nesâî⁴¹⁷ ve İbn Mâce⁴¹⁸'nin Sünen'lerinde bulunmaktadır. *İbnu'l-Medîni* ve *Ebû Hâtîm* gibi hadis kritikçileri, Hasen'in İmrân'dan hadis işitmesinin sahîh olmadığını söylemişlerdir⁴¹⁹.

16) **Semure ibn Cündeb ibn Hilâl ibn Cüreyy** (ö.58-59/677-678)⁴²⁰. İbn Abdilberr, "Semure'nin Basra'da oturduğunu, bazan, Ziyâd'ın yerine vekil olduğunu; Ziyâd ölünce de bir müddet, valilik görevini yürüttüğünü ve sonra görevinden alındığını; Harûriyye fırkasına çok şiddetli davrandığını; Hasen ve İbn Sîrîn'in ondan senâ ile bahsettiğini; Hasen'in Semure ve İmrân ile müzakere yaptığını ve Hasen'in 'Semure'nin hadis hâfızı

⁴⁰¹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1372.

⁴⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,265-266 ve 268.

⁴⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,248; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,117.

⁴⁰⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,265-266.

⁴⁰⁵ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,96.

⁴⁰⁶ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,74-75; II,125.

⁴⁰⁷ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,434; IV,60.

⁴⁰⁸ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1332.

⁴⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,372; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI,42.

⁴¹⁰ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, III,108; IV,75, 254; Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,33; IV,78; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,33; VII,163, 166; VIII,114; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,111, 253, 306, 831; II,1069.

⁴¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,359; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,362.

⁴¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,267-268.

⁴¹³ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,116; Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,617; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,113, 115; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,309, 1311, 1430.

⁴¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,126; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,126.

⁴¹⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, III,431; IV,389; V,107, 179, 322, 323, 517.

⁴¹⁶ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,121; III,30, 53, 122; IV,48.

⁴¹⁷ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, IV,15; VI,91, 190; VII,27.

⁴¹⁸ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,922, 1167, 1299.

⁴¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,268.

⁴²⁰ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,77; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,78; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,236.

olduğunu' söylediğini" nakletmektedir⁴²¹. Hasen, Semure'den çok hadis rivâyet etmiştir. Tirmizî⁴²², Ebû Dâvûd⁴²³, Nesâî⁴²⁴ ve İbn Mâce⁴²⁵, Hasen'in şeyhleri arasında en çok *Semure zinciri* ile gelen rivâyetleri, eserlerine almışlardır. Bununla beraber, Semure'den hadis işitmesi, yine tartışma konusu yapılmıştır⁴²⁶; ancak Buhârî'nin *semâîni* kaydettiği⁴²⁷ *akîka* hadisini işitmesinde ittifak vardır.

17) **Câbir ibn Abdillâh ibn Amr ibn Harâm** (ö.73-77-78/692-696-697)⁴²⁸. Medîne'de en son vefat eden sahabîdir. *Ebû Hâtım*, Hasen'in, Câbir'den işittiğine kâil olmamışsa da⁴²⁹ Hasen'in, Câbir'den rivâyet ettiği hadislere dört Sünen'de⁴³⁰ yer verilmiştir.

18) **Osman ibn Ebi'l-Âs es-Sakafî, et-Tâifî**⁴³¹. Hasen'in Osman'dan rivâyet ettiklerini, Tirmizî⁴³² ve İbn Mâce⁴³³ Sünen'lerine almışlardır.

19) **Abdullah ibn Ömer ibn el-Hattâb el-Kuraşî, el-Mekkî**⁴³⁴. Hasen'in İbn Ömer'den naklettiği hadisler, üç Sünen'de mevcuttur⁴³⁵.

20) **Utbe ibn Gazvân ibn Câbir**⁴³⁶. Hasen'in, Utbe'den rivâyetini Tirmizî⁴³⁷ nakletmektedir.

21) **Ammâr ibn Yâsir ibn Âmir ibn Mâlik**⁴³⁸. Hasen'in Ammâr'dan rivâyet ettiği hadis, Ebû Dâvudun Sünen'indedir⁴³⁹.

22) **Seleme ibn Muhabbık, Ebû Sinân**⁴⁴⁰. Hasen'in Seleme *tarîkıyla* gelen rivâyetlerini, Ebû Dâvûd⁴⁴¹, Nesâî⁴⁴² ve İbn Mâce⁴⁴³, Sünen'lerine almışlardır.

⁴²¹ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,77.

⁴²² Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,341, 342, 452; II,31, 369; III,418, 530, 538, 566; IV,101, 145, 628; V,217,267, 365, 390, 725.

⁴²³ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,97, 206, 207, 263; II,230; III,31, 33, 39, 53, 106, 179, 250, 286, 289, 293, 296; IV,26, 176, 277.

⁴²⁴ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, III,77; VI,48; VII,147, 221, 257, 276; VIII,18, 19, 23, 24.

⁴²⁵ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,275, 297, 348, 593; II,736, 754, 763, 785, 802, 843, 888, 1057, 1301, 1410.

⁴²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,268-269, 270.

⁴²⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VII,85.

⁴²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,213; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,42.

⁴²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,267.

⁴³⁰ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,220; III,28; Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,373; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, III,145; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,119, 354; II,922, 1142, 1240.

⁴³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,460; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,128.

⁴³² Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,409.

⁴³³ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,236, 316.

⁴³⁴ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,341; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,347; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,328.

⁴³⁵ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,256; III,28; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, IV,16; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,922.

⁴³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,100.

⁴³⁷ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,702.

⁴³⁸ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,476; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,512; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,408.

⁴³⁹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,80.

⁴⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,157.

⁴⁴¹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,158.

23) **Ubeyy ibn Ka'b ibn Kays** (Seyyidu'l-kurrâ')⁴⁴⁴. Hasen'in Ubeyy'den rivâyeti, İbn Mâce'nin⁴⁴⁵ Sünen'indedir.

24) **Ahmer ibn Cez'**⁴⁴⁶. Hasen'in Ahmer'den rivâyeti, Ebû Dâvûd'un Sünen'inde⁴⁴⁷ mevcuttur.

25) **Ukbe ibn Âmir ibn Abs ibn Amr el-Cuhenî**⁴⁴⁸. Hasen'in Ukbe'den rivâyet ettiği hadisi, Ebû Dâvûd Sünen'ine almıştır⁴⁴⁹.

26) **Abdullah ibn Amr ibn el-Âs ibn Vâil ibn Hâşim**⁴⁵⁰. Hasen'in Abdullah'tan rivâyeti, İbn Mâce'nin Sünen'indedir⁴⁵¹.

27) **Akîl ibn Ebî Tâlib ibn Abdi'l-Muttalib ibn Hâşim**⁴⁵². Hasen'in, Akîl *tarîki*yla gelen rivâyeti, Nesâî⁴⁵³ ve İbn Mâce'nin⁴⁵⁴ Sünen'lerinde bulunmaktadır.

28) **Sa'd ibn Ubâde ibn Delîm ibn Hârise ibn Ebî Huzeyme**⁴⁵⁵. Hasen'in Sa'd'tan rivâyetleri, Nesâî⁴⁵⁶ ve Ebû Dâvûd'un⁴⁵⁷ Sünen'lerinde yer almıştır.

29) **Âiz ibn Amr ibn Hilâl el-Basrî**⁴⁵⁸.

30) **Iyâd ibn Hımâr**⁴⁵⁹ **ibn Ebî Hımâr et-Temîmî**⁴⁶⁰.

31) **Kays ibn Âsım ibn Zinân et-Temîmî**⁴⁶¹.

32) **Hanzala ibn er-Rabî et-Temîmî, el-Esedî** (Hanzalatu'l-Kâtib)⁴⁶².

33) **Sa'd, Mevlâ Ebî Bekr es-Siddîk**⁴⁶³. Hasen'in Sa'd'tan rivâyeti, İbn Mâce'nin Sünen'indedir⁴⁶⁴. Sa'd'ın Kütüb-i Sitte'de bundan başka rivâyeti bulunmamaktadır.

34) **Surâka ibn Mâlik ibn Cu'şem ibn Mâlik, Ebû Sufyân**⁴⁶⁵.

⁴⁴² Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,102.

⁴⁴³ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,853.

⁴⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,19; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,187.

⁴⁴⁵ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,513.

⁴⁴⁶ İbn Abdi'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), I,94; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,190.

⁴⁴⁷ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,237.

⁴⁴⁸ İbn Abdi'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), III,106; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,242.

⁴⁴⁹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, III,284.

⁴⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,351; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,337.

⁴⁵¹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,922.

⁴⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,494; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,254.

⁴⁵³ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,104.

⁴⁵⁴ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,614.

⁴⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,475.

⁴⁵⁶ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,214.

⁴⁵⁷ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,129.

⁴⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,89.

⁴⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,47.

⁴⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,200.

⁴⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,399.

⁴⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,60.

⁴⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,39; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,485.

⁴⁶⁴ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,106.

35) **ed-Dahhâk ibn Sufyân el-Kilâb, Ebû Sa'îd**⁴⁶⁶.

36) **Usâme ibn Zeyd ibn Hârise Şurâhîl el-Kelbî**⁴⁶⁷.

37) **Ebû'd-Derdâ' Üveymir ibn Mâlik** (ibn Âmir; ibn Sa'lebe; ibn Abdillâh; ibn Zeyd ibn Kays) **el-Ensârî**⁴⁶⁸. Hasen'in Ebû'd-Derdâ'dan naklettiği rivâyet, İbn Mâce'nin⁴⁶⁹ Süne n'indedir.

38) **Ebû Umâme el-Bâhilî, Sudeyy ibn Aclân ibn Vehd**⁴⁷⁰. Hasen'in Ebû Umâme'den rivâyetini, İbn Mâce⁴⁷¹, Sünen'ine almıştır.

39) **Nufeyyi' ibn el-Hâris, Ebû Bekre es-Sekâfi**⁴⁷².

40) **Sa'sa'a ibn Nâciye ibn Ukkâl ibn Muhammed et-Temîmî**⁴⁷³.

43) **el-Esved ibn Serî' et-Temîmî es-Sa'dî**⁴⁷⁴. Buhârî, **Tarih'**inde, Esved'ten Hasen tarîkiyla, rivâyette bulunmuştur. Esved, Hazret-i Peygamberle birlikte bir kaç gazveye iştirak etmiş, sonra Basra'ya gelip yerleşmiştir. *İbn Abdilberr*'in nakline göre, şair ve kıssacıydı. Basra mescidinde ilk kıssa anlatanlardandır. *İbn Hacer* de *İsâbe*'de aynı şeyi zikretmekte, hatta "İslâm'da ilk kıssa anlatanlardandır." kaydını koymaktadır. Bu durumda Esved, Hasen'in kıssa ve vaaz konusunda hocası olmuş oluyor. Fakat, *İbn Hacer*, yine kendi kitabı *Tehzîb*'inde, Esved'in ölüm tarihinde olan ihtilâflar sebebiyle, Hasen'in ve arkadaşlarının Esved'e erişmediklerine kânidir⁴⁷⁵. Buna rağmen *İsâbe*'sinde Hasen'in Esved'ten rivâyetini ve Esved hakkında verdiği bilgileri zikretmemelik etmemiştir.

44) **Cevn ibn Katâde ibn A'ver ibn Sâade et-Temîmî el-Basrî**⁴⁷⁶. Cevn'in sahabî olması ihtilâflıdır. Hasen'in, Cevn'den naklettiği rivâyet, Ebû Dâvûd⁴⁷⁷ ve Nesâî'nin⁴⁷⁸ Sünen'lerinde yer almıştır.

45) **Sa'sa'a ibn Muâviye ibn Husayn, Ammi'l-Ahnef**⁴⁷⁹. İbn Muâviye'nin sahabî olması ihtilâflıdır. Hasen'in Sa'sa'a'dan rivâyet ettiği hadis, Nesâî ve İbn Mâce'nin Sünen'lerinde mevcuttur⁴⁸⁰.

⁴⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,456.

⁴⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,444.

⁴⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,208.

⁴⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, III,45; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,175.

⁴⁶⁹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,922.

⁴⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,420.

⁴⁷¹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,922.

⁴⁷² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,469.

⁴⁷³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,423.

⁴⁷⁴ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), I,92; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,44; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,338.

⁴⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,339.

⁴⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,122.

⁴⁷⁷ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,66.

⁴⁷⁸ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,153.

⁴⁷⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,23.

⁴⁸⁰ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, IV,21; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1210.

2. Tâbiî Hocaları

46) **Ebû Râfî', ibn Râfî' es-Sâig el-Medenî**⁴⁸¹. Câhiliye devrine yetişti; tâbiûnun ileri gelenlerinden âlim bir zât idi. Hadis münekkîdlerince, sika kabul edilmiştir. Hasen'in Ebû Râfî'den naklettiği rivâyetler, Buhârî⁴⁸², Muslim⁴⁸³, Ebû Dâvûd⁴⁸⁴, Nesâî⁴⁸⁵ ve İbn Mâce'nin⁴⁸⁶ eserlerinde yer almıştır.

47) **el-Ahnef** (Dahhâk) **ibn Kays ibn Muâviye ibn Husayn el-Temîmî es-Sa'dî**⁴⁸⁷. Hazret-i Peygamber'in zamanına yetiştiği hâlde, daha o zaman müslüman olmamıştı. Hasen'in diliyle, kavminin en şerefliilerindendi. Hılmi (yumuşaklığı) dillere destan olmuştu. Hasen'den gelen rivâyette ise, "Ben yumuşak değilim, yumuşak görünüyorum." demiştir⁴⁸⁸. Hasen'in Ahnef tarîkıyla gelen rivâyetleri, Buhârî⁴⁸⁹, Muslim⁴⁹⁰, Nesâî⁴⁹¹ ve İbn Mâce⁴⁹²'nin hadis mecmualarındadır.

48) **Sa'd ibn Hişâm ibn Âmir el-Ensârî el-Medenî**⁴⁹³. Enes ibn Mâlik'in amca oğludur. Hindistan'da Mukrân beldesinde şehid düşmüştür. *Sikadır*. Hasen'in Sa'd'tan rivâyetleri, Muslim⁴⁹⁴, Tirmizî⁴⁹⁵, Ebû Dâvûd⁴⁹⁶ ve Nesâî⁴⁹⁷ tarafından kabul görmüştür.

49) **Hittân ibn Abdillâh er-Rakkâşî el-Basrî**⁴⁹⁸. *Sika* ve kurrâdan olan Hittân, Hasen'in kırâat hocalarındandır. Hasen'in Hittân'dan rivâyet ettiği hadisler, Muslim'in Sahîh'i⁴⁹⁹ ile Tirmizî⁵⁰⁰ ve Ebû Dâvûd'un⁵⁰¹ Sünen'lerinde mevcuttur.

50) **Dabetu'bnü Mihsân el-Anezi**⁵⁰². Hasen'in İbn Mihsân *tarîkıyla* gelen rivâyetleri, Muslim⁵⁰³, Tirmizî⁵⁰⁴ ve Ebû Dâvûd'un⁵⁰⁵ eserlerindedir.

⁴⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,472.

⁴⁸² Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,66.

⁴⁸³ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,186.

⁴⁸⁴ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,56.

⁴⁸⁵ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,92.

⁴⁸⁶ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,200.

⁴⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,191.

⁴⁸⁸ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,191.

⁴⁸⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,15; IX,4, 51.

⁴⁹⁰ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, VIII,175.

⁴⁹¹ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,114.

⁴⁹² İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,225.

⁴⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,483.

⁴⁹⁴ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, II,184.

⁴⁹⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, III,393.

⁴⁹⁶ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,43.

⁴⁹⁷ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, III,180, 200; VI,48.

⁴⁹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,396.

⁴⁹⁹ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, V,115.

⁵⁰⁰ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,41.

⁵⁰¹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,12; IV,144.

⁵⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,442.

⁵⁰³ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,23.

⁵⁰⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,529.

⁵⁰⁵ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,242.

51) **Hamza ibn Muğîre ibn Şu'be es-Sakafî**⁵⁰⁶. Hasen'in İbn Muğîre'den rivâyet ettiği hadis, Muslim'in Sahîh'i⁵⁰⁷ ile, üç Sünen'de⁵⁰⁸ yer almıştır.

52) **Ziyâd ibn Riyâh, Ebû Riyâh** (Ebû Kays) **el-Basrî**⁵⁰⁹. Hasen'in Ziyâd *tarîkıyla* gelen rivâyeti, Muslim'dedir⁵¹⁰.

53) **Uteyy ibn Damre et-Temîmî es-Sa'dî** (ö.47/667)⁵¹¹. Hasen'in Uteyy'den rivâyet ettiği hadis, Tirmizî'nin Sünen'inde⁵¹² mevcuttur.

54) **Hurays ibn Kabîsa** (veya Kabîsa ibn Hurays) **el-Ensârî** (ö.67/686)⁵¹³. *İbn Hacer* ve *Zehebî*, Hurays ile Kabîsa'nın aynı şahıslar olduğunu kaydediyorlar⁵¹⁴. Hasen'in Hurays (veya Kabîsa)dan rivâyet ettikleri, dört Sünen'de yer almıştır⁵¹⁵.

55) **Enes ibn Hakîk el-Basrî**⁵¹⁶. Hasen'in Enes'ten rivâyeti, Ebû Dâvûd'un Sünen'indedir⁵¹⁷.

56) **Ebû Sa'îd, Keysân el-Makberî, el-Medenî**⁵¹⁸. Hasen'in Ebû Sa'îd'den naklettiği rivâyet, Tirmizî'nin eserinde⁵¹⁹ mevcuttur.

57) **Humrân ibn Ebân Mevlâ Osman**⁵²⁰. Hasen'in Humrân'dan rivâyet ettiği hadis, Tirmizî'nin Sünen'indedir⁵²¹.

58) **Kays ibn Ubâd el-Kaysî el-Basrî**⁵²². Hasen'in Kays *tarîkıyla* gelen rivâyetlerini, Ebû Dâvûd Sünen'ine almıştır⁵²³.

59) **Heyyâc ibn Imrân ibn el-Fasîl et-Temîmî el-Basrî**⁵²⁴. Hasen'in Heyyâc'tan naklettiği hadis, Ebû Dâvûd'un Sünen'indedir⁵²⁵.

⁵⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,33.

⁵⁰⁷ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,159.

⁵⁰⁸ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,170; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,38; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,165.

⁵⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,366.

⁵¹⁰ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, II,366.

⁵¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VII,104.

⁵¹² Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,85.

⁵¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,345; Zehebî, *el-Kâşif*, II,396.

⁵¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,345; Zehebî, *el-Kâşif*, II,396.

⁵¹⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,270; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,158; Nesâî⁵¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,104.

⁵¹⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,85.

⁵¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,345; Zehebî, *el-Kâşif*, II,396.

⁵¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,345; Zehebî, *a.g.e.*, II,396; *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,187; VI,102; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,869.

⁵¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,387.

⁵¹⁷ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,229.

⁵¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,453.

⁵¹⁹ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, No.2616,2630; Tirmizî, *Süneninde* Ebû Sa'îd'in kim olduğunu tasrih etmemiştir. Araştırmacı, Ebû Sa'îd'in *Keysân el-Makberî* olduğunu tahmin etmektedir. E.L.

⁵²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,24.

⁵²¹ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,571.

⁵²² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,400.

⁵²³ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,180, 217.

⁵²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XI,89.

60) **Abdullah ibn Osman es-Sakafî**⁵²⁶. Hasen'in Abdullah'tan gelen rivâyeti, Ebû Dâvûd'un Sünen'inde mevcuttur⁵²⁷.

61) **Esîd ibn Muteşemmis ibn Muâviye et-Temîmî, ibn Ammi'l-Ahnef**⁵²⁸. Hasen tarîkıyle, Esîd'ten gelen tek rivâyet, İbn Mâce'nin Sünen'indedir⁵²⁹.

62) **Hudayn ibn el-Munzir el-Hâris, Ebû Sâsân el-Basrî**⁵³⁰. Hasen'in Hudayn'dan rivâyet ettiği hadisler, Nesâî ve İbn Mâce'nin Sünen'lerinde⁵³¹ yer almıştır.

63) **Mutarraf ibn Abdillâh eş-Şihhîr, Ebû Abdillâh**⁵³². Hasen'in Mutarraf'tan naklettiği rivâyet, İbn Mâce'nin Sünen'indedir⁵³³.

64) **Yesâr, Ebû'l-Hasen** rahmetullâhi aleyh. Müfessirimizin babasıdır. Yukarıda, Yesâr hakkında bilgi verilmiştir. Kütüb-i Sitte'de yalnız Tirmizî'de, Hasen'in babası vasıtasıyla (Ümmü Seleme'den) bir hadis rivâyet ettiği tespit edildi. Tirmizî'nin kaydı aynen şöyledir⁵³⁴:

قال ابو عيسى: و روى بعضهم عن حماد بن سلمة عن علي بن زيد عن الحسن عن ابيه عن ام سلمة و في هذا الحديث رخصة للنساء في جر الازار لانه يكون استر لهن.

65) **Hayre**. Müfessirimiz annesidir. Evvelce Hayre hakkında bilgi verilmişti. Hasen, annesi vasıtasıyla birçok hadis rivâyet etmiştir. Bu hadisler, Muslim'in Sahîh'i⁵³⁵ ile Tirmizî⁵³⁶, Ebû Dâvûd⁵³⁷, Nesâî⁵³⁸ ve İbn Mâce'nin Sünen'lerinde⁵³⁹ yer almıştır.

D. İLMİ, ŞAHSİYETİ VE GÖRÜŞLERİ

Hasen, Basra'ya geldikten kısa bir zaman sonra, mescitte ders vermeye başlamış ve derslerinde farklı gayelere sahip birçok talebe bulunmuştur. *Ebû Hayyâm*, bu durumu şöyle dile getiriyor:

"Dinleyicilerine beyanını genişlettiği ve onlara muhtelif fenlerden bahsettiği için, ilim meclisi, farklı gayelere sahip kişileri topluyordu:

⁵²⁵ Ebû Dâvud, a.g.e., III,53.

⁵²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., V,317.

⁵²⁷ Ebû Dâvud, a.g.e., III,341.

⁵²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,347.

⁵²⁹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1309.

⁵³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,395.

⁵³¹ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,34; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,126.

⁵³² İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,173.

⁵³³ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,836.

⁵³⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,224.

⁵³⁵ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,102.

⁵³⁶ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,335; IV,296.

⁵³⁷ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebû Dâvud*, I,103; III,334.

⁵³⁸ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,147.

⁵³⁹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,377.

Biri, ondan hadisi alıyor; diğeri, onun (Kur'ân-ı Kerîm) teviline vakıf oluyor; bir başkası ondan helâl ve harâmı dinliyor; biri, onun Arapça'yı nasıl konuştuğuna dikkat ediyor; diğeri, onun sözlerinin tamamını öğrenmeye çalışıyor; bir başkası, onun fetvalarını naklediyor; biri, ondan hüküm ve kaza öğreniyor; diğeri, ondan mev'ıza dinliyor; o, bütün bu ilimleri kendinde toplamış, engin bir deniz ve etrafına kuvvetli ışık saçan bir lâmba gibiydi⁵⁴⁰", diyor; ve "**ilimde, takvada, zühdde, verada iffette, rikkatte, kulluk etmede, yasaklardan korunmada, fıkıhta, mârifette, fesâhatta ve nasihat etmede parlak yıldızlardandı**⁵⁴¹." kaydını koyarak, onun sahip olduğu ilmî, amelî ve manevî değerler dünyasını tanıtmaya çalışıyor. Brockelmann da "**Hadis talebiyle meşgul oldu; ilmin her fennini (branşını), zühd ve verâi kendinde topladı**⁵⁴²." demekle, aynı görüşü paylaşmış oluyor.

Görüldüğü gibi Hasan-ı Basrî, şer'î ilimlerin hemen hepsinde, söz sahibi ve otoritedir. Bu ilimlerden *tefsir, hadis, fıkıh, kelâm* ve benzerlerinden ileride araştırmanın üçüncü bölümü olan Tefsirdeki Metodu'nda bahsedilecektir.

Ancak aşağıda söz konusu yönteminin daha iyi anlaşılabilmesi için diğeri *ilmî yönleri* ile kişiliğine vücut veren bazı *görüş ve prensipleri* üzerinde durulacaktır.

1. Zühd ve Takva Yönü

a. Bazı Prensip ve Görüşleri

Müfessirimiz, tâbiûnun ilmen ileri gelenlerinden olduğu gibi⁵⁴³, yaşca da önde gelenlerindendir. Onun için, gördüğü ve ders aldığı yüzlerce sahâbenin ilim ve yaşayışında, Hazret-i Peygamber'in sünnetini, dolayısıyla onun örnek ahlâkını ve yaşayışını görmüş oluyordu. Bir asra yaklaşan ömrü boyunca, İslâm toplumunda, şer'î ilimlerde nice mütehassıs âlimler yetişmiş; birçok İslâmî müessese kurulmuş ve İslâm'ın tevhîd bayrağı, doğuda *Hindistan* ve batıda *İspanya* topraklarında dalgalanmaya başlamıştır.

Böylece, **ilim adamları** ve **devlet yöneticileri**, bilgileri ve kabiliyetleri oranında İslâm'ın yayılmasına gayret ve titizlik göstermişlerdir. Bu arada, dinî esasları yanlış anlayan ve uygulayanlar ile ibadetlerin yerine getirilmesinde gevşeklik gösterenler, özellikle İslâm'ı yeni kabullenmiş topluluklar, âlimlerin murakabesi altına alınmış ve **sahâbe-i kirâm**, birer birer hayattan ayrıldıkça, sünnetin nakil ve insanları hakka davet sorumluluğu, **tâbiîlerin** omuzlarında kalmaya başlamıştır.

İşte Hasan-i Basrî, bu davetçilerin öncülerindendir. Şimdi onun *zühd* ve *takvası*yla ilgili, bazı prensip ve görüşleri ele alınacaktır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

⁵⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, Dâru'l-Me'mûn 1355/1936, XVI,97.

⁵⁴¹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., XVI,96.

⁵⁴² Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (GAL), s.207.

⁵⁴³ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,36.

1) Toplumu yüksek ve mutlu bir hayata çağırması

Hasen, cemiyetteki bütün fertlerin, sahâbe-i kirâm yaşayışında olmalarını ister ve topluma şöyle seslenir:

"Vallahi ben yetmiş Bedrîye (Bedir gazvesine katılan sahabîye) yetiştim. Eğer siz onları görseydiniz, 'Bunlar delidirler!' derdiniz; şayet onlar sizin iyilerinizi görselerdi, 'Bunların (gerçek İslâm'dan) nasipleri yok!' ve kötülerinizi görselerdi 'Bunlar hesap gününe inanmıyorlar!' derlerdi⁵⁴⁴."

Bu ikazlarını daha da müşahhas hâle getirir ve **"Öyleleriyle sohbet ettim ki, yerde yiyiyorlar ve yerde uyuyorlardı; Safvân ibn Muhriz, onlardan biridir.⁵⁴⁵"** diyerek, sünnetin uygulanmasında hassasiyet gösterir. Sonra, sahâbe-i kirâmın gayelerinin dini tebliğ olduğunu ve yiyecek ile giyecek gibi şeylerin, zarurî ihtiyacı karşılayacak kadar olmasının, insan hayatının devamı için yeterli olduğunu zikreder:

"Allah'a yemin ederim, dünya onların gözünde üzerinde yürüdüğünüz topraktan da aşağı idi ve yanlarında, ancak kendilerine yetecek kadar yiyecek olduğu hâlde, *'Bunun hepsini yimem doğru olmaz; birazını Allah için ayıracağım.'* der ve onu sadaka olarak verirdi.⁵⁴⁶" şeklinde naklettiği bu mütevazî ve kardeşlik esaslarına dayanan sahâbe hayatının, bütün fertlerce uygulanması tavsiyesinde bulunur.

2) Allah'ı unutturan dünyayı kötülemesi

İnsanoğlu yaratılış gayesine⁵⁴⁷ uygun olarak Allah'a kulluk etmesi, yani O'nun birliğini kabul ederek, bildirdiği esaslar dairesinde hareket etmesi gerekirken, tam bir sorumsuzluk içinde, nefsanîliğin korkunç tuzağına düşmüştür. Âdeta kadere ve Allah'ın taksimatına inanmıyormuş gibi, kardeşinin elindeki mala göz dikmiş, **kıskançlık** hastalığına yakalanmış ve cemiyet hayatında, kardeşlik bağlarını koparan ve fertlerin birbirlerine, kin ve düşmanlık dolu duygularla bakmalarına sebep olan, dolayısıyla toplumun huzur ve sükûnunu ihlâl eden **gıybet, çekiltirme, söz taşıma** gibi illetlere tutulmuştur.

Diğer taraftan, sanki bu dünyada bâki kalacakmış gibi, hırsıyla mal depolayıp, bunun birazını olsun, fakirlere vermeyen; yetim ve kimsesizler hakkında, kalbinde bir acıma hissi duymayan ve bir makama geçtiğinde, halkı küçük gören, insanların şeref ve haysiyetini hiçe sayarak, teb'asına hakaret eden, hatta zulmeden insanoğlu, İslâm'ın kendisine verdiği emanetlere ihanet etmiş, İslâm ile olan râbitasını bir bir kopararak, Allah'tan uzaklaşma yolunu tutmuştur.

İşte Hasen-ı Basrî'nin **dünya** diye isimlendirdiği, bu yol ve tutumdur. Başka bir ifade ile **evlât, zevce**, hatta **ilim** dahi olsa, insanı, İslâmî bağlardan kopararak, devamlı kötülüğü telkin eden nefsinin⁵⁴⁸ azizleştiriyorsa, o, "dünya"dır!

⁵⁴⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,134; Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,56.

⁵⁴⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,14.

⁵⁴⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,134; Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,156.

⁵⁴⁷ Zâriyât, 51/56.

⁵⁴⁸ Yûsuf, 12/53.

Hasen, Ömer ibn Abdilaziz'e yazdığı uzun bir mektubunda, "dünya"yı geniş bir şekilde açıklarken, **"Dünyayı aziz tutan, zelîl olur; dünyalık peşinde koşan, fakir döşer. O, bir zehir gibidir, bilmeyen onu yer de helâk olur."** demiş ve **"Ey mü'minlerin emîri, ondan sakın; zira ona kıymet verenler, ne zaman sevinirlerse, hemen arkasından bir sıkıntı ile karşılaşır."** şeklinde uyarıda bulunmuştur.

Mektubunda, âyet-i kerimelere de temas ederek **"Eğer onu yaratan Allahü taâlâ, onun bu tehlikelerini haber vermese, hakkında darb-ı meseller"**⁵⁴⁹ ortaya koymasa ve ondan uzaklaşmayı emretmeseydi bile o, bizzat uykudakileri uyandırır ve gaflette olanları ikaz ederdi; oysa Allah, ondan menetmiş ve bu konuda mev'izalar vermiştir.⁵⁵⁰ demiştir.

3) Nefsi tezkiye

Acaba insanoğlu, dünya hırsına düşkün ve kötülüğü emreden nefsin⁵⁵¹ hegemonyasından nasıl kurtulup, mevlâsının râzı olduğu müstekîm⁵⁵² yola girecektir? Bu hususta Hasen'in tespiti şöyledir: **"Azgın atın geme ihtiyacı, nefsin geme ihtiyacından, daha şiddetli değildir."**⁵⁵³ diyerek, onun, zaptı zor, şer bir kuvvet olduğunu ifade ettikten sonra, "Bu azgın nefsi gemleyiniz; ona isyan ediniz, şayet ona itâat ederseniz, o sizi kötülük uçurumuna atar. (Onun şerrinden korunmak için Allah'ı) zikrediniz."⁵⁵⁴ şeklindeki açık beyanı ile, ondan korunma çarelerinden birini göstermiş oluyor.

Bu hususta önemli olan, âyet-i kerimede de işaret edildiği gibi, kişinin **kalb-i selîme**⁵⁵⁵ kavuşmasıdır. Böyle bir kalbe kavuşabilmek için de insanın kalp, göz ve kulağından⁵⁵⁶ gaflet perdelerini yırtan **"zikr"**e yönelmesinin şart olduğunu, Ra'd sûresi'nin 28. âyetinden anlamak zor değildir; çünkü bu âyette, kalplerin huzur bulması zikre bağlanmaktadır.

Fakat mesele burada nihâî çözüme kavuşmuş olmuyor; nefsinin ağına düşmemek için, insanın hayatı boyunca onu, **mürâkabe** ve **muḥâsebe** sistemiyle, devamlı kontrol altında bulundurmaktır. Ve bu konuda Hasen, **"Kim, nefsinin dünyada hesaba çekerse, âhirette onun hesabı hafif olur; kim onu hesaba çekmezse, âhirette onun hesabı çok zor olur."**⁵⁵⁷ diyerek, murakabenin şart olduğunu söylüyor ve mü'minin; nefsine hoş gelen bir şey gördüğünde **"Vallâhi, sen benim hoşuma"**

⁵⁴⁹ Hadîd, 57/20.

⁵⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,134 vd. Hasen'nin dünyayı zemmeden diğer rivâyetleri için Bk. Ebû Nuaym, a.g.e., II,134; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*. Mısır 1350/1931, s.54; Hasen'in sözlerinden oluşan bir **Risale** için Bk. Ayasofya Ktp.No. 1642.24a-33a (Risale: 64 yaprak; 15 satırdır.).

⁵⁵¹ Yûsuf, 12/53.

⁵⁵² Fâtîha, 1/6.

⁵⁵³ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,42.

⁵⁵⁴ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, I,297-298.

⁵⁵⁵ Şuarâ, 26/89.

⁵⁵⁶ Bk. A'râf, 7/179.

⁵⁵⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,157; Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, IV,252.

gidiyorsun ve istediğim şeysin; fakat seninle benim aramda bir engel vardır.⁵⁵⁸ şeklindeki oto-kritikle, bir işi yapmazdan önce; şayet insanlık gereği bir kötülük yaparsa, "Bununla ne istedim; Allah'a yemin ederim, bunda özürlü değilim; yemin ederim, inşallah bir daha buna asla dönmiyeceğim."⁵⁵⁹ sözleriyle de amelden sonra, nefisini nasıl yargılaması gerektiğini, bize göstermiş oluyor.

İşte bu **muḥâsebe** (öz eleştiri) insanı, başkalarının ayıplarıyla uğraşmak yerine, kendi ayıplarını görmeye ve onlarla meşgul olmaya yöneltmek gibi bir netice verir. Hasan-ı Basrî bunu şöyle dile getiriyor:

"Âdemoğlu, sende olan bir kusurla, insanları ayıplayıp dururken, asla iman hakikatına erişemezsin; hatta, kendindeki bu kusuru düzeltemedikçe, başkalarındakini düzeltemezsin. Eğer kendi kusurlarını ortadan kaldırmakla uğraşırsan, işte sen, Allah'ın en sevgili kullarından biri olmuş olursun."⁵⁶⁰

4) Amelde hassasiyet

Nefis murâkabesi ve muḥâsebesinin başka bir sonucu da mü'minin, ibadet, daha geniş anlamda *amel* durumunun denetlenmesidir. Nitekim, Asr sûresinde, insanın hüsrandan kurtulabilmesi için, "iman"dan sonra üç şarttan birinin *amel-i sâlih* olduğu zikredilmiştir. Onun için Hasen, "**Ey âdemoğlu, 'kişi sevdiği ile beraberdir.**"⁵⁶¹ hadisi seni aldatmasın; şüphesiz sen, iyilerin amellerini yapmadıkça, asla onlara katılamazsın. Yahudi ve hristiyanlar da peygamberlerini seviyorlar ama, onlarla beraber değildirler."⁵⁶² demiş ve âlimlerin ilmini ve hukemanın sözlerini toplayıp da sefiherler gibi *amel* edenlerden olma⁵⁶³ ikazında bulunmuştur. Başka bir sözlerinde:

"İstediğiniz kadar öğrenin; Allah'a yemin ederim ki, amel etmedikçe, Allah size ecir vermez."⁵⁶⁴ demıştır. Burada, önemli bir konu olan "**iman**"la "**amel**" arasındaki ilişkiye, ileride temas edileceğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

5) Korku ve hüzn

Hasan-ı Basrî'nin ismi anıldığında, ilk hatıra gelen *korku* (havf)dur. Onun bu hususta, birçok sözü vardır; ama Hasen'in *havf* yönü üzerinde daha çok, talebe ve muasırları durmuşlardır. Onu görenler şöyle anlatırlar:

"Geldiği zaman, sanki dostunu defnetmekten geliyormuş; oturduğunda, boynunun vurulması emredilmiş bir esîr; yanında cehennem anıldığında da sanki cehennem, ancak

⁵⁵⁸ Ebû Nuaym, a.g.e., II,157; Gazâlî, a.g.e., IV,252.

⁵⁵⁹ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,157; Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, IV,252. Hasen'in nefis muḥâsebesinde kullandığı ifadeler için Bk. Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIX,92-93.

⁵⁶⁰ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,86.

⁵⁶¹ Sahîhân'da geçmektedir: Bk. Celâlu'd-dîn es-Suyûtî, *el-Câmiu's-sagîr*, II,185, Kâhira 1373/1954, II,185.

⁵⁶² Gazâlî, a.g.e., II,97; Şa'rânî, *Kitâbu tenbîhi'l-mugterrîn*, Mısır 1356/1937, s.60.

⁵⁶³ Gazâlî, a.g.e., I,39.

⁵⁶⁴ Gazâlî, a.g.e., I,42. İmanın amelle takviye edilmesine dair sözü için Bk. Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, III,144.

onun için yaratılmış gibiydi.⁵⁶⁵ Bir başkası **"Hasenden daha çok hüznün içinde olan birini görmedim; onu ne zaman görsem, sanki başına bir felâket geldiğini sanırdım.**⁵⁶⁶ demıştır. Talebesinden Humeyd de Hasen, Recep ayında, mescitte bir gün aramızdayken ağızına su alıp çalkaladı; şiddetli nefes aldı, sonra, omuzları titreyinceye kadar ağladı; sonra da "Eğer kalplerde hayat olsa, eğer kalpler sâlih olsa, sizi, sabahı kıyamet günü olan bir gece ile ağlatırdım.⁵⁶⁷" dediğini bize nakletmektedir.

İnsanın aklına, böyle bir duygunun aşırı olduğu gelebilir; ama o, bunun tabii olduğunu, hatta Kur'ân-ı Kerîm'e iman eden bir mü'minin, ancak bu şekilde hareket etmesi gerektiğini söylüyor: **"Allah'a yemin ederim, bu Kur'ân'a iman eden bir kul, ancak hüznünlü olur, solar; ancak bitkin hâle gelir, erir ve yorulur.**⁵⁶⁸"

Bu ifadelerden açıkça anlaşılıyor ki, onun hüznü ile Kur'ân-ı Kerîm arasında kuvvetli bir bağ vardır ve bu duygu, sadece **ölüm** ve **cehennem** korkusundan ileri gelmiş olmuyor; belki, bir *emanet-i ilâhiyye* olan Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu hakikatların icra ve tebliği ile ilgili omuzlarında duyduğu ağır bir sorumluluk duygusunun sonucuydu. Nitekim şu beyanı, böyle bir tesbiti doğrular mâhiyettedir:

"Sahâbeden biri, gece Kur'ân okuyup, sabahleyin halkın arasına çıktığı zaman, hâlsiz ve benzi sararmış görülürdü. Bugün ise durum böyle değildir; biri, gece Kur'ân'ın tamamını okuyup, halkın arasına çıktığında, yüzünde ondan bir eser göremezsiniz. Sanki örtüsünü başına çekip, sabaha kadar uyumuştur.⁵⁶⁹"

Hasen, bu durumda **"korku"**yu, mü'minin sıfatı olarak kabul etmiş oluyor. Korkunun zıddı olan *el-emn* (insanın, ahirette başına geleceklerden dolayı kendini güvende hissetmesi) ise, münafığın sıfatıdır. Şu sözlerinde, bu açıkça görülüyor:

"Mü'min, iyilik ve merhamet; münafık ise, kötülük ve emniyet toplar⁵⁷⁰; çünkü, mü'min, Rabbi hakkında, hüsn-i zan beslediği için, amelini iyi yapar; münafık ise, (Rabbi hakkında) zannı kötü olduğundan, kötü amel işler.⁵⁷¹" Bir başka sözlerinde de **"Mü'min, korkunun gemlediği ve âhireti hatırlamanın, doğru yola sevkettiği bir kimsedir**⁵⁷²; münafık ise, insanlardan günahkâr olanlar çoktur, (Allah) beni afveder ve bazı günahlarımın bana bir zararı yoktur der; bu şekilde, ameli unuttur ve Allah'ın rahmetini temenni eder.⁵⁷³" demektedir.

Görüldüğü gibi, Hasen bu açıklamalarıyla, Nisâ sûresinde⁵⁷⁴ beyan olunan münafığı kastetmiş olmuyor. İleride konular işlendikçe görüleceği gibi, Hasen'in tanımladığı münafık, mü'mindir; fakat, günah işlemekte, amelinde bile bile tenbellik yapmakta ve nefis

⁵⁶⁵ Câhiz, a.g.e., III,171.

⁵⁶⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,133.

⁵⁶⁷ Ebû Nuaym, a.g.e., II,143.

⁵⁶⁸ Ebû Nuaym, a.g.e., II,133.

⁵⁶⁹ Şa'rânî, *Kitâbu tenbîhi'l-mugterrîn*, s.22.

⁵⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Tefsîru't-Taberî), Mısır 1323/1905, XVIII,25.

⁵⁷¹ Ebû Nuaym, a.g.e., II,144.

⁵⁷² Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, III,134.

⁵⁷³ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,153.

⁵⁷⁴ Bk. Nisâ,142-145.

muhâsebesi gibi, önemli olan bir konuda, fazla hassasiyet göstermemektedir. Bir konuşmasında şöyle der: "Münafığa gelince, o, bizimle evlerde, sokaklarda ve çarşılardadır; Allah'a sığınırız, vallahi Rablerini tanımadılar.⁵⁷⁵" Korku kavramı ele alındığında, bunun "Kelâm"la ilgili yönünün bulunduğunu ve ilerideki bölümlerde açıklanacağını burada hatırlatmakta fayda vardır. Ancak şu kadarı söylenecek olursa, Hasen'in izah etmeye çalıştığı korkunun, ince bir tefekkür ve muhasebe duygusunun eseri olarak, ameale teşfik eden⁵⁷⁶ bir fonksiyonu bulunmaktadır. Yoksa, **Kelâm** ilmine göre mü'minin, sadece korkması değil, ümit (recâ') de etmesi şarttır ve imanlı olmanın gereğidir. Bu hususa, şu sözleriyle temas ediyor: "Recâ' (ümit) ve havf (korku), mü'minin iki (kanatlı) binitidir.⁵⁷⁷"

6) Söz ve fiil uygunluğu

Hasen'in komşusu Hâlid ibn Safvân, onu şöyle anlatır: "İnsanlardan sırrı, açıklığına en çok benzeyeni ve sözü, işine en çok uyanı idi; şayet bir işe kalkarsa, onu başarırdı; bir şeyi emrettiğinde, onu, insanların en fazla yapanı, bir şeyden nehyettiğinde de ondan, insanların en çok sakınanı olurdu.⁵⁷⁸" Çünkü o, "söz"le "amel" arasındaki her ihtilâfta, bir **nifak** görüyordu. Nitekim, münafığın alâmetleri bildirilen hadiste⁵⁷⁹ de bu ifade edilmektedir. Kurtubî'nin rivâyetine göre Hasen, nifakı "yalan"da (nifâku'l-kizb) ve "amel"de (nifâku'l-amel) olmak üzere iki kısımda düşünüp, "yalan nifak"ın Hazret-i Peygamber devrinde olduğunu; diğerinin ise, kıyamete kadar kesilmeyeceğini söylemektedir⁵⁸⁰.

İşte onun, "söz"le "fiil" ayrılığına sebep olan nifakla ilgili görüşü, birçok düşüncesinin temeli olmuş, hatta "mü'min misin?" sorusuna, herhangi bir nifakı üzerinde bulundurma ihtimalinden hareket ederek, yüce Allah'a karşı yalancı çıkmamak için, "**inşallah**" ifadesini kullanmıştır⁵⁸¹. Bu prensibe (sözle fiil uygunluğuna) o kadar inanmıştı ki, kalbinde müspet tesir uyandırmayan bir vâizi dinledikten sonra, ona, şüphesiz "Ya senin kalbinde bir şer var veya benimkinde.⁵⁸²" demiştir.

Bununla beraber o, bu konuda hiç bir ihtilâfa düşmedi de denilemez. Belki bu ihtilâf, onun "tavazuu"nu da göstermektedir. Meselâ, Mutarrıf ibn Abdillâh'a "Arkadaşlarına vaaz et." dediğinde, onun "Yapmadığımı söyleyeceğimden korkuyorum." cevabı üzerine, "Allah iyiliğini versin, hangimiz (tam olarak) söylediğini yapıyor! Şeytan, bir kimsenin iyiliği emretmemesine ve kötülükten de nehyetmemesine kavuşmakla sevinir.⁵⁸³" şeklindeki ifadesi, bunu gösteriyorsa da Hasen-i Basrî'nin nefsinin devamlı murâkabe ve muhâsebe

⁵⁷⁵ Ebû Nuaym, a.g.e., II,157. Hasen, insanları üç sınıfa ayırıyor: Mü'min, kâfir ve münafık. Bk. Ebû Nuaym, a.g.e., II,157.

⁵⁷⁶ Allah'tan korkmanın faydalarından biri de Allah'tan korkanın *Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmaz olmasıdır*. Bk. Câhiz, el-Beyân ve'l-tebyîn, III,146.

⁵⁷⁷ Ebû Nuaym, a.g.e., II,156.

⁵⁷⁸ Ebû Nuaym, a.g.e., II,47; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,103.

⁵⁷⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,16.

⁵⁸⁰ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,214.

⁵⁸¹ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I,79.

⁵⁸² Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, I,84.

⁵⁸³ Kurtubî, a.g.e., I,367.

altında tuttuğunu ve nifak hususunda ihtilâfa düşmemek için, çok hassas davandığını, ortaya konulan belgeler ispat etmektedir.

7) Cömertlik ve diğer konular hakkındaki düşünceleri

Yukarıdaki açıklamalardan sonra söylenebilir ki, Hasen'in zühdle ilgili prensip ve düşünceleri, bir *sistem* (doktrin) ifade etmektedir. Bu sistemin diğer bazı temel unsurları da "güzel ahlâk"ı ihlâl eden **şöhret**⁵⁸⁴, **riya**⁵⁸⁵, **kibir**⁵⁸⁶, **hased**⁵⁸⁷ ve **çok gülme**⁵⁸⁸ gibi kalp fesadına⁵⁸⁹ yol açan hastalıklardan korunmasıdır. Müslümanın, bunlarla sünnet ölçülerine uygun bir mücadele vermesi gerekir. Hele şöhret ve riyanın tuzağına yakalanan bir kimsenin, amellerinde istenilen ihlâsa asla erişemeyeceği ve netice olarak ilâhî rızaya kavuşamayacağı, izah istemez bir gerçektir.

Cömertlik yönüne gelince:

Hasen'in maaşını alır almaz, onu fakirlere dağıttığı, ancak zarurî ihtiyaçlarına yetecek kadarını bıraktığı, yukarıda zikredilmişti. Böylece o, cömertlik konusunda icraatıyla güzel bir örnek verdiği gibi, işin *fikrî* yönünde de öncülük etmiştir.

Bilhassa, Cenab-ı Hakk'ın verdiği maldan, fakir, dul ve yetimin hakkını vermeyen ve onları gözetmeyen; dolayısıyla, malı fazlalaştıkça Allah'ı unutan cimri zenginlerin karşısına çıkmış ve onlarla sert bir mücadeleye girişmiştir⁵⁹⁰. Yaşadığı toplumda, bu **cimri** ve **mütekebbir** zenginlerin başında Safvân ibn Abdillâh ibn el-Ehtem geliyordu. Hasen, Safvân'ın vasiyetinde bulundu ve onun çok para biriktirme sebebinin dinledikten sonra, ona: "O parayı, sana teşekkür etmiyeceklerle bıraktın ve şimdi özrünü kabul etmeyecek olan (Allah'a) gidiyorsun."⁵⁹¹ demiştir.

Diğer taraftan israf hakkında da "Bir kimsenin malını, nereden kazandığını öğrenmek istediğiniz zaman, nereye harcadığına bakınız; şüphesiz habîs (helâl olmayan kazanç), israfta harcanır."⁵⁹² diyerek, esaslı bir ölçü tespit etmiştir. Zâhid mü'min; **cimri** ile **müsrif** arasında, orta yolu (kanaat yolunu) seçen kimsedir. Bu husustaki görüşü, bugünün tıp otoritelerini hayrete düşürecek mahiyettedir. O da şudur:

"Ey âdemoğlu, karnının üçte birine kadar ye; üçte birine kadar iç; üçte birini de düşünme ve teneffüs için ayır!"⁵⁹³

* * *

⁵⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,122.

⁵⁸⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, XI,71.

⁵⁸⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,154; Gazâlî, *a.g.e.*, III,205.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, III,112.

⁵⁸⁸ Hasen, 30 sene gülmedi: Bk. Gazâlî, *a.g.e.*, III,79.

⁵⁸⁹ Sahâbe-i kiram, kalp fesadından çok korkuyorlardı: Bk. Ebû Nuaym, *a.g.e.*, II,152.

⁵⁹⁰ Bk. Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,145; Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,205.

⁵⁹¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.404.

⁵⁹² Câhiz, *el-Buhalâ'*, s.12.

⁵⁹³ Câhiz, *a.g.e.*, s.91.

Böylece, Hasan-i Basrî'nin zühd ve takva konusundaki prensip ve görüşleri, kısaca özetlenmiş oluyor. Şayet bu yazılanların da bir benzetme yoluyla özeti yapılacak olursa, şöyle denilebilir:

Kulun, gerçek anlamda **kulluk** sarayının *hâs* odasına kabul olunabilmesi için, kalbindeki iman ile tevbe ve istiğfar⁵⁹⁴ kapısından **sünnet-i seniyye** bahçesine girer. Burada, çeşitli sünnet çiçeklerini koklamış olarak, hemen, **duvarları havf** ve **recâ; tabanı, tevhid, zikir, şükür, tevazu** ve **nefsî muhâsebe** olan bir **amel koridoruna** geçer ki, **ışıkları, sabır, tefekkür** ve **tevekküldür**; ancak böyle bir koridorda **şöhret, riya, kin, gurur, hased** ve **lüzumsuz-faydasız söz söyleme** ve benzerleri gibi canavarların saldırısından kendini, **güzel ahlâk zırhı** ile koruyarak ilerler. Sonunda **ihlâs** ve **sıdk** odasına ayak basar. Böylece matlûp ve maksûduna kavuşur.

Bu bilgilerden sonra insanın aklına şöyle bir soru gelebilir: Acaba Hasen, zühd ile ilgili bilgilerini kimden almıştır?

b. Zühd ve Takvasının Kaynakları

Hasan-ı Basrî'nin "zühd"ü, Kur'ân-ı Kerîm esaslarına, "sünnet"e ve yetiştiği "sahabîler" ile ileri gelen "tâbiîlerin örnek hayatları"na dayanmaktadır.

Bu sahadaki başlıca hocaları, şunlardır:

1) **Ali ibn Ebî Tâlib, Emîru'l-Mü'minîn**. Yukarıda, onun hakkında bilgi verilirken, Hasen'in, Hazret-i Ali'den hadis işitip işitmemesi meselesi üzerinde durulmuş ve bazı vesîkalara dayanılarak, ondan işitmesinin mümkün ve kuvvetli olduğu kaydedilmişti. İleride "İsnattaki Yeri" bahsinde de görüleceği gibi, bir rivâyete göre Hasen, *mürsel* olarak rivâyet ettiği hadislerin tamamını, Hazret-i Ali'den naklettiğini⁵⁹⁵ itiraf etmektedir. Bu delillere göre, Ali ibn Ebî Tâlib, Hasen'in zühd dünyasının kurulmasında, birinci mimar olmuş oluyor.

2) **Enes ibn Mâlik ibn en-Nadr el-Ensârî, Ebû Hamza, el-Medenî**. Hazret-i Peygamber'in hizmetçisi idi. Çocukken annesiyle beraber, Hazret-i Peygamber'in huzuruna gelip, annesi: "Ya Rasûlallah, Enesciğime dua eder misiniz!" demiş ve Hazret-i Peygamber de "Allahım, onun malını ve evlâdını çok eyle ve onu cennete idhâl eyle!" diye dua etmiştir⁵⁹⁶. Basra'da, en son vefat eden sahabîdir⁵⁹⁷; 103 yaşında, H. 90 veya 95 tarihlerinde, yahut bu tarihler arasında vefat etmiştir.

Hadîs rivâyeti yönünden m u k s i r û n dandır. *İbn Nedîm*'in nakline göre, Hasen, zühdî hakikâtları, Enes'ten⁵⁹⁸, o da tabiatıyla Hazret-i Peygamber'den almıştır. Bu konuda, en kuvvetli tariklardan biri, budur!

⁵⁹⁴ Hasen, "İstiğfârımız, (tekrar bir) istiğfara muhtaçtır." demektedir. Bk. Ebû'l-Leys es-Semarkandî, Nasr ibn Muhammed ibn Ahmed, *Tefsîru'l-Kur'ân* (Bahru'l-ulûm) (Yazma), Ayasofya Ktp. No. 148 ve 149, 93a; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, IV,210. Aynı söz Râbiatu'l-Adeviyye'ye de nispet edilmiştir. Bk. Abdu'l-Vahhâb eş-Şa'rânî, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, Mısır 1373/1954, I,65.

⁵⁹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,266.

⁵⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., I,377.

⁵⁹⁷ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), I,73; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,71.

⁵⁹⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kâhira ts., s.33.

3) **Huzeyfe ibnu'l-Yemân** (el-Yemân Huseyl ibn Câbir), **Ebû Abdillâh**⁵⁹⁹. Peygamber aleyhisselâmın sırdaşı idi. Münafıkların isimlerini bilirdi; fakat söylemezdi. Hazret-i Ömer, bir cenazede onu gözler; şayet o bulunursa, Hazret-i Ömer de cenazeye katılırdı. Huzeyfe'nin *fitne* ile ilgili bildirdiği hadisleri meşhurdur. H. 36 senesinde, Hazret-i Osman'dan 40 gün sonra vefat etmiştir. Kaynaklarda kaydedildiğine göre, Kûfe'de oturmuştur. İhyâ'da zikri geçen "Ey Ebû Sa'îd, bu senin dediklerini kimseden duymuyoruz; bunları nereden öğrendiniz." şeklindeki soruya, Hasen: "Huzeyfetu'l-Yemân'dan" diye cevap vermiştir⁶⁰⁰.

Diğer taraftan *Margaret Smith*'in konu ile ilgili verdiği bilgi de hayli dikkat çekicidir. Buna göre, *Leo Africanus*, XV. asırda, kuzey Afrikadaki bazı şehirlerde kendilerine *ahlâk filozofları* adını veren, halkın da hürmetini kazanmış bazı kişiler görmüş ve imamlarının Hasan-ı Basrî ve sonra da Hâris ibn Esed el-Muhâsibî olduğunu söylediklerine tanık olmuştur⁶⁰¹.

İşte bu *Muhâsibî-Hasen* ilm-i bâtın kolunu, Huzeyfe'ye bağlayanlar olmuş⁶⁰² ve hatta konu ile ilgili yukarıda kaydedilen Hasen'in beyanı nakledilmişse de Hasen, ancak Huzeyfe'nin vefat tarihinde, yani o sene içinde, Basra'ya gitmişti. Bu tarihte Hasan-ı Basrî, 14-15 yaşlarındaydı. Irak'ta görüştüklerine dair kaynaklarda herhangi bir vesîkaya rastlanmamaktadır.

Ancak bir ihtimal, Medîne'de görüşmüş olabilirler. Ve bu görüşmenin çok uzun olmadığı söylenebilir; çünkü Huzeyfe, Kûfe'de ikamet etmiştir.

İkinci bir ihtimal de (Hasen'in H. 36 senesinde Basra'ya gittiği tezinden hareket edilerek) Irak'ta görüşmüş olabilecekleridir; ancak bu ilim alış-verişinde, Hasen'in daha yeni erginlik çağına girmiş bir genç olduğunu daima hatırd tutmalıdır.

Üçüncü bir görüş ise, Hasen'in "ilm-i bâtın"ı, bir vasıta ile Huzeyfe'den almış olabileceğidir ki, bu görüşler içinde en kuvvetli olanıdır.

4) **Safvân ibn Muhriz ibn Ziyâd el-Mâzinî** (el-Bâhilî) (ö. 74/693)⁶⁰³. *İbn Sad*, onun, sika, fâzıl ve vera sahibi olduğunu, söylemekte; *İbn Hibbân* da âbidlerdendi, gizli bir yere çekilip, orada ağlardı, demektedir. Hatta, Safvân, teheccüde kalktığı anda, ev sâkinlerinden cinler de onunla beraber kalkarlardı ve namaz kılarlarmış. *İclî*'nin Basralı olduğunu tasrih ettiği Safvân'ın⁶⁰⁴, Hasen üzerinde müessir olduğu düşünülebilir.

5) **Âmir ibn Abdi Kays el-Basrî**⁶⁰⁵. Tâbiûnun ileri gelenlerinden ve meşhur zâhitlerdendi. *İbn Sa'd*'ın ifadesine göre, evlenmedi; et ve yağ yemedi ve emîrlerin huzuruna çıkmadı⁶⁰⁶. Uzun bir zaman mescitteki meclislerine devam etmedi ve evden

⁵⁹⁹ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), I,277; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,317; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, II,219.

⁶⁰⁰ el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I,51.

⁶⁰¹ Margaret Smith, *An Early Mystic of Baghdad*, London 1935, s.282.

⁶⁰² Bk. İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.10.

⁶⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, IV,430.

⁶⁰⁴ Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,430.

⁶⁰⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, V,77.

⁶⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,74-75.

dışarı çıkmadı; dolayısıyla sosyal hayatla irtibatını kesmiş oldu. Hasen'in ona şiddetli bağlılığı olduğu için, bir grup arkadaşıyla beraber ziyaretine gitti. Ona "Ey Ebû Abdillâh, sen arkadaşlarını terkettin; burada da yalnız başına oturuyorsun." dedi. O da şu cevabı verdi:

"Ben sahâbeden öyleleriyle karşılaştım ki, bana 'Kıyamet günü *iman* yönünden insanların en hâlis olanı, dünyada, nefsinin en fazla *hesaba çekendir*; en çok *ferah* içinde olanı, dünyada en fazla "hüzün"de olanıdır; orada en çok *gülenler* de dünyada en fazla "ağlayanlar"dır.' dediler."⁶⁰⁷ Hasen, Âmir'den rivâyette de bulunmuştur.

Böylece Hasen, *Kur'ân-ı Kerîm* ve "sünnet"i'nin teklif ettiği bir zühd hayatını yaşar ve toplumda bu yönde bir cereyanın doğmasına sebep olurken, o, belâgat ve fesâhatıyla, toplulukları da arkasından sürüklüyordu.

2. Fesâhatı ve Beyan Kabiliyeti

Lügat âlimi ve *kırâat-ı seb'a* (yedi kırâat) imâmlarından *Ebû Amr el-Alâ' el-Basrî'nin*⁶⁰⁸, Hasen'in fesâhatı hakkındaki görüşü şöyledir: "Hasen ve Haccâc'tan daha fasîh konuşan iki köylü görmedim."⁶⁰⁹ Talebesinden *İbn Avn* ise, Hasen'in lehçesini, meşhur şair Ru'be ibn el-Accâc'a⁶¹⁰ benzettir⁶¹¹. Çağındaki halk da fesâhat ve *garîb* kelimeler üzerinde muktedir olması yönünden onu, yine *Ru'be* ile karşılaştırır⁶¹². Mizaç, amel, İslâmî incelik ve İslâmî ilimlerin uygulanmasındaki metod açısından Hasen'e ters düşen *Haccâc ibn Yûsuf es-Sakafî*, onu, insanların en iyi hatibi⁶¹³ olarak takdim ediyor ve hakkında beslediği takdir duygusunu gizleyemiyor ve bunun sebebini açıklarken de "İstediği zaman konuşur ve istediği zaman susar."⁶¹⁴ diyerek, aslında Hasen'in, cemiyetteki başarısının sırrını açıklıyordu.

Çünkü Hasen, toplumda, bütün din dışı akım ve uygulamaları denetleyen ve onları sert bir dille eleştiren bir grubun liderliğini yapıyor ve bu mücadelede onun fesâhatı, başarısının önemli unsurlarından biri oluyordu. İşte bu husus, *Câhiz* tarafından "O, zâhid ve âbidlerin hatiplerindendi."⁶¹⁵ şeklinde belirtiliyor.

Hasen'in, Arap olmadığı ("mevâlî"den olduğu) hâlde, Arap diline bu derece vâkıf olmasını ve onu en güzel şekilde kullanmasını; yukarıda işaret edildiği gibi, Hazret-i Ümmü Seleme'den süt emmesine bağlayanlar olmuştur⁶¹⁶; ancak bu konuda, dinî

⁶⁰⁷ İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.33-34.

⁶⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XII,178.

⁶⁰⁹ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, I,163. Ru'be de aynı görüştedir: Bk.Câhiz, *a.g.e.*, II,219. Sadece "köylü" lâfzı olmayan diğer rivâyetler için Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III,349; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,70.

⁶¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,290; *İslâm Ansik- lopedisi*, MEB, cuz 99, s.793.

⁶¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270; III,291.

⁶¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,121.

⁶¹³ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, I,398.

⁶¹⁴ Câhiz, *a.g.e.*, I,163.

⁶¹⁵ Câhiz, *a.g.e.*, I,353.

⁶¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,114.

gayretinin de önemli bir rol oynadığını unutmamak gerekir. Çünkü o, lisan ile Kur'ân-ı Kerîm arasında bir irtibat kurmuş, "Onları lisan bilmezlik helâk etti; zira, Kur'ân'ı (esas) tevilinden başkasıyla yorumluyorlar."⁶¹⁷ demiştir.

Yine biri ona gelip "Ey Ebû Sâid, bir adam Arapça'yı öğrenerek, onunla mantığını güzelleştiriyor ve kırâatını düzeltiyor; (buna ne dersiniz?)" dedi. O da "Güzel! oğlum, onu öğren; çünkü insan, âyeti okur ve ona (murad olunan manasından çok uzak) bir mana verir de helâk olur." şeklinde cevap verdi⁶¹⁸. Hatta Hasen konuşurken bir hata yaptığında, *estağfirullah* diyordu; ona, bu hareketinin sebebi sorulduğunda "Kim hata ederse, Arap hakkında yalan söylemiş, kim de yalan söylerse, kötü amel işlemiş olur." demiş ve "Kim bir fenalık yapar veya nefesine zulmeder, sonra da Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı, çok merhametli bulur."⁶¹⁹ meâlindeki âyeti okumuştur⁶²⁰.

Görüldüğü gibi o, "lisan"a hakim olmayı ve onu, kaidelerine göre kullanmayı, dinî bir görev saymıştır. Bununla beraber, kırâatının bir kısmı şâz; yani sahih kırâatın bazı şartlarını taşımadığı için lâhn (yanlış) kabul edilmiştir. Bu konu ileride ele alınacaktır.

Hasan-ı Basrî hitabetme kabiliyeti sayesinde toplumda, yüksek bir mevki elde etti. Böylece, prensip ve görüşlerini, fertlere kabul ettirmesi kolay oldu. Onun fikirleri etrafında, büyük bir topluluk meydana geldi. Halk, onun konuşma ve fikirleriyle âdeta büyülenmiş gibiydi. Hemen her hususta, onu imam ve rehber ediniyor ve onunla iftihar ediyordu. Şehre bir vali veya bir devlet görevlisi gelse, onun ilminden ve fikirlerinden faydalanmak ihti-yacını duyuyordu. Acaba Hasen'i toplum nazarında, bu yüce makama çıkaran, sadece ilmi, yaşayışı ve özellikle hitabet kabiliyeti miydi?

Hemen ifade edilecek olursa, onu, çağdaşlarından ayıran belli başlı özelliklerinden biri de hitabelerindeki konu ve üslûp farklılığıydı. Konuşmalarında hemen her ilimden bahsetmekle beraber, *ölüm*, *cehennem*, *dünyanın fânîliği* ve *nefsi tezkiye* gibi konular ağır basıyordu. Hutbelerinde, dünyanın geçici olduğunu; insanın Allah'ı bilmek ve ona ibadet etmek için yaratıldığını; nefsin, insanı mahkûm ettiğini ve kulun gerçek hürriyete kavuşmasının, ancak "sünnet"e uymakla mümkün olacağını; ömrümüzün sınırlı olduğunu, onun için, bu dünyada fırsatları iyi değerlendirmesi gerektiğini; ahiret âleminde, insanın ancak dünyada yaptıkları ile başbaşa kalacağını; önümüzde, büyük bir hesap günü olup sonunda cehenneme gitme gibi bir gerçek durduğunu, halbuki azâbın çok çetin ve acıklı olduğunu; sahâbenin sünnetin uygulanmasından başka bir tasaları olmayıp, günlerini *ilim*, *cihâd* ve *tefekür* ile geçirdiklerini; İslâmî ruh ve yaşayıştan uzaklaşıp dine şekilde bağlı kalmanın, insanın saâdet ve kurtuluşa ermesine yetmeyeceğini ve gerçek kurtuluşa erebilmek için Kur'ân-ı Kerîm'i, bir sahabî gibi okuyup *tefekür* etmekle ve neticede çok korkmakla mümkün olacağını, söylüyor ve bu mevzular, nefislerde büyük bir tesir icra ediyordu.

⁶¹⁷ Şâtibî, *el-İ'tisâm*, II,299; *Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Arthur Jeffery), Mısır 1392/1972, s.261.

⁶¹⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I,83; Suyûtî, *el-İtkân*, II,180.

⁶¹⁹ Nisâ, 4/110.

⁶²⁰ Yâkût, a.g.e., I,68

İşte hitabelerinden bazı örnekler:

١ تصبروا و تشددوا فانما هي ايام قلائل و انما انتم ركب وقوف يوشك ان يدعى الرجل منكم فيجيب و لا يلتفت فانتقلوا بصالح ما بحضرتكم.

"Sabredin, dişlerinizi sıkın, bunlar (bir daha ele geçmez) sayılı günlerdir. Siz hareket sırasını bekleyen bir kâfile gibisiniz. İçinizden birisi her an kendisine yapılacak davete, arkasına bakmadan icabet edecek durumdadır. Şu hâlde oraya, yaptığınız işlerin en iyisi ile gitmeye çalışın.⁶²¹"

٢ يا ابن آدم السكين تحذو و التنور يسجر و الكبش يعتلف.

"Ey ademoğlu, bıçak bileniyor, fırın ateşleniyor; koç ise (hâlâ) yem yiyor.⁶²²"

٣ ابن آدم انما انت عدد فاذا مضى يوم فقد مضى بعضك

Ademoğlu, sen (belirli) bir sayısın; bir gün geçti mi, senden belli bir miktar eksilmiş demektir.⁶²³

٤ ان امرأ ليس بينه و بين آدم الا اب ميت لمعرق في الموت.

Kişi ile Hazret-i Âdem arasında, ölmüş olan babadan başka biri yoksa, demek ki, onun için aslanan ölümdür.⁶²⁴

Üslûbunda göze çarpan özelliklerden bazıları da şunlardır:

1) Konuşmalarında hitap şeklini çok iyi kullanıyor:

يا ابن آدم بع دنياك بأخرتك ترجهما جميعا و لا تبع آخرتك بدنياك فتحسرهما جميعا.

"Ey âdemoğlu! Âhiretin karşılığında dünyanı sat ki, her ikisinde de kazançlı çıkasın. Dünyanın karşılığında, âhiretini satma ki, her ikisinde de zarar etmiyesin.⁶²⁵"

2) Tekrarlarla manaya kuvvet kazandırıyor:

رحم الله رجل وعظ اخاه و اهله فقال يا اهلى صلاتكم صلاتكم زكاتكم زكاتكم جيرانكم جيرانكم اخوانكم اخوانكم.

Kardeşine ve ehline vaaz eden kişiden Allah râzı olsun! O, ey ehlim, namazlarınız namazlarınız; zekâtlarınız zekâtlarınız (aman bunları yerine getirmekte); komşularınız komşularınız; kardeşleriniz kardeşleriniz (bunların da hukukuna riâyet etmede, dikkat edin!).⁶²⁶

⁶²¹ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, IV,289.

⁶²² Kemâlu'd-dîn Muhammed ed-Demîrî, *Hayâtu'l hayavânî'l-kubrâ*, Kâhira 1970, I,171.

⁶²³ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, III,147.

⁶²⁴ Câhiz, a.g.e., III,172.

⁶²⁵ Câhiz, a.g.e., III,132.

⁶²⁶ Câhiz, a.g.e., III,135.

3) Hazfı çok yapıyor⁶²⁷.**4) Gerektiğinde *والله* gibi, yemîn lâfızlarına başvuruyor:**

والله الذى لا اله الا هو لتموتنّ والله الذى لا اله الا هو لتبعثنّ والله الذى لا اله الا هو لتحاسبنّ.

"Ondan başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, mutlaka öleceksiniz; ondan başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, mutlaka diriltileceksiniz; ondan başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, mutlaka hesaba çekileceksiniz. ⁶²⁸"

5) Hitabelerinde *iltifat* sanatını uyguluyor:

يقول احدهم ابغونى كذا و كذا و ائتوني بكذا و كذا يتكى على شماله و يأكل من غيرماله خدمته سحرة وماله حرام حتى اذا اخذته الكظة و نزلت به البطنة قال يا غلام ائتني بشئ اهضم به طعامى يالكع اطعامك تھضم انما دينك تھضم اين فقير اين الارملة اين المسكين اين اليتيم الذى امرك الله تعالى بهم.

"Onlardan biri, bana şunu şunu isteyin, bana şunları getirin, der; (sonra) soluna yaslanır ve başkasının malını yer; hizmeti hileli, malı haramdır; gırtlığına kadar karnını şişirip, hazımsızlığa tutulduğu zaman, hizmetçisini çağırır ve yediklerimi hazmettirecek bir şey getirin, der. Ey ahmak; taâmını değil, dinini hazmettiriyorsun (dinine kıyıyorsun). Hani fakir; hani dul kadın; hani miskin; hani yetim ki, Allah, onlara tasadduk etmeni emretmişti!⁶²⁹"

6) Hiddet ifade eden kelimeler kullanıyor:

يا عجباً لفساق من الفاسقين ومارق من المارقين غَبَر برهة من دهره يهتك لله فى هؤلاء القوم كل حرمة و يركب فيهم كل معصية حتى اذا منعوه لماظة كان يتلمظها قال انا لله غضبان فاغضبوا و نصب قصباً عليها خرق و اتبعه رجراجة رعا ع هباء ما لهم افئدة.

"(İbn Muhelleb isyan edince, onun hakkında şöyle söylemiştir:) Fâsık ve yoldan çıkmış kimselere ne kadar şaşılır ki, bir müddet (beğenmediği ve tenkit ettiği idarecilerin zamanında) görev yapmış ve onların emirlerini yerine getirmek hususunda, her yasağı çiğnemiş ve her kötülüğü işlemişti; fakat o, (görevden uzaklaştırılıp) menfaatten menedilince, o idarecileri ayıplamaya başladı ve 'Ben (onlara) Allah için kızıyorum, siz de Allah için kızın!' dedi ve üzerlerinde bez parçaları olan bir takım sopalar kaldırarak (isyan

⁶²⁷ Bk.Câhiz, a.g.e., III,147.

⁶²⁸ Bk.İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.98. Bu konuda diğer örnekler için Bk. İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, Mısır 1350/1931.

⁶²⁹ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,56. Değişik kelimelerle aynı manayı veren rivâyetler için Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, cuz V,4, II.kısım, s.86.

etti); ve ona, kendilerine bir faydası olmayan korkaklar, serseriler ve akılsız kimseler tâbi oldular.⁶³⁰

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Hasen'in hitabeleri, fikir ve hikmetle doludur; zaten bu konuda gelen haberler de bu hususu teyit etmektedir. Buna göre Hasen, *hikmetli* sözleri iyice ruhuna sindirmedikçe, insanlara hitabede bulunmazdı⁶³¹. Onun için haklı olarak konuşmasını, Peygamberler'in konuşmasına benzettiler⁶³². Vaazlarında da bu *hikmet* ve fikrin yer alacağı, gayet tabiidir. Vaaz konusunda, tâbiûnun ileri gelenlerinden⁶³³ olan Hasen, derslerinde, sahâbenin düşünce ve yaşayışlarını anlattığı, başka bir ifadeyle Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin ruhuna uygun fikirler serdettiği ve bu yolda talebelerini yetiştirmeye çalıştığı için, *Hazret-i Ali*, Basra camilerinden "kıssacılar"ı çıkardığı hâlde, Hasen'e dokunmamıştır⁶³⁴.

Hasen hitabelerinde, tarihî ve siyasî olaylara da temas etmiş ve bunlar hakkında hükümler vermiştir. Meselâ, Ebû Zerr'in Hazret-i Peygamber'den duyduğu hadise uyararak, *Rebeze*'ye gittiğine ve asla Halife'nin onu sürgün olarak göndermediğine kâni olmuştur⁶³⁵. *Muberrid*'in bildirdiğine göre, zaten Hasen, Hazret-i Osman'ı sena ile anmakta⁶³⁶ ve Hazret-i Osman'ın 12 sene süren hilâfetinde, halkın hiç bir hususta onu tenkit etmediğini açıkça ifade etmektedir⁶³⁷. Diğer taraftan, Hazret-i Ali⁶³⁸ ve İbn Abbâs'ı⁶³⁹ da medhü sena ile anmaktadır. Her ne kadar onu, bazı "siyasî hizipler"ın içine çekerek, kendilerinden veya muhaliflerinden gibi gösterenler olmuşsa da, o bir "hizip"te olmayı şiddetle reddetmiş⁶⁴⁰ ve hayatı boyunca sahâbe-i kirâma büyük bir hürmet arzetmiştir. Ancak onun bu tutumu, asrındaki devlet yöneticilerini gerektiğinde eleştirmesine ve halkı bu yönde aydınlatmasına engel olmamıştır.

3. Devlet Yöneticileriyle İlişkisi ve Onlara Bakışı

Hasen'in ömrünün çoğu, Emevî idaresi altında geçmiştir. Tabiatıyla onun idarecilerle, olumlu veya olumsuz yönde bir münasebeti, başka bir ifadeyle, yönetimi değerlendirmesi olacaktır. Onun bu husustaki fikir ve tutumunun bilinmesi, her şeyden önce, şahsiyeti açısından önem taşımaktadır.

Hasen'in halifelerle ilişkileri olmuştur. Ancak bunların en önemlisi, Ömer ibn Abdilazîz ile olan yakınlığıdır. Yukarıda, yer yer kendisinden bahsedilen Ömer ile Hasen'in

⁶³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VI,304.

⁶³¹ İbn Hallikân, a.g.e., II,147.

⁶³² İbn Hallikân, a.g.e., II,147; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,265.

⁶³³ Bk.İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, Mısır, s.58.

⁶³⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, I,13.

⁶³⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II,115; Hasen'in İbn Zübeyr'in hareketi ile ilgili görüşünü öğrenmek için Bk.Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, cuz V,96.

⁶³⁶ Muhammed ibn Yezîd ibn Abdî'l-Ekber el-Muberrid, *el-Kâmil*, Mısır 1308, III,216.

⁶³⁷ Zehebî, a.g.e., II,145-146.

⁶³⁸ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, II,108.

⁶³⁹ Câhiz, a.g.e., I,85.

⁶⁴⁰ Câhiz, a.g.e., II,108.

şahsiyetlerinde; *ilim, selefi örnek olma ve hizbî davranıştan uzak olma* gibi bir benzerlik göze çarpmaktadır. İşte halife, bu yakınlıktan dolayı arkadaşı denilebilecek Hasen'e, birçok mektup⁶⁴¹ yazarak, onun ilminden faydalanmak istemiştir. Hilâfetinde Hasen'e, *kâdılık* gibi resmî bir görev dahi tevdi edilmiştir⁶⁴². Hasen'in söz konusu mektuplara verdiği cevapların birinde, âdil bir imâm (halife, idareci)nin sıfatları sayılarak, idareciye; zulüm ve haksızlıktan uzak, sahâbeyi örnek alan bir ruhla, *dinî hükümler* çerçevesinde halkı yönetmesi söyleniyor⁶⁴³; diğer bir mektupta ise, âdeta yaşadığımız hayatın değerlendirmesi yapılarak, insanın kurtuluşa ermesinin formülleri gösteriliyor ve dünyanın kötülükleri bir bir sayılmak suretiyle, mü'min için, faziletli bir hayat dışındaki bütün yolların, onun aleyhine olduğu ifade ediliyor⁶⁴⁴.

Hasen, Abdülmelik ibn Mervân ile de mektuplaşmıştır. Hasan-i Basrî'nin *kaderî* olduğu şeklinde Abdülmelik'e bir ihbar yapılmış, bunun üzerine Halife, ona bir mektup yazarak, fikrini sormuştur ve Hasen de verdiği cevapta, bu isnadı reddetmiştir⁶⁴⁵.

Bazı valilerle yakınlığına gelince:

Basra'ya vali tayin olan Bişr ibn Mervân'ı ziyarete gitmiş ve Bişr'in "Zekâtımızı, sultana mı, yoksa fukaraya mı verelim?" sorusuna Hasen, "Hangisine verirsen, zekâtını vermiş olursun." karşılığını vermiştir. Bunun üzerine vali, "Bazı kimselerin itibar kazanması sebepsiz değil." diyerek, memnuniyetini izhar etmiştir⁶⁴⁶. Sonra, onu (Bişr'i) ölüm döşegindeyken de ziyaret etmiş⁶⁴⁷ ve cenazesinde bulunmuştur.

Irak valisi Mesleme ibn Abdilmelik⁶⁴⁸, Hasen'in şahsiyetini beğeniyor ve halktan, onun meziyetlerini dinlemek istiyordu. Hatta bir konuşmasında, "İçinizde böyle biri varken, bir kavim nasıl dalâlete düşer?⁶⁴⁹" diyerek, Hasen hakkındaki hayranlığını dile getirmiştir. Bir gün Hasen, onu "Minberden indiğin zaman, söylediğinle amel et!" şeklinde ikaz etmiştir. Mesleme ona bir cübbe ve güzel bir elbise hediye göndermiş ve Hasen de onları kabul etmiştir⁶⁵⁰.

Basra valisi, Adiyy ibn Ertât el-Fezârî, kurrâyı sever ve onların görüşlerinden faydalanırdı. Hasen'in de bu vali ile bazan beraber bulunduğu ve yanında yemek yediği görülmektedir⁶⁵¹.

⁶⁴¹ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,134-140; Gazâlî, a.g.e., I,45; III,126-127; İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.49.

⁶⁴² Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, Kâhira 1358/1939, V,310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,116; Ahmed ibn Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Talât Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1963, I,142.

⁶⁴³ İbn Abdi Rabbih, Ahmed ibn Muhammed el-Endelusî, *el-İkdu'l-ferîd*, Kâhira 1367/1948, I,11.

⁶⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.54; Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II,134.

⁶⁴⁵ Bk.Hasan-ı Basrî, *Risâle Abdi'l-Meliki'bni Mervân ilâ'l-Haseni'l-Basrî ve cevâbihi aleyha*, Suleymaniye Ktp. Ayasofya blm. No. 3998 (Yazma).

⁶⁴⁶ İhsân Abbâs, a.g.e., s.39.

⁶⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III,141-142.

⁶⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, III,144.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,103.

⁶⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,126; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,102.

⁶⁵¹ İbn Sa'd, a.g.e., VII,126

Irak valileri içinde, Hasen'in İbn Hubeyre ile konuşması ve Haccâc'la mücadelesinin, ilim ve siyaset tarihinde önemli bir yeri vardır. Onun için, bunların üzerinde biraz durulacaktır:

Yezîd ibn Abdilmelik'in halifeliği devrinde, Ömer ibn Hubeyre el-Fezârî, 103/721 senesinde Irak'a vali oldu. Makamına geçtikten sonra, *Hasan-ı Basrî*, *Muhammed ibn Sîrîn* ve *Şa'bî*'yi huzuruna çağırdı. Yezîd'in halifeliğini, kendisinin yeni görevini ve Halife'nin memuru olduğunu hatırlattıktan sonra; halifeden gelen emirler karşısında, nasıl davranması gerektiği ile ilgili olarak, onların görüşlerini almak istedi. Bunun üzerine *İbn Sîrîn* ve *Şa'bî*, fikirlerini kapalı bir şekilde arz ettiler. Sonra vali, Hasen'in görüşünü sordu. O da:

"Ey İbn Hubeyre, Yezîd hakkında Allah'tan kork ve Allah hakkında Yezîd'ten korkma; şüphesiz Allah seni Yezîd'ten korur; halbuki Yezîd seni Allah'tan koruyamaz. Cenab-ı Hakk'ın sana bir melek göndererek, seni tahtından uzaklaştırması ve geniş sarayından çıkarıp, dar kabrine sokması pek uzak değildir. Sonra şunu unutma ki, seni orada ancak sâlih amellerin kurtaracaktır. Ey İbn Hubeyre, şayet Allah'a âsi olursan (hâlin bu!) Allah, bu sultayı (otoriteyi/yetkiyi), onun dinine ve kullarına yardımcı (bir vasıta) kıldı. O hâlde, Allah'ın verdiği bu otorite ile Allah'ın dinine ve kullarına sakın zulmetme. Zira Yaratan'a isyan söz konusu olduğu yerde, mahlûka itâat yoktur.⁶⁵²"

Hasen'in bu cevabı, yorum istemeyecek kadar açıktır. Onu, beldesinin imâmı yapan unsurlardan biri de işte bu cesaretiydi. İhyâ'da bu olaya daha geniş bir şekilde yer verilmiştir.

Gazalî'nin rivâyetinden anlaşılıyor ki, *İbn Sîrîn* ve *Şa'bî*'nin cevaplarından, âmirin emri ne olursa olsun, ona itâat edilmesi gerektiği neticesi çıkarken; şayet âmir, dinî ahkâma aykırı bir emir verirse, bu durumda memurun nasıl davranacağı hususuna, bir açıklık getirilmemiştir. Oysa Hasen'de, bunun gayet açık bir şekilde ölçüye bağlandığına şahit olunmaktadır.

Hasen, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet ile sahâbenin yaşayışına muhalif, her fikir ve hareketin karşısına çıkmış; ancak tenkidini, bazı esaslara bağlı kalarak yapmıştır. Bu esasların neler olduğu, ileride görülecektir.

Hasen, yönetimi⁶⁵³, özellikle, Haccâc'ın yönetimini tenkit ediyordu. Yukarıda da sözü edildiği gibi Haccâc; kuvvetli siyasî ve idarî teşkilatıyla, âdeta nifak yatağı olan Irak'ı disiplin altına almıştı; ama bu arada, çok kan dökmüş ve zulmetmişti.

Sa'îd ibn Ebî Mervân anlatıyor: Mescitte, Hasen'in yanında oturuyordum. Haccâc, bazı asker ve yardımcılılarıyla beraber içeri girdi; etrafına baktı, en kalabalık meclis olan Hasen'in meclisine doğru yöneldi ve Hasen ile benim arama oturdu. Kendi kendime bugün Hasen'i deneyeceğim, bakalım, konuşmasında bir değişiklik yapacak mı? Dedim. Hasen, her gün nasıl konuşuyorsa, öyle konuştu; sözünde bir değişiklik yapmadı. Vaazını

⁶⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II, 71. Bu rivâyet, İhyâ'da geniş bir şekilde geçmektedir: Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, II, 211; Aynı şekilde, değişik kelimelerle Hilye'de zikredilmiştir: Bk. Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, II, 149-150; Bk. Zehebî, a.g.e., IV, 177.

⁶⁵³ Muberrid, *el-Kâmil*, III, 215-216. Bu arada Hasen, hâlleri şeriata uymayan bazı kurrâyı da tenkit etmiştir: Bk. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, II, 132-133; İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, s. 52-53.

bitirince, Haccâc elini Hasen'in omuzuna vurarak, bu şeyh doğru konuştu ve iyisini yaptı. Siz bu gibi meclislere devam edin; zira ben Resulullah'ın "Zikir meclisleri cennet bahçeleridir." dediğini işittim. Eğer üzerime aldığım kamu hizmeti olmasaydı, siz beni, bu gibi meclislerde geçemezsiniz; çünkü ben bunların faziletini bilenlerdenim, dedi ve konuşmasını sürdürdü; hepimiz güzel beyanına hayran kaldık.

Sonra Haccâc gidince, Şamlı biri gelerek, "Ey Allah'ın kulları, hayret etmez misiniz, ben yaşlı bir kimse olduğum hâlde, hâlâ askerlik yapıyorum. Aldığım maaş üç yüz dirhemdir. Buna karşılık at, katır ve çadır bulundurmak ve yedi çocuğuma bakmak mecburiyetindeyim. Hâlîme bakın da acıyın!" dedi. Bunun üzerine Hasen:

"Allah onları kahretsin! Allah'ın kullarını hizmetçi edindiler; Allah'ın malını bölüştüler; *dînar* ve *dirhem* uğruna insanları öldürdüler. Allah'ın düşmanlarına karşı savaşa çıktıkları zaman, kendileri rahat eyerler vurulmuş cins atlar üzerinde gittikleri hâlde, din kardeşlerini, aç ve yaya olarak götürürler." şeklinde konuşarak, onların bütün kusurlarını ortaya döktü. Fakat bu konuşmaların, başka bir Şamlı tarafından Haccâc'a ulaştırılması üzerine Haccâc, Hasen'i çağırdı. Haccâc'tan Hasen'e bir zarar gelecek diye çok üzüldük. Kısa bir zaman sonra, Hasen gülererek geldi ve Haccâc'ın dediklerini anlattıktan sonra, "Allah beni şerrinden korudu.⁶⁵⁴" dedi.

Özetlenerek nakledilen bu rivâyet, Haccâc yönetimini karakterize etmesi bakımından önem taşımaktadır. Hasen, zulüm ve haksızlık karşısında, toplumu uyarmaya çalışmış ve bu arada Haccâc'ın cezalandırmada takip ettiği yolun, çok merhametsizce olduğunu belirtmiştir⁶⁵⁵. Bir konuşmasında "Allah'tan korkun, şüphesiz Allah nezdinde, çok *Haccâclar* vardır.⁶⁵⁶" diyerek, halkı, Allah'ın dinine uymaya çağırmıştır.

Talebesinden **Eyyûb**'un bildirdiğine göre, Haccâc, birkaç defa Hasen'i öldürmek istemişse de Allah, Haccâc'ın şerrinden onu korumuştur. Ve bir defa, *Ali ibn Zeyd*'in evinde, iki sene gizlenmek zorunda kalmıştır⁶⁵⁷. *Murtazâ*'nın naklinde de Hasen, Haccâc'ın yaptırdığı köşkü gezerken gördüm, "Ey habîslerin en habîsi ve fâsıkların en fâsıkı...!" demiş ve bu sözler, Haccâc'ın kulağına ulaşınca; o da Hasen'i çağırmış ve ona, "Hazret-i Ali ve Hazret-i Osman hakkında ne dersin?" sorusunu yöneltmiş; Hasen, "Senden daha şer olanın yanında, benden daha hayırlı olanın sözünü söylüyorum." cevabını vererek, şu mealdeki âyetleri okumuştur:

"**Firavun** dedi ki: Öyleyse geçmiş asırlar halkının hâli nedir? Ölümünden sonra, saâdette midirler, şekâvette midirler?). (Mûsa cevaben) dedi ki: Onların ilmi, Rabbimin katında bir kitaptadır. Rabbim hata etmez ve unutmaz.⁶⁵⁸"

Bu rivâyetler, yani Haccâc'tan gizlenmesi ile Haccâc'ın adını Firavun'a bitiştiiren rivâyetler karşısında, ihtiyatlı olmak gerekiyor. Çünkü o ve sonraki tarihlerde, bazı aşırı *şîî cereyanlar* ile yine bazı aşırı **Emevî** akımların yarış edercesine, birbirleri aleyhinde ve kendi lehlerinde rivâyetler vaz ettikleri, tarihî bir gerçektir. Zaten muhaddislerin de hadisi

⁶⁵⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, III,199.

⁶⁵⁵ Câhiz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, III,164.

⁶⁵⁶ Câhiz, a.g.e., III,164.

⁶⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III,353.

⁶⁵⁸ Tâhâ,52-53. Bk. İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.45-46.

rivâyet etme konusunda bazı şartlar koymalarının sebeplerinden biri, bu değil midir? Onun için, Hasen'in bu sert ve açık tutumu, onun genel prensiplerine aykırı düşmektedir. Hasen, mücerret zulüm ve haksızlıktan bahsederek, Haccâc yönetimini, en ağır bir dille tenkit ediyor ve halk, Hasen'in Haccâc'ı kastettiğini anlıyordu. Hasen'in, prensiplerinde bazan değişiklik yapıp yapmadığı ise bilinmiyor; ancak onun genel tutumu, *ölçülü tenkit* çerçevesi içinde olmuştur. Bu hususun İbn Sa'd'ın naklettiği bir rivâyette görülmesi mümkündür.

Buna göre Hasen, Mü'minin, bir "münkeri", tam bir açıklıkla şer bir idareciye karşı söyleyerek, nefsinin zelil etmesinin câiz olmadığını; çünkü, onların kılıçlarının daima söylenecek sözlerin üstünde olduğunu, beyan etmiştir⁶⁵⁹.

Burada hemen kaydedilecek olursa, Hasen'in uyguladığı bu metod, hiç bir zaman onun cesaretle hakkı söylemesine mâni olmamıştır; zikredilen vesikalar bunu ispatlamaktadır; ancak o, *takiyye*⁶⁶⁰ prensibine inanmış olarak görüşlerini açıklamıştır. Çağdaşı Sa'îd ibn Cübeyr ise, takıyyeyi kabul etmediğinden, açıkça idarenin zulmünü ilân etmiş ve yukarıda ifade edildiği gibi sonunda idam edilmiştir⁶⁶¹.

Bununla beraber Hasen, Haccâc'ın küfrüne de inanmış değildi; şayet inanmış olsaydı, Haccâc'ın idaresine başkaldıranlarla beraber olur ve halkı da buna teşvik ederdi.

4. İsyanlara Karşı Görüş ve Tutumu

Halk, Haccâc'ın zulmünden bıkmıştı. Çeşitli bahanelerle insanlar öldürülüyor; bazılarının malları haksız yere gasbediliyor ve halk âdeta köle gibi kullanılıyordu. Bütün bu olup bitenler karşısında idare merkezi Şam ise, bir ses çıkarıyordu. "Hakk"ı ikâme edebilmek için, insanları, Kitâbullah'a ve sünnete uymaya çağırmak ve bu davete katılmak vâcip oluyordu. İşte Kurrâdan (âlimlerden) ve halktan birçoğu, bu gerekçelerle, kurrâdan **İbnu'l-Eş'as**'ın⁶⁶² başkanlığında isyan etti. Hasen, *Basra* ve *Kûfe*'nin katıldığı bu ayaklanmaya iltifat etmeyip, mescitteki derslerine devam etti. Kurrâdan bir heyet Hasen'e gelerek, ona:

"Ey Ebû Sa'îd, haram kanı akıtan, haram malı alan, namazı terkeden ve şöyle şöyle yapan bu tâğiyye (zâlim)nin öldürülmesi hakkında ne dersin?" şeklinde fikrini sormaları üzerine; o, "Onu öldürmemeniz görüşündeyim; çünkü, eğer o, Allah'tan bir azap ise, onu kılıçlarınızla çeviremezsiniz; şayet bir belâ ise, Allah (hayırla) hükmedinceye kadar

⁶⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,128.

⁶⁶⁰ Hasen, "Takiyye, kıyamet gününe kadar sürer." dedi. Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IX,19; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, X,190. Takiyye: İkra hâlindeki (kötü görüleni) açığa vurmaktan çekinmektir. Başka bir tarife göre, *takiyye*, kalp tam olarak imana bağlı olduğu hâlde, lisan ile olur; yani dilin kalpte olmayana söylemesidir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, XII,279. Burada, Hasen-ı Basrî'nin *takiyye* prensibi ile Şîilerin takıyyesi arasında mahiyet farkı olduğunu hatırlamak gerekir.

⁶⁶¹ Hasen, Sa'îd ibn Cübeyr'in öldürülmesine çok üzüldü. Bk. Demîrî, *Hayâtu'l-hayavânî'l-kubrâ*, II,303. Haccâc ölürken, Hasen'in ona söylediği son söz için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,53.

⁶⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI,257; Zehebî, *el-Kâşif*, II,182.

sabrediniz; o Allah ki, hükmedenlerin en hayırlısıdır.⁶⁶³” dedi. Bu yüzden kardeşi Sa’îd ile aralarında sert münakaşalar oldu; çünkü Sa’îd, hurûc (başkaldırma)a teşvik ediyordu. Hasan rahmetullahi aleyh ona, “Şam halkı ile savaşmamız konusunda, kanaatin nedir?” sorusunu yöneltti. Sa’îd bu soruya:

“Vallahi biz, Emîru’l-Mü’minîn’i azletmedik ve bunu da istemiyoruz; lâkin Haccâc’ı vali tayin etmesini yadırgadık; onu azletmesini istiyoruz.” cevabını vermesi üzerine Hasan, “Ey nâs, vallâhi Allah, Haccâc’ı size, ancak ceza olarak musallat etti; onun için Allah’ın cezasına kılıçla karşı koymayın. Bu durumda üzerinize düşen sekîne (sâkin olmak) ve tazarrû’ (Allah’a yalvarmak)dır.⁶⁶⁴” dedi.

Buna rağmen isyancılar, aralarında Hasan’i görmek istiyorlardı. İbnu’l-Eş’as’a “Hazret-i Âişe’nin devesinin etrafında insanlar öldürüldüğü gibi, senin etrafında da öldürülmelerini hoş karşılamıyorsan, Hasan’i çıkar ve gönder.” denildi⁶⁶⁵. O da Hasan’i zorla çıkarttı (ve ayaklananların arasına kattı). Hasan, iki köprü arasında, insanların gaflette olduğu bir anda, kendini nehirlerden birine attı ve (böylece) onlardan kurtuldu; nerdeyse o gün helâk olacaktı⁶⁶⁶.

Hasan’ın bu sevara (ayaklanma)ya karşı *tutumunun değerlendirilmesi* ileride yapılacaktır.

İbnu’l-Eş’as’ın ayaklanmasından sonra Yezîd ibn el-Muhelleb isyan etti. Ancak, Hasan’ın gözünde, bu iki ayaklanma arasında, mahiyet farkı vardı. Diğer kurrâdandı (âlimdi) ve halis bir gayeyle ortaya çıkmıştı. İbnu’l-Muhalleb ise, Ömer ibn Abdilâziz devrinde zimmetine mal geçirdiğinden, hapishaneye atılmış, sonra buradan kaçmış ve yeni halifenin ceza vermesinden kurtulmak için, Basra’da devlete karşı isyan etmişti.

Hasan, halkın aldatılmasını önlemek için, bu isyana elinden geldiği kadar mâni olmuştur⁶⁶⁷. İbnu’l-Eş’as’ta olduğu gibi, mescide gidip, halka nasihat etmemiş, bizzat o ihtiyar haliyle, Yezîd’in toplantılarına giderek, gelişmeleri yakından izlemiştir. Bir toplantıda, Muâz ibn Sa’d’ın omuzuna dayanarak, “Bak, tanıdık bir adam yüzü görebiliyor musun?⁶⁶⁸” demiştir.

Bu toplantılarda, bazan Yezîd’in konuşmalarına müdahale etmişse de talebeleri, olay çıkmasına meydan vermemişlerdir⁶⁶⁹. Ve Yezîd’in halkı, iki Ömer’in (Hazret-i Ömer ve Ömer ibn Abdülazîz) sünnetine davetini duyunca, Hasan, “Onun ayağına ip bağlayıp, sonra Ömer’in (Ömer ibn Abdilazîz) hapsettiği hapishaneye göndermek, iki Ömer’in sünnetlerindendir.⁶⁷⁰” demiştir.

Yezîd, Hasan’ın kendisine muhalefetini azaltmak için, arabulucular göndermişse de hiç biri fayda vermemiştir. Hasan, bu isyanda, menfî yönde, yani isyanın başarıya ulaş-

⁶⁶³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII,119.

⁶⁶⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII,119-120.

⁶⁶⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII,118-119.

⁶⁶⁶ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII,119.

⁶⁶⁷ Câhiz, *el-Beyân ve’l-tebyîn*, II,173.

⁶⁶⁸ Taberî, *Târîhu’l-umem ve’l-mulûk*, V,355.

⁶⁶⁹ Taberî, *a.g.e.*, V,355.

⁶⁷⁰ Taberî, *Târîhu’l-umem ve’l-mulûk*, V,356.

maması için, çok aktif bir rol oynadı. Halka, "Evlerinize gidiniz; ellerinizi kılıçlardan çekiniz; mevlânız Allah'tan korkunuz; geçici dünya için bazınız bazınızı öldürmesin; tama' edilen nimetler, dünya ehli için bâki değildir.⁶⁷¹" şeklinde konuştu.

Hasen'in bu tutumu, Yezîd'in kardeşi Mervân ibn Muhalleb'i çok kızdırmıştı. İsyancılar zor durumda kalmışlardı. Hasen'e her an bir fenalık düşünebilirdi. Onun için Hasen'in bağlıları onu himaye etmek için, "Eğer irade buyurursan, biz seni Mervân'dan koruruz." demeleri üzerine Hasen, "(Bu takdirde) başkası için nehyettiğim şeye muhalefet etmiş ve kendim için, birbirinizi öldürmeye çağırmış olurum.⁶⁷²" cevabını vermiştir.

Velhasıl Hasen, isyancılar için, en büyük gâileydi. Her ne kadar bazı kaynaklar, Mervân, "Hasen'i susturmaya muvaffak olamayınca, onu takipten vazgeçti.⁶⁷³" diyorsa da bu sıralarda, Hasen'in Ebû Halîfe'nin evinde iki sene gizlenme hâdisesi, onun amansızca takip edildiğini göstermektedir. İşte bu devrede, fakîh Câbir ibn Zeyd, ölüm döşeğindeyken Hasen'i görmek istemiş, Hasen de akşam olunca arkadaşının yanına gitmiş ve orada seher vaktine kadar kalmıştır⁶⁷⁴. Hasan-i Basrî'nin kızının ölümü, o günlerde vuku bulmuştur⁶⁷⁵. Kızının cenazesinde bulunamayan Hasen, talebesinden Sâbit'i cenaze ile ilgili işleri yürütmekle görevlendirmiş ve namazı, İbn Sîrîn'in kıldırmasını rica etmiştir⁶⁷⁶.

İsyancılar karşısında Hasen'in fikir ve davranışlarının değerlendirilmesi:

1) Peygamber aleyhisselâm vefat ettikten sonra, müslümanlar arasında fitne ve bazı ictihadî ayrılıklar baş gösterip, Hazret-i Osman şehit edilmiş; Cemel ve Sıffin vak'aları meydana gelmiştir. Hasen'in yorumuna göre, bu ve benzeri olaylar, Allah'ın bir **nikme** (cezâ)sidir. Cenab-ı Hak, bu cezayı, Peygamber'inden sonraya bırakmıştır. Hasen bu konuda "Öyle ise, seni alır götürürsek (vefat ettirirsek), muhakkak ki, onlardan *intikam* alacağız.⁶⁷⁷" meâlindeki âyete istinad ederek, bu cezanın, Hazret-i Peygamber'den sonra, "müslümanlar"a verildiğine kânîdir⁶⁷⁸. *Kurtubî*'nin kaydına göre, çoğu mufessirler ise bu intikamın, Hazret-i Peygamber'in sağlığında "müşrikler"den alındığını beyan etmişlerdir⁶⁷⁹.

2) Bu bir **nikme** (ceza) olunca, onu kılıçla değil, sekîne, tazarrû ve istigfâr-tevbe ile karşılamak lâzımdır. Allah'ın verdiği cezâ hiçbir zaman kılıçla çevrilmez. Demek ki, insanlar, O'nun gönderdiği dine tam sarılmadılar; Kur'ân'ı okuyup gerektiği gibi tefekkür etmediler; âdeta kıyamet gününü ve hesabı unuturcasına, dünya ve makam için birbirinin kanını akıttılar; helâl ve haramı gözetmediler ve neticede korkmadılar; işte bu sebeplerden Allah da onlara, zâlim idareciler gönderdi, başlarına musallat etti. Bu

⁶⁷¹ Taberî, a.g.e., V,340-341.

⁶⁷² Taberî, a.g.e., V,341.

⁶⁷³ Taberî, a.g.e., V,341.

⁶⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,132.

⁶⁷⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VII,147.

⁶⁷⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VII,147.

⁶⁷⁷ Zuhurf, 43/41.

⁶⁷⁸ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XVI,92.

⁶⁷⁹ Kurtubî, a.g.e., XVI,92.

durumda Haccâc, Allah'ın bir "nıkme"sidir. O'na isyan ile değil, nefisleri tezkiye; istigfâr ve nasihatla karşı koymak gerekir⁶⁸⁰.

3) Allahü taâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de, Benu İsrâil'i, *Firavun*'un işkencelerine sabretmeleri sebebiyle mükâfatlandığını beyan buyurmuştur⁶⁸¹. Belâ geldiği zaman mü'minler sabretmelidirler.

4) Sonra mü'minin, güç yetiremeyeceği belâyı göğüsliyerek, nefisini zelil etmesi de câiz değildir. Hasen, böyle bir kanaata, Cundeb'ten rivâyet ettiği bir hadisle⁶⁸² varmıştır.

5) Hazret-i Peygamber'den gelen başka bir hadise göre, münker (kötülük) işliyenlerin, namaz kıldıkları müddetçe, öldürülmelerine izin verilmemiştir⁶⁸³.

6) Bazı münkerleri, *el* ve *lisân* ile düzeltmeye kalkınca, büyük bir "fitne"nin kopacağı veya yukarıda ifade edildiği gibi, nefsin zelil düşeceği biliniyorsa, bu durumda, münkeri (kötülüğü), *kalp* ile reddetmek lâzımdır. Hasen, bu hususu şöyle açıklıyor:

Kim "münker"i, diliyle reddederse, o iyi hareket etmiştir; fakat bunun zamanı geçti. Kim onu kalbiyle kerîh görürse (kurtulur). İşte zaman, bu zamandır⁶⁸⁴! Hele, *münker* sâhiplerinin kılıçları, hak sözlerin üstünde olunca⁶⁸⁵, iş, sadece kalple ikrâha kalıyor.

7) İşte Hasen bu ve benzeri gerekçelerden hareket ederek, Haccâc'a isyanı câiz görmedi ve ayaklananları desteklemedi⁶⁸⁶.

8) Haccâc ile İbn Muhelleb'e farklı davranmasının sebebi ise, Haccâc'ı meşru âmir, diğerini ise, mâcerâperest biri kabul etmesindendir. Onun için, İbn Muhelleb'e karşı sözünü esirgemedi ve **takiyye** prensibini uygulamadı.

9) Her iki isyanda da ayaklananlar, Hasen'e başvurarak, onun kendilerini desteklemesini istediler. Bu durum, Hasen'in toplumda, önemli bir yer işgal ettiğini ortaya koymaktadır.

10) Hasen'in, ayaklanmaları desteklemediği için, daima Devletin ve toplumun gözünde yücelmesine karşılık, isyana katılan üstâdı Muslim ibn Yesâr, bu hareketinden sonra cemiyetteki mevkiini koruyamamıştır⁶⁸⁷. Hasen, toplumda öyle bir nüfûz sahibi olmuştur ki, Emevî idarecilerinden başka Abbasî idarecileri bile, Hasen'in fikirlerinden istifade etmek istemişler ve onun büyüklüğünün sırlarını araştırmışlardır⁶⁸⁸. Ebû Cafer el-Mansûr ve Ebu'l-Abbâs es-Seffâh bunlardandır.

Böylece Hasen'in şahsiyetini ortaya koyan tutumu genel olarak görüldükten sonra, şimdi onun ilim ve görüşlerini aktardığı talebelerine geçirilebilir.

⁶⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,119, 120, 125.

⁶⁸¹ A'râf,137; Celâlü'd-dîn Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsiri bi'l-me'sûr*, Mısır 1314/1896, III, 113-114.

⁶⁸² İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1332.

⁶⁸³ Beyhekî, *Sunenu'l-kubrâ*, VIII,158.

⁶⁸⁴ Beyhekî, *Sunenu'l-kubrâ*, VIII,189.

⁶⁸⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII,128.

⁶⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,119.

⁶⁸⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII,120.

⁶⁸⁸ İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdu'l-Hayy ibn Ahmed el-Hanbelî, *Şeze- râtu'z-zeheb*, Beyrût el-Mektebu't-ticârî ts., XIII,214.

E. TALEBELERİ

Yukarıda ifade edildiği gibi, Hasen, birçok ilim dalında otorite kabul edildiğinden, ondan ilim alanlar çok olmuştur. Talebesinin sayısı kesin olarak bilinmiyorsa da *Tehzîbu't-Tehzîb*'de, taramak suretiyle tespit edilen 236 talebesi zikredilmiş ve bunlardan 68 râvinin, Hasen'den naklettikleri rivâyetler, Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Burada, Hocaları bölümünde uygulanan metottan farklı olarak, sadece *Kütüb-i Sitte*'de rivâyetleri bulunan talebeleri tanıtılacaktır.

1) **Katâde ibn Diâme ibn Katâde ibn Acîz** (ö.117-118/735-736)⁶⁸⁹. Tâbiûnun meşhur müfessirlerindendir. Çok kuvvetli hafızası vardı. İbn Sîrîn onun, insanların en iyi hâfızı olduğunu söylemiştir. Anadan âma/görme özürlü doğmuştur. Katâde, Hasen'in tefsirini nakleden talebesinin önünde gelir. Hasen'den naklettiği rivâyetler, Buhârî⁶⁹⁰ ve Muslim'in⁶⁹¹ Sahîhleri ile Tirmizî⁶⁹², Ebû Dâvûd⁶⁹³, Nesâî⁶⁹⁴ ve İbn Mâce'nin⁶⁹⁵ Sünen'lerinde yer almıştır.

2) **Hişâm ibn Hassân el-Ezdî el-Kârdûsî, Ebû Abdillâh, el-Basrî el-Hâfız** (ö.148/765)⁶⁹⁶. *İbn Uyeyne*; "Hişâm, Hasen'in hadislerini en iyi bilendi." demektedir. Âbid ve zâhid bir zât idi. Cuma günleri dışında, hep oruçlu bulunurdu. Çok ağırdı. Hasen'den naklettiği rivâyetleri, Buhârî⁶⁹⁷ ve Muslim Sahîhlerine; Tirmizî⁶⁹⁸, Ebû Dâvûd⁶⁹⁹, Nesâî⁷⁰⁰ ve İbn Mâce⁷⁰¹ de Sünen'lerine almışlardır.

3) **Yûnus ibn Ubeyd ibn Dînâr el-Abdî** (ö.139/756)⁷⁰². Hasen'in ileri gelen talebelerindendir. Hadiste *huccet* derecesini elde etmiştir. Hişâm, "Yûnus'tan başka ilmi sırf Allah rızası için öğrenen bir kimse görmedim." demektedir. Hasen'den naklettiği rivâyetler, Buhârî⁷⁰³ ve Muslim'in⁷⁰⁴ Sahîhleri ile Tirmizî⁷⁰⁵, Ebû Dâvûd⁷⁰⁶, Nesâî⁷⁰⁷ ve İbn Mâce'nin⁷⁰⁸ Sünen'lerinde mevcuttur.

⁶⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,351; Zehebî, *Tezki- ratû'l-huffâz*, I,122.

⁶⁹⁰ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,66; IV,111.

⁶⁹¹ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,186; V,87; VI,23; VII,82; VIII,208.

⁶⁹² Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,340; II,31, 270, 369; III,393, 418, 538, 566, 590, 632; IV,32, 145, 628; V,217, 323, 403.

⁶⁹³ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,38, 56, 173, 207, 263; II,12, 129, 230; III,33, 39, 50, 53, 106, 122, 179, 250, 284, 286, 289, 293, 296, 341; IV,26, 48, 66, 144, 176, 180, 242, 277.

⁶⁹⁴ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,34, 92, 147, 187; III,77, 145, 200; VI,48, 102, 214, 235; VII,10, 114, 147, 153, 221, 257, 276; VIII,18, 19, 23, 24.

⁶⁹⁵ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,126, 200, 225, 275, 297, 348, 593; II,736, 754, 763, 785, 802, 843, 875, 888, 1057, 1150, 1311, 1410.

⁶⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI,34; Zehebî, *Tezki- ratû'l-huffâz*, I,163.

⁶⁹⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IX,64.

⁶⁹⁸ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,412, 529,702; V,163, 522.

⁶⁹⁹ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,43; III,28; VI,75, 242.

⁷⁰⁰ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, II,180; VII,7, 114; VII,114.

⁷⁰¹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,100, 316; II,853, 1240.

⁷⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI,442; Zehebî, *Tezki- ratû'l-huffâz*, I,145.

⁷⁰³ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,15; II,33, 36; VI,29; VII,141.

⁷⁰⁴ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,88; VI,102; VIII,170.

4) **İbn Avn** (Abdullah ibn Avn) **el-Mezenî, el-Hazâr el-Basrî** (ö.151/768)⁷⁰⁹. *İbn Mubârek* "İbn Avn'dan daha fazîletli birini görmedim." demektedir. İbn Avn, bir gün oruç tutar, bir gün yerdî; her hafta Kur'ân'ı hatmederdi. Hasen'den naklettiği rivâyetleri, Buhârî⁷¹⁰ ve Muslim⁷¹¹ Sahîhlerine, Nesâî⁷¹² ve İbn Mâce⁷¹³ de Sünen'lerine almışlardır.

5) **Eyyûb ibn Ebî Temîme Keysân es-Sehtiyânî, Ebû Bekr el-Basrî** (ö.131/748)⁷¹⁴. Hocası Hasen onun için "Basra gençlerinin seyyidi" demiştir. Birçok ilmi kendisinde toplanmış ve *huccet* derecesini elde etmiş bir zât idi. Bütün geceyi ibadetle geçirir ve bu hususu kimseye belli etmek istemezdi. Kırk kere hacca gitmişti. Hasen'den naklettiği rivâyetler, Buhârî'nin Sahîh'i⁷¹⁵ ile Ebû Dâvûd⁷¹⁶ ve Nesâî'nin⁷¹⁷ Sünen'lerinde yer almıştır.

6) **Avf ibn Ebî Cemîle el-Abdî el-Arâbî el-Basrî** (ö.146-147/763-764)⁷¹⁸. Avf'nın Hasen'den naklettiği rivâyetler, Buhârî⁷¹⁹, Tirmizî⁷²⁰, Nesâî⁷²¹ ve İbn Mâce'nin⁷²² eserlerinde mevcuttur.

7) **Eş'as ibn Abdilmelik el-Humrânî el-Basrî** (ö.142-146/759-763)⁷²³. Hasen'in Eş'as tarîkıyla gelen rivâyetleri, Buhârî'nin Sahîh'i⁷²⁴ ile dört Sünen'de⁷²⁵ yer almıştır.

8) **Cerîr ibn Hâzım ibn Abdillâh ibn Şuccâ' el-Ezdî** (ö.170-175/786-791)⁷²⁶. Cerîr'in Hasen'den naklettikleri rivâyetler, Buhârî⁷²⁷ ve Muslim'in⁷²⁸ Sahîhleri ile Nesâî⁷²⁹ ve İbn Mâcenin⁷³⁰ Sünen'lerinde mevcuttur.

⁷⁰⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,85, 609; III,52, 128; IV,78, 106, 296, 587.

⁷⁰⁶ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,103, 121, 206, 229; II,16, 65; III,108, 122, 130, 269, 334; IV,217, 240.

⁷⁰⁷ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, III,101; IV,21; VI,16; VII,11, 29, 115, 163, 215, 224; VIII,198.

⁷⁰⁸ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,27, 146, 253, 275; II,909, 1069, 1091, 1401.

⁷⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,346; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,156.

⁷¹⁰ Buhârî, a.g.e., VIII,147.

⁷¹¹ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, VIII,186.

⁷¹² Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,11-12; VIII,198.

⁷¹³ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,523.

⁷¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,397; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,130.

⁷¹⁵ Buhârî, a.g.e., I,15; IX,4.

⁷¹⁶ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,103.

⁷¹⁷ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,120, 138; VII,114.

⁷¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,166.

⁷¹⁹ Buhârî, a.g.e., I,18; IV,130, 156; VI,8, 121; IX,55.

⁷²⁰ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,359.

⁷²¹ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,166.

⁷²² İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1309.

⁷²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,357.

⁷²⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,36.

⁷²⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,409; IV,540, 595, 658; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,17, 151; III,31; IV,216; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,33, 92-93; II,79; VI,48, 104; VII,186; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,111, 236, 614; II,1301.

⁷²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,69; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,199.

⁷²⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,10, 96; IV,43; VIII,127; IX,63, 156.

⁷²⁸ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,5.

⁷²⁹ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,10.

⁷³⁰ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1372.

9) **Ca'fer ibn Hayyân es-Se'dî, Ebû'l-Eşheb el-Attâridî el-Basrî** (ö.165/781)⁷³¹. Ebû'l-Eşheb'in Hasen'den naklettiği rivâyetler, Sahîhân'da⁷³² yer almıştır.

10) **Muallâ ibn Ziyâd el-Kardûsî, Ebûl-Hasen el-Basrî**⁷³³. Muallâ'nın Hasen'den rivâyeti, Sahîhân'da⁷³⁴ mevcuttur.

11) **Habîbu's-Şehîd** (Habîb ibn Şehîd) **el-Ezdî el-Basrî** (ö.145/762)⁷³⁵. Habîb'in Hasen'den naklettiği rivâyetleri Buhârî⁷³⁶ ve Tirmizî⁷³⁷ eserlerine almışlardır.

12) **Hazm ibn Ebî Hazm El-Basrî** (ö.175/791)⁷³⁸. Hazm'ın Hasen'den rivâyetine, Buhârî⁷³⁹ Sahîh'inde yer vermiştir.

13) **Ebû Mûsa** (İsrâîl ibn Mûsa) **el-Basrî**⁷⁴⁰. Ebû Mûsa'nın Hasen'den rivâyet ettiği hadisler, Buhârî'nin⁷⁴¹ Sahîh'ı ile Tirmizî'nin⁷⁴² Sünen'inde mevcuttur.

14) **Yahya ibn Atîk et-Tufâvî el-Basrî**⁷⁴³. Yahyâ'nın Hasen'den rivâyetini Buhârî⁷⁴⁴ Sahîh'ine almıştır.

15) **Mansûr ibn Zâzân el-Vâsitî, Ebûl-Mugîra es-Sekafî** (ö.131/748)⁷⁴⁵. Mansûr, "Keder ve hüzün hasenâtın; sevinç ve neşe de seyyiâtın artmasına sebep olur." derdi. Mansûr'un Hasen'den naklettiği rivâyetler, Muslim'in⁷⁴⁶ Sahîh'ı ile dört Sünen'de yer almıştır⁷⁴⁷.

16) **Bekr ibn Abdillâh ibn Amr el-Muzennî** (ö.106-108/724-726)⁷⁴⁸. Âbid ve fâzıl bir zât idi. Humeyd "Bekr, duâsı kabul olanlardandı." demiştir. Bekr'in Hasen'den rivâyeti, Muslim'in⁷⁴⁹ Sahîh'ı ile üç Sünen'de⁷⁵⁰ mevcuttur.

17) **Matar ibn Tahmân el-Verrâk, Ebû Recâ' el-Horasânî es-Sulemî**⁷⁵¹. Matar'ın Hasen'den naklettiği rivâyetlere, Muslim⁷⁵² Sahîh'inde, Ebû Dâvûd⁷⁵³ da Sünen'inde yer vermiştir.

⁷³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,88.

⁷³² Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IX,64; İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,88; VI,9.

⁷³³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,237.

⁷³⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IX,51; İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, VIII,170.

⁷³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,185.

⁷³⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VII,85.

⁷³⁷ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,61.

⁷³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,242.

⁷³⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,192.

⁷⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,261.

⁷⁴¹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,204; V,126.

⁷⁴² Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, III,133.

⁷⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI,25.

⁷⁴⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,173.

⁷⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,306; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,141.

⁷⁴⁶ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, V,115.

⁷⁴⁷ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,41; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, III,130; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, IV,15; VII,12, 27; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1400.

⁷⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,484.

⁷⁴⁹ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,159.

⁷⁵⁰ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,170; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,38; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, I,65.

⁷⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,167.

18) **Dâvûd ibn Ebî Hind** (Dînâr ibn Uzâfir) **el-Basrî** (ö.139-140-141/756-757-758)⁷⁵⁴. Basra'nın hâfızlarından sâlih bir zât idi. Daha hocası Hasan hayatta iken, fetva veriyordu. Dâvûd'un Hasen'den rivâyetini, Muslim⁷⁵⁵ ve Tirmizî⁷⁵⁶ eserlerine almışlardır.

19) **Şeybân ibn Abdirrahmân en-Nahvî el-Basrî**⁷⁵⁷. Şeybân'ın Hasen'den rivâyeti, Muslim'in Sahîh'inde⁷⁵⁸ mevcuttur.

20) **Ebû Hurra** (Vâsıl ibn Abdirrahmân) **el-Basrî**⁷⁵⁹. Vâsıl'ın Hasen'den naklettiği hadisi, Muslim, Sahîh'ine⁷⁶⁰ almıştır.

21) **Humeyd ibn Ebî Humeyd et-Tavîl el-Huzâî** (ö.142-143/759-760)⁷⁶¹. Namaz kılarken vefat etmişti. Hasen'in sâdik talebisinden olup, hocasından çok bahsederdi. Hasen'den rivâyetleri dört Sünen'de⁷⁶² yer almıştır.

22) **Ali ibn Zeyd ibn Cudân** (veya Cedân) (ö.129-131/746-748)⁷⁶³. Âma olup, Basra'nın âlimi idi. Hasen'den rivâyetlerini dört Sünen sahibi eserlerine⁷⁶⁴ almışlardır.

23) **El-Fadl ibn Delhem el-Vâsîî el-Basrî**⁷⁶⁵. Hasen'den rivâyetleri üç Sünen'de⁷⁶⁶ mevcuttur.

24) **İsmâîl ibn Muslim el-Mekkî el-Basrî**⁷⁶⁷. Müftîlik yapmış ve Hasen'den kırâat dersi almıştır. Hasen'den naklettiği rivâyetleri, Tirmizî⁷⁶⁸ ve İbn Mâce'nin⁷⁶⁹ eserlerinde bulunmaktadır.

25) **Meymûn ibn Mûsa el-Meraî el-Basrî**⁷⁷⁰. Hasen'in "Ben yirmi sekiz Bedir savaşına katılan sahabînin arkasında namaz kıldım." dediğini nakleder. Meymûn'un Hasen'den rivâyeti Tirmizî⁷⁷¹ ve İbn Mâce'nin⁷⁷² Sünen'lerinde yer almıştır.

⁷⁵² İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,186.

⁷⁵³ Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,173.

⁷⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,204.

⁷⁵⁵ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, II,125.

⁷⁵⁶ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,434.

⁷⁵⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV,373.

⁷⁵⁸ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, I,74-75.

⁷⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI,104.

⁷⁶⁰ İbn Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, II,184.

⁷⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, III,38; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,52.

⁷⁶² Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, III,431; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, I,45, 220, 229; II,114-115; III,30, 163; IV,254; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, III,155; VI,91; VIII,200; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,458, 836; II,1299.

⁷⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,322; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,140.

⁷⁶⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,224; V,322; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,216; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,27; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,1332.

⁷⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,276.

⁷⁶⁶ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,191; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, IV,158; İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,869.

⁷⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I,331.

⁷⁶⁸ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,331.

⁷⁶⁹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,91, 110, 354, 831.

⁷⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,392.

⁷⁷¹ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, II,335.

⁷⁷² İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, I,337.

26) **Ali ibn Ali ibn Necâd ibn Rifâa er-Rifâi el-Basrî**⁷⁷³. Hasen'den rivâyeti, Tirmizî⁷⁷⁴ ve İbn Mâcenin Sünen'lerinde⁷⁷⁵ mevcuttur.

27) **el-Mubârek ibn Fudâle ibn Ebî Umeyye el-Basrî** (ö.165/781)⁷⁷⁶. 13-14 sene Hasen'le beraber bulunmuştur. Mucâhid'e nispet edilen *Tefsîru Mucâhid*'de,⁷⁷⁷ Hasen'in rivâyetlerinin çoğu, *Mubârek* tarîkıyla gelir. Mubârek'in Hasen'den naklettiği rivâyetlerin, Tirmizî⁷⁷⁸ ve İbn Mâce'nin⁷⁷⁹ Sünen'lerinde yer aldığı görülür.

Aşağıda isimleri zikredilen talebesinin Hasen'den naklettikleri rivâyetler, Tirmizî'nin Sünen'inde yer almıştır:

28) **Yahyâ ibn Muslim el-Basrî**⁷⁸⁰.

29) **el-Alâu ibn Hâlid el-Kuraşî**⁷⁸¹.

30) **Temâm ibn Necîh el-Esedî**⁷⁸².

31) **Ebû Hamza, Abdullah ibn Câbir**⁷⁸³.

32) **Ebû Târik, es-Sa'dî el-Basrî**⁷⁸⁴.

33) **Hurays ibn es-Sâib et-Temîmî el-Basrî**⁷⁸⁵.

34) **Sâlim ibn Abdillâh el-Hayyât el-Basrî**⁷⁸⁶.

35) **Cisr, Ebû Ca'fer (veya Ebû Osman) ibn Hasen**⁷⁸⁷.

36) **Hayseme ibn Ebî Hayseme** (Abdurrahmân)⁷⁸⁸.

37) **İbn Şeybe** (Abdurrahmân ibn Abdilmelik ibn Şeybe)⁷⁸⁹.

38) **Ebû Rabîa el-İbâdî** (Amr ibn Rabîn)⁷⁹⁰.

39) **Eş'as ibn Abdillâh ibn Câbir el-Haddânî**⁷⁹¹.

40) **Hişâm ibn Ziyâd ibn Ebû Yezîd, Ebû'l-Mikdâm**⁷⁹².

⁷⁷³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,366.

⁷⁷⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,617.

⁷⁷⁵ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,430.

⁷⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, X,28.

⁷⁷⁷ Bk.Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, Katar 1396/1976.

⁷⁷⁸ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,216.

⁷⁷⁹ İbn Mâce, *Sunenu ibni Mâce*, II,889.

⁷⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI,278; Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,373.

⁷⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,179; Tirmizî, *a.g.e.*, II,386.

⁷⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,510; Tirmizî, *a.g.e.*, III,310.

⁷⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, V,167; Tirmizî, *a.g.e.*, IV,515.

⁷⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XII,136; Tirmizî, *a.g.e.*, IV,551.

⁷⁸⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,233; Tirmizî, *a.g.e.*, IV,571.

⁷⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,439; Tirmizî, *a.g.e.*, IV,600.

⁷⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,78; Tirmizî, *a.g.e.*, IV,627.

⁷⁸⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,178; Tirmizî, *a.g.e.*, V,179.

⁷⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VI,221; Tirmizî, *a.g.e.*, V,519.

⁷⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XII,94; Tirmizî, *a.g.e.*, V,667.

⁷⁹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,355; Tirmizî, *a.g.e.*, I,33.

⁷⁹² İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XI,38; Tirmizî, *a.g.e.*, V,163.

Aşağıda isimleri zikredilen talebesinin Hasen'den naklettikleri de Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer almıştır; ancak *Muhelleb*'in rivâyeti, Nesâî'nin *Sünen*'inde de görülmektedir.

41) **el-Muhelleb ibn Ebî Habîbe el-Basrî**⁷⁹³.

42) **Ziyâd ibn Ebî Hassân ibn Kurrâ' el-A'lem**⁷⁹⁴.

43) **Hârûn ibn Riyâd et-Temîmî el-Basrî**⁷⁹⁵.

44) **Ibâb ibn Râşid et-Temîmî**⁷⁹⁶.

45) **Ma'mer ibn Râşid el-Ezdi**⁷⁹⁷. *Abdurrazzâk Tefsîri*'nde⁷⁹⁸ Hasen'in tefsir kavillerinin çoğu, *Ma'mer tarîkıyla* gelir. Hadiste h u c c e t derecesine çıkmış olup, asrının en âlimi idi. Hasen'in cenazesinde bulunmuştu. 153/770 tarihinde vefat etmiştir.

46) **Sevr ibn Zeyd ed-Deylî** (ö.135/752)⁷⁹⁹.

47) **Hâlid ibn Mihrân el-Hazzâ' el-Basrî** (ö.141-142/758-759)⁸⁰⁰.

48) **Osman ibn Muslim el-Betî el-Basrî** (ö.143/760)⁸⁰¹.

49) **Atâ ibn Ebî Muslim el-Horasânî** (ö.135/752)⁸⁰².

Aşağıda isimleri kaydedilen talebesinin Hasen'den naklettikleri rivâyetler, Nesâî'nin *Sünen*'inde bulunmaktadır.

50) **Ebû Kazea** (Suveyd ibn Huceyr ibn Beyân) **el-Bâhilî el-Basrî**⁸⁰³.

51) **Suleymân ibn Tarhân, Ebû el-Mu'temir et-Teymî** (ö.143/760)⁸⁰⁴.

52) **Muhammed ibn Zubeyr et-Temîmî el-Hanzalî el-Basrî**⁸⁰⁵.

53) **Abbâd ibn Meysera el-Menkarî el-Basrî**⁸⁰⁶.

54) **el-Alâu ibn Ziyâd ibn Matar el-Basrî** (ö.94/712)⁸⁰⁷.

⁷⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, IX,328; Ebû Dâvud, *Sunenu Ebî Dâvud*, II,319; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, IV,105.

⁷⁹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., III,362; Ebû Dâvud, a.g.e., I,60.

⁷⁹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, III,213; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XI,1; Ebû Dâvud, a.g.e., I,103.

⁷⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., V,92; Ebû Dâvud, a.g.e., II,230.

⁷⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., X,243; Ebû Dâvud, a.g.e., II,49.

⁷⁹⁸ Bk.Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. (Yazma) İsmâil Sâib Koleksiyonu, No. 4216.

⁷⁹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,32; Ebû Dâvud, a.g.e., IV,80.

⁸⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., III,20; Ebû Dâvud, a.g.e., IV,204.

⁸⁰¹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,153; Ebû Dâvud, a.g.e., IV,206.

⁸⁰² İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VII,212; Ebû Dâvud, a.g.e., II,256.

⁸⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,271; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,190.

⁸⁰⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, I,396; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IV,201; Nesâî, a.g.e., VII,27.

⁸⁰⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IX,167; Nesâî, a.g.e., VII,27.

⁸⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, V,107; Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,103.

⁸⁰⁷ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VIII,181; Nesâî, a.g.e., VII,115.

55) Sa'îd ibn Ebî Hayra el-Basrî⁸⁰⁸.

56) Ebû Recâ', Muhammed ibn Seyf el-Ezdî el-Huddânî el-Basrî⁸⁰⁹.

57) Buşeyr ibn el-Muhâcir el-Ganevî el-Kûfî⁸¹⁰.

Aşağıda isimleri sayılan talabesinin Hasen'den naklettikleri rivâyetler de İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer almıştır:

58) Ubeydullah ibn Talha ibn Ubeydillâh ibn Kerîz⁸¹¹.

59) Curayrî, Sa'îd ibn İyâs, Ebû Mes'ûd (ö.144/761)⁸¹².

60) Abdu's-Selâm, ibn Ebî el-Cenûb el-Medenî

(ö.142/759)⁸¹³.

61) Abdu's-Selâm, ibn Ebî el-Cenûb el-Medenî⁸¹⁴.

62) Halîl ibn Abdillâh⁸¹⁵.

63) Sâlih ibn Rustem, Ebû Âmir el-Hazzâz

(ö.152/769)⁸¹⁶.

64) Nûh ibn Zekvân el-Basrî⁸¹⁷.

65) İshâk ibn er-Rebî' el-Basrî, Ebû Hamza el-Attâr⁸¹⁸.

66) Sa'd ibn İbrâhim ibn Abdirrahmân ibn Avf⁸¹⁹.

67) İbn Cureyc, Abdulmelik ibn Abdilazîz

(ö.150/767)⁸²⁰.

68) Ebân ibn Sâlih, Ebû Bekr (ö.115/733)⁸²¹.

F. ESERLERİ

Hasen, yukarıda "Hayatı" bölümünde kaydedildiği gibi, ölümünden önce, hizmetçisine fırını ateşlettirip, bir kitap dışında - ki o, oğlundaydı ve Muslim ibn Husayn el-Bâhilî onu oğlundan emanet almıştı - bütün kitaplarını yaktırmıştır⁸²². Taberî'nin

⁸⁰⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, I,359; İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,23; Nesâî, *a.g.e.*, VII,215.

⁸⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IX,217; Nesâî, *a.g.e.*, VIII,272, 296.

⁸¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,468; Nesâî, *a.g.e.*, VIII,296.

⁸¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VII,19; İbn Mâce, *Sünenü İbni Mâce*, I,85.

⁸¹² Zehebî, *el-Kâşif*, I,356; İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,5; İbn Mâce, *a.g.e.*, I,533.

⁸¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, V,42; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,843.

⁸¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VI,315; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,895.

⁸¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,167; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,922.

⁸¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,391; İbn Mâce, *a.g.e.âce*, II,1106.

⁸¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, X,484; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,1111.

⁸¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,232; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,1142.

⁸¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,463; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,1210.

⁸²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VI,402; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,1238.

⁸²¹ Zehebî, *el-Kâşif*, I,74; İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, I,94; İbn Mâce, *a.g.e.*, II,1340.

⁸²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,127.

naklettiği bir rivâyette de talebesinden İbn Avn'nın, "Hasen'in yanında Semure ibn Cundeb'e ait bir kitap bulduğu ve onu hocasına (Hasen'e) okuduğu" ifade edilmektedir⁸²³.

İşte bu ve benzeri rivâyetlere dayanan bazı *hadis münekkıdleri*, Hasen'in *akîka* hadisi dışında, Semure'den işitmesini inkâr edip, Semure'nin hadislerini bir kitaptan aldığını söylemişlerdir⁸²⁴. Başka rivâyetlerde ise, talebesinden Humeyd'in, hocası Hasen'in kitaplarını ödünç alıp, onları istinsah ettikten sonra geri verdiği⁸²⁵ ve Hasen'in ilminin, dört parmak kalınlığında bir kitaba istinat ettiği⁸²⁶ kaydedilmektedir.

Bütün bu belgeler⁵⁶ gösteriyor ki, Hasen'in kitapları vardı ve bunlardan istifade ediyordu. Ancak bu kitaplar, kendi fikirlerini (fetvâlarını) toplayan eserler miydi; yoksa, Semure'nin kitabı gibi, rivâyetlerden mi ibaretti? Bu husus bilinmiyor. Bu konuda bilinen bir gerçek varsa, o da kaynak eserlerde, onun bazı eserlerinden bahsedilmiş olmasıdır. Bunlar, şöyle sıralanabilir:

1. Tefsîru'l-Haseni'l-Basrî:

تفسير الحسن البصري

İbnu'n-Nedîm⁸²⁷, İbn Ahmed ed-Dâvudî⁸²⁸ ve Kâtip Çelebi (Hacı Halîfe)⁸²⁹, onun bu eserini kaydetmekte ve İbn Hallikân⁸³⁰ ile Brockelmann⁸³¹ da, talebesi *Amr ibn Ubeyd el-Mu'tezilî*'nin⁸³², Hasen'den rivâyet ettiği bir tefsir kitabından söz etmektedirler. *Brockelmann*, Amr'ın rivâyetiyle gelen bu tefsirden, *es-Seâlibî*'nin⁸³³ faydalanmış olduğunu⁸³⁴ kaydediyor. Maalesef, Hasen'in söz konusu tefsiri, zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Ancak, onun tefsiri kaynak tafsirlerde, özellikle *rivâyet tefsirleri*'nde, rivâyetler halinde bulunmaktadır. İşte üzerinde çalışma yapılan bu araştırmanın üçüncü bölümü olan Hasan-ı Basrî'nin "Tefsirdeki Metodu", bu çeşit rivâyetlerden çıkarılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. Kitâbu'l-Haseni'bni Ebi'l-Hasen fi'l-Aded⁸³⁵:

كتاب الحسن بن أبي الحسن في العدد

Kur'ân-ı Kerim âyetlerinin adediyle ilgili bir eser olup, zamanımıza kadar gelmemiştir. Ancak Kur'ân âyetleri ve harflerinin sayısı ile ilgili bir çalışma, Burhân'da kaydediliyor.

⁸²³ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Tefsîru't-Taberî), Mısır 1325/1907 (Ofset: Beyrût 1392/1972), VI,56.

⁸²⁴ Beyhekî, *Sunenu'l-kubrâ*, VIII,35.

⁸²⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VII,126.

⁸²⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VII,116.

⁸²⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.51.

⁸²⁸ Muhammed ibn Ali ed-Dâvudî, *Tabakâtu'l-mufessirîn*, Kâhira 1392/1972, I,147.

⁸²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I,446.

⁸³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtul-a'yân*, III,462.

⁸³¹ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (GAL), s.257.

⁸³² Bk. İbn Hallikân, a.g.e., III,462.

⁸³³ Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, Mısır 1396/1976, I,247.

⁸³⁴ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (GAL), s.257.

⁸³⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.56.

Şöyle ki, Haccâc ibn Yûsuf, Basra kurrâsını toplayıp, içinde Hasan-ı Basrî'nin de bulunduğu bir heyete, Kur'ân'ın harfleri ile kelimelerini veya âyetlerini saydırtmıştır⁸³⁶.

3. Risâle fî Fadli Harami Mekketi'l-Muşerrefe:

رسالة في فضل حرم مكة المشرفة

Bu risale, şu maksatla yazılmıştır: Mekke'de mukim Hasan-ı Basrî'nin ihvânından zâhid ve âbid bir zat olan Abdurrahîm (râvi tereddüt ederek veya Abdurrahmân diyor), Mekke'den Yemen'e gitmek isteyince, Hasen, bu münasebetle ona bir mektup yazmış ve mektubunda birçok âyet-i kerîme ve hadisle Mekke'nin faziletini anlatarak, oradan ayrılmamasını tavsiye etmiştir.

İşte Hasan-ı Basrî'ye isnat edilen bu mektup muhafaza edilmiş ve istinsah yoluyla zamanımıza kadar ulaşmıştır. Berlin ile Paris de dahil olmak üzere, dünyanın birçok kütüphanesinde eserin yazma nüshaları bulunmaktadır⁸³⁷.

Araştırmacı, Süleymaniye kütüphanesinde yaptığı araştırmada, bu Risalenin 10 adetten fazla yazma nüshasını görmüştür. Bunlardan, Esad efendi 3634/18 de kayıtlı olan risale tanıtılacaktır. Ancak şunu ifade etmekte yarar vardır ki, Hasen'in sözü edilen mektubu, sonradan çoğaltılarak risale hâline getirildiğinden, çeşitli isimler almıştır. Bu nüshalar birbiriyle karşılaştırıldığında, önemli olmıyan bazı müstensih hataları dışında, hepsinin aynı olduğu görülmüştür⁸³⁸.

Risalenin başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

رسالة عبد الملك بن مروان الى الحسن البصري و جوابه عليها قال اخبرنا الشيخ ابو طاهر احمد بن محمد السلمي⁸³⁹ الاصفحاني قراءة عليه في جمادى الاولى سنة احدى وسبعين و خمسمائة

Bundan sonra, 12 adet râvi ismi zikrediliyor ve bazısında "حدثنا", bazısında ise, "اخبرنا" ibaresi kullanılıyor ve şöyle devam ediyor:

قال حدثنا محمد بن علي الحنفى عن ابى عبيدة الباجى

قال كتب الحسن بن ابى الحسن البصرى رحمة الله عليه الى رجل من الزهاد يقال له عبد الرحيم [او الرحمن] ابن انس الرمادى كان يسكن مكة مجاورا بها و كان له فضل و دين و ذكر ولم يكن له فى

⁸³⁶ Ebû Abdillâh Bedru'd-dîn Muhammed ibn Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (el-Burhân), Mısır 1276/1957, I,249.

⁸³⁷ Bk.Carl Brockelmann, *a.g.e.*, s.258; İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.178. İhsân Abbâs, mezkûr risalenin Hasen'e ait olmadığı kanaatindedir.

⁸³⁸ Diğer nüshaları için Bk.Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2822/5; Rüstem Paşa 186/7; Rşd. 1050/10; Ayasofya 1849; Halid Ef. 452/9. Bu nüshalarda kayıtlı olan eser, "Mekke'nin fazileti hakkında" olup yanlış olarak "Vasıyyetu's-Şeyhi'l-Haseni'l-Basrî" şeklinde isimlenmiştir; Bağdatlı Vehbi Ef. 2134/4; R. Mahmud Ef. 1997/6, 3957/2 ve 1874; Hüsnü Paşa 354/1; H. Mahmut Ef. 1987/1.

⁸³⁹ Nüshada السلفى yazıdır.

الدنيا عمل الآ عبادۃ الله عزّ و جلّ و انه اراد الخروج من مكة الى اليمن فبلغ ذلك الحسن و كان يواخيه في الله تعالى فكتب اليه كتابا يرغبه في المقام بمكة أوّله
بسم الله الرحمن الرحيم حفظك الله يا اخى بما حفظ به اهل الايمان و وقاك المكروه و وفقك للخيرات و اتم عليك النعم في كل الامور و جمعنا و اياك في دار السلام في جوار الرحمن فان ذلك بيده و لا حول و لا قوة الا بالله العلي العظيم اما بعد يا اخى ...

Sonu:

فاغتنم يا اخى هذا الخير كله و اياك ان يفوتك و السلام عليك و رحمة الله و بركاته.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, risale, Ayasofya Kütüphanesi, Esad ef. bölümü 3634/18'de kayıtlı olup, ismi, "Risâle ilâ ba'dı ihvânihi bi-Mekke" 168x121,110x49 mm. ebadında, 81-90 yaprakları arasında, yazı şekli nesih ve sayfaları 19 satırdır.

4. Risâle Abdî'l-Meliki'bni Mervân ile'l-Hasenî'l-Basrî ve Cevâbihî Aleyha:

رسالة عبد الملك بن مروان الى الحسن البصرى و جوابه عليها

Bu risalenin yazılış sebebi: Halîfe Abdulmelik'e Hasan-ı Basrî'nin *Kaderî* olduğu şeklinde jurnalde bulunulmuştur. Bunun üzerine halife, Hasen'e bir mektup yazarak, böyle bir inancı olup olmadığını sormuştur. Hasen de bu mektuba verdiği cevapta, söz konusu inancı reddetmiştir.

Risâlenin başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

من عبد الملك امير المؤمنين الى الحسن بن ابى الحسن سلام عليك اما بعد...

فقد بلغ امير المؤمنين عنك قول فى وصف القدر لم يبلغ مثله عن احد ممن مضى و لا نعلم احدا تكلم به ممن ادرکنا من الصحابة رضى الله عنهم كالذى بلغ امير المؤمنين عنك و قد كان امير المؤمنين يعلم منك صلاحا فى حالک و فضلا فى دينک و دراية للفقه و طلبا له و حرصا عليه ثم انکر امير المؤمنين هذا القول من قولک فاكتب الى امير المؤمنين بمذهبک ...

Hasen, bu mektuba cevap vermiştir. Mektubunun başı:

بسم الله الرحمن الرحيم لعبد الملك امير المؤمنين من الحسن بن ابى الحسن البصرى سلام الله عليك يا امير المؤمنين فانى احمد اليك الله الذى لا اله الا هو اما بعد ...

Sonu:

... ما شاء الله كان و ما لم يشاء لم يكن و استغفره و اتوب اليه من كل ما لا يرضاه من قول و عمل و الحمد لله ربّ العالمين و صلوته على سيدنا محمد و آله و صحبه الطاهرين كتبها العبد

الفقير الراجى عفوَ ربّه القدير شمس الدين القدسىّ فى العشر الاول من ربيع الآخر سنة اثنين و ثمانين و ثمانمائة هجرية نبوية مصطفىوية.

Bu yzm. risale, Ayasofya 3998 de kayıtlı olup, 13 yaprak, yazı şekli nesih ve sayfaları 19 satırdır⁸⁴⁰.

5. Risâle Arba'a ve Hamsûn Ferîda:

رسالة اربعة و خمسون فريضة

Bugün halkımızın elinde dolaşan 54 farz risalesidir. Risale, değişik isimler altında, birçok kütüphanede mevcut olup⁸⁴¹, çeşitli şerhleri yapılmıştır⁸⁴².

Risalenin başı:

بسم الله الرحمن الرحيم

روى عن الحسن البصرى رحمة الله عليه انه قال: ما من يوم و ليلة يمرّ على المؤمنين الاّ وجب عليه اربعة و خمسون فريضة فان لم يفعلوا بها يعصون الله تعالى. اولها: ذكر الله تعالى ... الصلاة ... الرضاء بقضاء الله ... الاخلاص ... الحب فى الله و البغض فى الله ... الخوف من الله ... التعلّم ... ان لا يقنط من رحمة الله ... صفوة القلب من جميع المعاصى ... ان لا يشرب الخمر اربعة و خمسون: ان لا يحلف بالله كذبا ...

Sonu:

Yzm. olan bu şerhli risale, Süleymaniye 1039/1 de kayıtlı olup, 180x133, 120x90 mm. ebadında, 1-32 yaprakları arasında, meşin ciltli, Arab hattı ile yazılmış ve sayfaları 11 satırdır.

6. İmâmda Aranılacak Elli Fazilet Hakkında Risale:

Risalenin başı:

روى عن الحسن البصرى رحمه الله انه قال: ينبغى لامام اذا كان اماما للمسلمين يصلّى بهم ان يكون عنده خمسون خصلة حتى يكون فى امامته مخلصا لانه ضامن للقوم ، ان يكون اقرأهم بكتاب الله تعالى ، ان يكون اعلمهم بالسنة ، ان يكون اورعهم ، ان يكون اعلمهم بامر الصلوة...

Sonu:

وفّقنا الله تعالى و جميع الامة بما يحب و يرضاه و بكرمه التّام انه ولى الانعام.

⁸⁴⁰ Diğer nüshaları için Bk. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (GAL), s.258.

⁸⁴¹ Başka nüshaları için Bk. Süleymâniye Ktp. İbrahim Ef. 423/3, 854/10 ve 494/7; Bağdatlı Vehbi Ef. 597, 2065/1; Denizli 412/7; Antalya-Tekelioğlu 909/10; Esad Ef. 1641/5 ve Carl Brockelmann, a.g.e., s.258.

⁸⁴² Bk. Süleymâniye Ktp. 1039/1; Esad Ef. 1641/5; Denizli 412/7.

Yzm. olan bu Arapça risale, Hacı Mahmud ef. ktp. 1934/6 da kayıtlı olup, 53 yaprak, 185x90, 140x60 mm. ebadında, yazısı ta'lik ve sayfaları 23 satırdır.

7. El-İstiğfârâtü'l-Munkıze mine'n-Nâr:

الاستغفارات المنقذة من النار

Bu yzm. risale, Uşşâki ktp. 45/1 (155x100, 130x75 mm. ebadında, 1-7 yaprakları arasında, mukavva ciltli, yazısı ta'lik ve sayfaları 22 satırdır); Kasîdecizâde, 721/2 (220x155, 150x97 mm. ebadında, 1422 sayfaları arasında, mukavva ciltli, yazısı nesih ve sayfaları 19 satırdır) ve İzmirli İ. Hakkı 1507 de kayıtlıdır. Başka bir adı "Evrâd-ı Hıfzıyye" de olan bu "İstiğfârât"ın, şerhleri yapılmış olup, yukarıda gösterilen yerlerde mevcuttur. İstiğfârâtı uzun bir rivâyet zinciri ile nakleden, Muhammed Kutbu'd-dîn ibn Alâ'd-dîn el-Hanefî senedin başında şunları zikreder:

... عن جنيد البغدادي عن سري السقطي عن معروف الكرخي أنبأنا معبد بن عبد العزيز

العابد عن الحسن البصري

"İstiğfârât" 70 istiğfar cümlesinden ibaret olup, hepsi ياخير الغافرين ibâresiyle bitmektedir.

İstiğfar cümlelerinden bir misal:

اللّٰهُمَّ اِنِّي اسْتَغْفِرُكَ لِكُلِّ ذَنْبٍ يَمِيتُ الْقَلْبَ وَ يَشْغَلُ الْفِكْرَ وَ يَرْضَى الشَّيْطَانُ وَ يَسْخَطُ الرَّحْمَنُ
فَصَلِّ يَا رَبِّ وَ سَلِّمْ وَ بَارِكْ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ عَلَيَّ آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ اغْفِرْ لِي يَا خَيْرَ الْغَافِرِينَ.

Bu zikredilen eserlerden başka, kaynaklarda, Hasan-ı Basrî'ye nispet edilen, daha bazı eserler de vardır⁸⁴³.

⁸⁴³ Bk. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (GAL), s.258.

BÖLÜM II

HASAN BASRÎ'YE KADAR TEFSİR HAREKETİNE GENEL BİR BAKIŞ

A. KUR'ÂN-I KERÎM TEFSİRİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Fert ve toplum açısından insan, yaratılışından Kur'ân'ın gelişine kadar, gaye ve hedef itibarıyla, birbirine zıd, *hidayet* veya *sapıklık* yollarından birini seçerek gelmiştir. "İnsan, bütün bir ömrünü kapsayan bu yolculuğa niçin çıktı? Nereden geliyor ve nereye gidiyor? Ölümden sonraki hayatın anlamı nedir?" gibi soruları, herhalde akıl ve irade sahibi bir kişinin, kendine sorması gerekir. Büyüklü küçüklü milyonlarca yıldızla donatılmış fezanın akla durgunluk veren yapısı, nizam ve âhengi, bir yaratıcının muhakkak olduğunu göstermektedir.

Şüphesiz bu yaratıcı, yüce Allah'tır. Elbette, her eserin bir var-oluş sebebi, maksadı olduğuna göre, insanın da bir yaratılış gayesi vardır. Bu gaye ona, peygamberler vasıtasıyla gönderilen kitaplarla bildirilmiştir. Son Peygamber Muhamed aleyhisselâma da Kur'ân-ı Kerîm indirilmiştir.

İşte bir müslümanın, bu Kitâb'a ve onu açıklayan kaynaklara göre, inanç ve davranışlarını tespit etmesi gerekmektedir. Dinî anlamda bu, iman ve amel sorumluluğunu ifade etmektedir. Müslüman, iman ve amelini, yüce Allah'ın tebliğlerine, dolayısıyla rızasına uygun yaparsa, geçerli olmaktadır. Bu tebliğlerin de belirlenmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in iyi anlaşılmasına ve doğru tefsir edilmesine bağlıdır.

Bu durumda, Kitâbullah'ın tefsiriyle ilgili çalışmalar yapmak, ilim adamları için bir vecîbe olmuştur. Onun için asırlar boyunca, Ulûmu'l-Kur'ân'ın çeşitli branşlarında çalışan birçok âlimin yetiştiği görülüyor. es-Siddîk, "**Kur'ân'dan bir âyeti açıklamak, bana bir âyeti ezberlemekten daha sevimli geliyor.**⁸⁴⁴" diyor. Ebû Hüreyre de "**Kur'ân'ı açıklayınız ve (özellikle) "garîb"lerini anlamaya çalışınız.**" demekle⁸⁴⁵, tefsir ilminde önemli bir konu olan "garîb kelimeler"e dikkat çekiyor.

⁸⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, II,175.

⁸⁴⁵ Suyûtî, *a.g.e.*, II,175.

Müfessirimiz Hasan ise, "Allah'a yemin ederim ki, Cenab-ı Hakk'ın indirdiği bir âyetin nerede indiğini ve onunla neyin kastedildiğini bilmek, bana en güzel gelen şeydir!⁸⁴⁶" demekte ve "Onları lisan bilmezlik helâk etti; biri âyeti okuyup, ona öyle bir mana verir ki, onunla Allah'a iftira etmiş olur."⁸⁴⁷ ifadeleriyle, Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde, lügat ilminin ne kadar önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedir.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Kur'ân âyetleri, bir takım edebî ifade özelliklerine sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm âyetleri arasında müşkil,⁸⁴⁸ garîb⁸⁴⁹ ve mucmel⁸⁵⁰ kelimeler olduğu gibi, *Meânî*, *Beyân* ve *Bedî'* ilimlerine konu olan, te'kîd⁸⁵¹, hazf⁸⁵², iltifât⁸⁵³, teşbîh⁸⁵⁴, istiâre⁸⁵⁵, mecâz⁸⁵⁶, kinâye⁸⁵⁷, hasr⁸⁵⁸, takdîm ve te'hîr⁸⁵⁹ ve benzeri söz sanatları da bulunmaktadır. Diğer taraftan bir âyetin umûmî⁸⁶⁰ veya husûsî⁸⁶¹ olması ile nâsih⁸⁶² veya mensûh⁸⁶³ olma durumu, sebab-i nüzûlî⁸⁶⁴ ve müteşâbih⁸⁶⁵ özelliği, Kur'ân-ı Kerîm tefsirini gerekli kılan başlıca sebepler arasında yer almaktadır.

Mukaddes kitabımız Kur'ân'ı, en iyi anlayan kimsenin, Peygamber aleyhisselâm olduğunda şüphe yoktur. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm ona nâzil olmuştur. O, Kur'ân'ı tebliğ⁸⁶⁶ ve tebyîn⁸⁶⁷ ile görevlendirilmiştir. Elbette böyle kudsî bir vazifenin yerine getirilmesi, konunun tam olarak muhteva ve mahiyetiyle bilinmesini gerekli kılmaktadır. Ancak burada, tartışma konusu yapılan bir husus vardır, o da:

"Hazret-i Peygamber'in Kur'ân âyetlerinin tamamını mı, yoksa bazısını mı tefsir etmiş?" olduğudur.

⁸⁴⁶ *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.261; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,26; Suyûtî, *el-İtkân*, II,175.

⁸⁴⁷ *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.261.

⁸⁴⁸ Bk İbn Kuteybe, *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*; Zerküşî, *el-Burhân*; Suyûtî, *el-İtkân*.

⁸⁴⁹ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn ibn Muhammed er-Râgibü'l-İsfahânî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Kâhira 1381/1961; Zerküşî, *el-Burhân*, I,291-292; Suyûtî, *el-İtkân*, I,113.

⁸⁵⁰ Zerküşî, a.g.e., I,291-292; Suyûtî, *el-İtkân*, II,18; Ebû Bekr Muhammed ibn Ahmed es-Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, Beyrût 1393/1973; Sa'du'd-dîn et-Taftazânî, *et-Telvîh şerhu't-tavdîh*, İstanbul 1304/1886.

⁸⁵¹ Zerküşî, a.g.e., II,385.

⁸⁵² Zerküşî, a.g.e., III,103-220.

⁸⁵³ Zerküşî, a.g.e., III,314-413.

⁸⁵⁴ Zerküşî, a.g.e., III,414-431; Suyûtî, *el-İtkân*, II,42; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût 1385/1965, s.322-327.

⁸⁵⁵ Zerküşî, a.g.e., III,432-457; Suyûtî, *el-İtkân*, II,42; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût 1385/1965, s.322-327. Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, I,178.

⁸⁵⁶ Zerküşî, a.g.e., II,255-299; Suyûtî, *el-İtkân*, II,36; Taftazânî, *et-Telvîh*, I,133.

⁸⁵⁷ Zerküşî, a.g.e., II,300; Taftazânî, *et-Telvîh*, I,137. Suyûtî, *el-İtkân*, II,47; Abdulazîz Ahmed ibn Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr alâ usûli'l-Pezdevî*, el-Mektebetu's-sanâyi' 1307/1889, II,523.

⁸⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, II,49.

⁸⁵⁹ Zerküşî, a.g.e., III,233-287.

⁸⁶⁰ Taftazânî, *et-Telvîh*, I,73; Suyûtî, *el-İtkân*, II,16.

⁸⁶¹ Suyûtî, *el-İtkân*, II,16; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, I,291.

⁸⁶² Zerküşî, *el-Burhân*, II,28; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, s.259-274; Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân*, II, 173-269.

⁸⁶³ Zerküşî, a.g.e., II,28; Subhî's-Sâliha.g.e., s.259-274; Zerkânî, a.g.e., II,173-269.

⁸⁶⁴ Zerküşî, a.g.e., I,22; Suyûtî, *el-İtkân*, I,29; Zerkânî, a.g.e., I,106-136.

⁸⁶⁵ Zerküşî, a.g.e., I,111; Suyûtî, a.g.e., II,114; Subhî's-Sâlih, a.g.e., s.281-286; Zerkânî, a.g.e., II,280.

⁸⁶⁶ Mâide, 5/67.

⁸⁶⁷ Nahl, 16/44; İbrâhîm, 14/4.

B. TEFSİR İLMİNDE SÜNNETİN YERİ

Resulüllah'ın Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını tefsir ettiğine kâil olanların başlıca delilleri şunlardır⁸⁶⁸:

1. Hazret-i Peygamber'in tebyîn⁸⁶⁹ ile mükellef olduğu⁸⁷⁰,
 2. Sahâbe-i kirâmdan gelen rivâyetlere göre, onların on âyeti ilim ve amel yönünden tam öğrenmeden, diğerlerine geçmemeleri⁸⁷¹,
 3. Bir millet, konuştuğu lisan ile⁸⁷² kendine bir kitap indirilsin de dünya ve âhiret saâdetini temin eden bu kitabı okuyup anlamasın! Bunun âdeten mümkün olmadığı,
 4. Hazret-i Ömer'in "Ribâ âyeti son inen âyetlerden olduğundan, Peygamber aleyhisselâm onu tefsir edemeden vefât etmiştir." demesinden, Resulüllah'ın mezkûr âyet dışında, diğer bütün âyetleri tefsir ettiğinin anlaşılması⁸⁷³,
- gibi delillerdir.

Ancak bu deliller, dikkatlice değerlendirilirse, şu neticeyle karşılaşılır:

a. Hazret-i Peygamber, bir âyeti, gerektiğinde açıklıyordu. Bu da ya sahâbenin kendilerine müşkil gelen bir âyeti sordukları veya bizzat kendisi lüzum gördüğü zaman oluyor; böylece *tebyîn* vazifesini yerine getiriyordu⁸⁷⁴. Eğer Kur'ân'ın bütün *müşkil*, *garîb* ve *muteşâbih* lâfız ve âyetleri açıklanmış olsaydı, Hazret-i Ömer وفاكهة وأباً âyetindeki⁸⁷⁵ أباً kelimesinin manasını anlamakta güçlük çekmez⁸⁷⁶ ve İbn Abbâs, *kıyametin* ne zaman vuku bulacağı⁸⁷⁷ ve *ruhun* mahiyeti gibi hususların tevilini, Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini⁸⁷⁸ ifade etmezdi.

b. Sahâbe-i kirâmın on âyeti iyice öğrenmeden diğerlerine geçmemesi, onların *öğrenme metodları* ile ilme ve amele gösterdikleri hassasiyetin, çok önemli bir örneğini ortaya koymaktadır. Yoksa **"Onlar, Kur'ân'ın bütün müfredat ve terkiplerinin**

⁸⁶⁸ Bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,49-50.

⁸⁶⁹ Nahl, 16/44.

⁸⁷⁰ Takıyyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Beyrût 1392/1972, s.35.

⁸⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,27; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,39; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s.36.

⁸⁷² Yûsuf, 12/2; Zuhurf, 43/3.

⁸⁷³ Suyûtî, *el-İtkân*, II,205.

⁸⁷⁴ İsmâil Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmilleri*, Ankara 1968,s.42-44.

⁸⁷⁵ Abese, 80/31.

⁸⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,38-39; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIX,233; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV,473; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.183; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s.109.

⁸⁷⁷ *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.262.

⁸⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,26; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I,346; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.115.

tefsirini, Hazret-i Peygamber'den öğreniyorlardı." denilemez. Zaten sahâbe, Resulullah'ın nübüvvet nurundan aldıkları feyz ve bereketin bir sonucu olarak, kendilerinden sonra gelen müfessirlerin ilmî tartışma konusu yaptıkları birçok mesele üzerinde bile durmaya gerek duymamışlardır. Elbette bu husus, onların iman ve teslimiyetlerinin, en üst derecede olduğunu göstermektedir.

c. Sahâbîler, Kur'ân-ı Kerîm'i okuyorlar, manasını da anlıyorlardı; ancak Kur'ân, çeşitli ilim ve edebî özelliklere sahip olarak, kendine hâs, en vecîz ve belîğ bir uslûpla nâzil olduğundan, yalnız lügat bilgisiyle, onun tamamını anlamanın mümkün olamayacağı izah istemez bir gerçektir. Onun için sahâbe-i kirâm, kendilerine *müşkil* gelen âyetlerin manasını, Hazret-i Peygamber'den soruyorlardı. Bu da onların, her lâfız için Resulullah'a müracaat ettiklerini göstermez.

d. Yukarıda zikredilen Hazret-i Ömer'in sözünden *mefhûm-ı muhâlefet* yoluyla bir mana çıkararak, bununla, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının Peygamber aleyhisselâm tarafından tefsir edilmiş olduğu kanaatine varmak, her şeyden önce, yukarıda arzedilen "Hazret-i Ömer'in bir âyeti tam olarak anlamakta zorluk çektiği⁸⁷⁹" ile ilgili beyanına ters düşmektedir.

"Peygamber aleyhisselâm, Kur'ân âyetlerinin çok az bir kısmını tefsir etmiştir." diyenlerin de delileri şunlardır⁸⁸⁰:

1. Hazret-i Âişe'den "Resulullah, Kur'ân'dan Cibrîl'in kendisine öğrettiği bir kaç âyetten başkasını tefsir etmezdi.⁸⁸¹" şeklinde bir rivâyet nakledilmiştir,

2. Hazret-i Peygamber'in, bütün âyetleri ayrı ayrı tefsir etmesinin güç olduğu açıktır ve bu mümkün de değildir⁸⁸². Ancak birkaç âyeti açıklamıştır. Çünkü Allah, kullarının Kitâb üzerinde düşünmeleri ve ondan istinbatta bulunmaları için Resulüne, âyetlerin hepsinde kasdolunan murâdî açıklamayı emretmemiştir.

3. Eğer Resulullah, Kur'ân'ın bütün manalarını tefsir etmiş olsaydı, İbn Abbâs için "Allah'ım, onu dinde fakîh kıl ve ona te'vîli öğret!⁸⁸³" şeklinde dua etmesinin hikmeti kalmazdı.

Bu delillerin de bir değerlendirilmesi yapılacak olursa, şu sonuca varılır:

a. Hazret-i Âişe'den gelen mezkûr rivâyetin, senet yönünden muallel olduğunu, Taberî⁸⁸⁴ kaydetmektedir. Böylece, yalnız bu habere istinaden, bir hüküm istinbâtına gitmenin, *hadis usulü* ölçüleri çerçevesinde, sıhhatten yoksun olacağı açıktır. Şayet

⁸⁷⁹ Taberî, *a.g.e.*, XXX,38-39.

⁸⁸⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,51.

⁸⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,29; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,31; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.263.

⁸⁸² Bu bir iddiadır. Aşağıda (Delillerin değerlendirilmesi yapılırken) buna cevap verilecektir. E. L.

⁸⁸³ İbn Abdî'l-berr, *el-İstîâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,352; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,331; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,33; Suyûtî, *el-İtkân*, II,187.

⁸⁸⁴ Taberî, *a.g.e.*, I,30.

Taberî'nin tespitinin hatalı olduğunu, yani bu hadisin rivâyet zincirinin sıhhatli olduğu kabul edilirse, o takdirde *İbn Atıyye*'nin, söz konusu hadisi gayb ile ilgili bilgilerle açıkladığı⁸⁸⁵ gibi anlamakta bir engel bulunmamaktadır.

b. Hazret-i Peygamber'in, Kur'an-ı Kerîm'in tamamını açıklamasının imkân dâhilinde olmadığı düşünülemez. Bazı sahâbenin, kendilerine *müşkil* gelen âyetlerin manalarını sordukları gibi, bütün âyet-i kerîmelerin manasını sormuş olsalardı, Resulullah, âyet⁸⁸⁶ iktizasınca, hepsini beyan etmek durumundaydı.

c. Rasulullah'ın, İbn Abbâs'a yaptığı duaya gelince; bu, Kur'an-ı Kerîm'in tamamının tefsir edilmediğine delil olsa da, çok az bir kısmının açıklandığını da ispat etmemektedir⁸⁸⁷.

Böylece, Kur'an âyetlerinin tefsirine müteallik birbirine oldukça uzak olan bu iki görüşün delilleri, genel olarak görüldükten ve bunların değerlendirilmesi yapıldıktan sonra, Hazret-i Peygamber'in, bu konuda, şu esaslar çerçevesinde hareket ettiğini söylemek, ilmî ve tarihî gerçeklere daha uygun düşmektedir.

1) *Hadis-i nebevîye*⁸⁸⁸ göre, Peygamber'e tilâvet olunan vahyin yanında, onu beyan ve tefsir eden "sünnet" in de ilham suretiyle verildiği sabittir⁸⁸⁹.

2) *التفسير على أربعة اوجه: وجه تعرفه العرب من كلامها وتفسير يعذر احد بجهالة و تفسير* 2) Taberî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bu rivâyet⁸⁹⁰, Resulullah tarafından, Kur'an-ı Kerîm'in tamamının tefsir edilmediğine bir delildir. Bu haberin, hemen hemen aynı manayı veren *merfû* şekli ise şöyledir:

عن عبد الله بن عباس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: أنزل القرآن على أربعة احرف: حلال و حرام لا يعذر احد بالجهالة به و تفسير تفسره العرب و تفسير تفسره العلماء و متشابه لا يعلمه الا الله و من ادعى علمه سوى الله فهو كاذب⁸⁹¹.

3) Kütüb-i Sitte'den Sahîhân ve Sünenü't-Tirmizî'nin tefsir bölümleri ile Tefsîru't-Teberî ve İtkân'da⁸⁹² zikredilen tefsirle ilgili *müşned* hadisler nazar-ı dikkate alındığında sünnetin, Kur'an âyetlerinin hepsini *mufredât* ve *terkip* olarak tefsir edecek yekûna ulaşmadığı görülecekse de, bir kaç hadisten ibaret olmadığı, yani sünnetin tefsirle ilgili kısmının büyük bir yekûn tuttuğu gün gibi açıktır.

⁸⁸⁵ *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.262.

⁸⁸⁶ Nahl,44.

⁸⁸⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,53.

⁸⁸⁸ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,37-38; Zerkeşî, *el-Burhân*, II,176.

⁸⁸⁹ Kurtubî, a.g.e., I,39.

⁸⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,26; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I,346; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s.115.

⁸⁹¹ Taberî, a.g.e., I,26.

⁸⁹² Suyûtî, *el-İtkân*, II,191-205.

Burada hemen ifade edilecek olursa, Taberî ve İtkân'daki bu hadislerin cerhe tabi tutularak, bazısının *sahîh* olmadıklarının ispatlanması mümkün ise de, çoğunun *sakîm* olduğunu kim iddia edebilir? Şayet bu konuda ilmî bir araştırma yapılsa ve bazı hadislerin *muallal* olduğu ortaya konsa bile, *cerh* ve *tadîl* de kullanılan ölçüler, genellikle her muhaddise göre farklılık gösterdiğinden, böyle bir araştırmanın, genel ve bağlayıcı nitelikte olamayacağı açıktır. Çünkü bu hadisler, *sahîh* hadislerin şartlarını kapsamış olarak, Taberî ve Suyutî'ye kadar ulaşmıştır.

4) Hazret-i Peygamber, yukarıda zikredilen belgelerde de görüldüğü şekilde, "Arap dilini konuşanların kolayca anlayabileceği âyetler"i, "müfredat"ı ve ancak Allâhü taâlâ'nın bildiği "kıyametin vuku zamanı" gibi hususları tefsir etmemiştir.

5) Buna karşılık Resulüllah aleyhisselâm, gerekli gördüğü veya bir soru ile karşılaştığı zaman, Kur'ân-ı Kerîm'de "mücmel"i beyan⁸⁹³, "müşkil"i tavih⁸⁹⁴, "umumî lâfz"ı tahsis⁸⁹⁵, "mutlak"ı takyîd⁸⁹⁶ etmek gibi tefsirlerde bulunmuştur.

6) Sünnet bazı durumlarda, "nesh"i beyan etmiştir⁸⁹⁷:

ان الله قد اعطى لكل ذي حق حقه فلا وصية لوارث

7) Mekhûl, Kitâb'ın "sünnet"e olan ihtiyacı, sünnetin Kitâb'a olan ihtiyacından fazladır⁸⁹⁸ diyerek, sünnetin Kur'ân'ı tefsirdeki önemini belirtmiştir. Yoksa, Kur'ân-ı Kerîm ile sünnet mukayese edilerek, sünnete üstünlük tanıma yönüne gidilmemiştir. Ahmed ibn Hanbel de, "Sünnet, Kur'ân'ı beyan eder." demiştir⁸⁹⁹.

C. SAHÂBE TEFSİRİNİN ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde en güzel metot, aslında "Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir"dir⁹⁰⁰; ancak, bu üsûlün tatbik edilemediği yerlerde "sünnet"e; sünnetin bulunmadığı yerlerde "sahâbe kavilleri"ne müracaat etmek, en isabetli yol olmaktadır. Çünkü sahâbe-i kirâm Resulüllah aleyhisselâm ile sohbet etme şerefine ererek, imanın kemal noktasına ulaşmış ve Kur'ân-ı Kerîm'de medhü senaları yapılmış⁹⁰¹ mümtaz şahsiyetlerdir. Hadis münekkitlerince, hepsi âdil ve sika (güvenilir) kabul edilmişlerdir⁹⁰².

Bununla beraber onlar, kabiliyetleri ve Hazret-i Peygamber'in yanında bulunmaları nispetinde, Resulüllah'tan ilim ve feyz almışlardır. Bu arada, İbn Abbâs gibi, Hazret-i

⁸⁹³ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,38-39.

⁸⁹⁴ Bakara, 2/187; Kurtubî, *a.g.e.*, II,320.

⁸⁹⁵ En'âm, 6/82; Kurtubî, *a.g.e.*, VII,30.

⁸⁹⁶ Mâide, 5/38; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, II,56.

⁸⁹⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, II,263.

⁸⁹⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, I,39.

⁸⁹⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, I,39.

⁹⁰⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,175; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.93.

⁹⁰¹ Tevbe, 9/100; Enfâl, 8/64; Feth, 48/18; Bakara, 2/143; Âl-i İmrân, 3/110; Haşr, 58/8.

⁹⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I,9-10; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Matbaatu's-seâde 1972, s.93; Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, Ankara 1967, s.36-37.

Peygamber'in özel duasına mazhar olanlar da olmuştur⁹⁰³. Tefsir sahasında, Hazret-i **Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ubeyy ibn Ka'b, Zeyd ibn Sâbit, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Abdullah ibn Zubeyr ve Abdullah ibn Amr** "radiyallahü anhüm" gibi zâtlar temayüz etmişlerdir. *Hulefâ-i Râşidîn* içinde, tefsire ait en çok rivâyetleri bulunan, Hazret-i Ali'dir. Diğerleri arasında, tefsirde en çok ismi geçenler de *tercümânu'l-Kur'ân*⁹⁰⁴ olarak nitelenen müfessirlerin baş tâcı İbn Abbâs ile İbn Mes'ûd ve Ubeyy ibn Ka'b'dır. Daha çok *İsrâiliyyât*⁹⁰⁵ diye adlandırılan yahudi ve hristiyan kaynaklı haberleri nakleden Abdullah ibn Selâm'ın⁹⁰⁶ da tefsirdeki yerini unutmamak lâzımdır. İbn Selâm'ın rivâyetlerine, başta Buhârî olmak üzere, diğer *Kütüb-i Sitte* sahiplerinin hepsi, eserlerinde yer vermişlerdir⁹⁰⁷.

"Sahâbe kavilleri"nin, yani sahâbe-i kirâmın Resulüllah'a isnat etmedikleri sözlerinin t e f s i r ilmindeki değerine gelince:

Zerkeşî⁹⁰⁸ ve **Suyûtî**'nin⁹⁰⁹ el-Hâkim en-Neysâbü'rî'den⁹¹⁰ naklettiklerine ve bizzat Suyûtî'nin de tasrih ettiğine göre⁹¹¹, bunlar m e r f û⁹¹² hükmündedir. Ancak, *İbn Salâh*⁹¹³, *sebeb-i nüzûl* ve benzeri konularla ilgili tefsir haberlerinin m ü s n e d⁹¹⁴ olabileceğini ve diğerlerinin ise m e v k û⁹¹⁵ sayılması gerektiğini kaydetmiştir⁹¹⁶. Böylece, **sebeb-i nüzûl**⁹¹⁷ ve **şer'î hüküm vaz eden "sahabî kavilleri"ne (senet illetli olmadıkça) uymak zorunluluğu vardır**. *Hatîb el-Bağdadî*⁹¹⁸ bunu, çoğu âlimlerin görüşü olarak ifade etmektedir⁹¹⁹. **Sahâbe'nin sebeb-i nüzûl ve şer'î hüküm vaz eden sözleri ile ahiret âlemi gibi, aklen bilinmesi imkân dâhilinde olmayan konular dışındaki sözleri, onların "re'y ve icthadları"dır**.

İşte müfessirin "sünnet"i bulamadığı yerlerde, öncelikle ashâb-ı kirâmın bu "re'y ve icthadları"na başvurması, onun tefekkür dünyasında yeni ufuklar açmasına ve re'yini,

⁹⁰³ İbn Abdî'l-berr, a.g.e. (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), II,352; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,331; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,33; Suyûtî, *el-İtkân*, II,187.

⁹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,31; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.193 ve 263; Suyûtî, *el-İtkân*, II,187.

⁹⁰⁵ İleride "İsrâiliyyât" konusunda bilgi verilecektir.

⁹⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,320.

⁹⁰⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II,94-95.

⁹⁰⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,157.

⁹⁰⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, II,179.

⁹¹⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III,1039.

⁹¹¹ Suyûtî, a.g.e., II,179.

⁹¹² Zeynu'd-dîn Abdîrahîm ibn el-Huseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh*, Medîne 1389/ 1969, s.65.

⁹¹³ Zehebî, a.g.e., IV,1430.

⁹¹⁴ İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s.64.

⁹¹⁵ Bk. İrâkî, a.g.e., s.66.

⁹¹⁶ İrâkî, a.g.e., s.70.

⁹¹⁷ Sahâbe'den Hazret-i Peygamber'e isnat edilmeden rivâyet olunan sebeb-i nüzûl haberleri, *merfû'* hükmünde olduğundan, gereğince amel etmek vâciptir.

⁹¹⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III,1135.

⁹¹⁹ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, s.592. Bk. Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, II,110.

Kitâb'ın ruhuna uygun bir şekilde kullanmasına sebep olacaktır. Unutmamak gerekir ki, Kur'ân-ı Kerîm, birçok âyetiyle tefekkür edenleri övmekte⁹²⁰ ve bunun karşısında da, aklını çalıştırmayanları zemmetmektedir⁹²¹. İşte bu övgüde, en çok pay sahibi olanların, Resulüllah'ın eshâbı olduğu muhakkaktır. Onlar "sohbet"ın yanında, "vahy"e ve Hazret-i Peygamber tarafından dinî esasların en doğru şekilde uygulanmasına şahit olmuşlardır. Herhalde bu hüviyetleriyle onların *cerh* süzgecinden geçerek sıhhat kazanan re'y ve ictihadları, sahâbe olmayanların kıyaslarına mukaddemdir⁹²².

D. TÂBÎÛN TEFSİRİ

Yukarıda müfessirimiz Hasen'in ilim çevresi tanıtılırken, birçok sahabînin çeşitli yerleşme merkezlerine dağılarak, oralarda, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in kırâtı, tefsiri ve hadis rivâyeti gibi konularda tedriste bulundukları ve böylece, Peygamber aleyhisselâmdan aldıkları maddî ve manevî ilimleri; ilmî kâbiliyetleri ve kültürleri nispetinde öğrencileri olan tâbîûna naklettikleri kaydedilmişti. İşte sahâbenin bu merkezlerdeki ilme hizmetleri, bazı tefsir okullarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu okulların en meşhurları ile buralarda yetişip, tefsir ilminde ün kazanmış tâbîîler şunlardır:

1. Mekke Okulu

Kurucusu, **Abdullah ibn Abbâs**'tır (ö.68/687). İbn Abbâs'tan tefsir dinleyen tâbîîlerin ileri gelenleri, **Mücâhid ibn Cebr** (ö.104/722), **Sa'id ibn Cubeyr** (ö.95/713), **Ikrimê Mevlâ İbn Abbâs** (ö.106/724), **Atâ ibn Ebî Rabâh** (ö.114/732), **Tâvus ibn Keysân** (ö.106-724), **Ebû Şa'sâ' Câbir ibn Zeyd** (ö.93/711), **Ebû Mahled** (Meclez) Lâhıku'bnü Humeyd⁹²³, **Dahhâk ibn Muzâhim** (ö.105/723), **Ali ibn Ebî Talha** (ö.143/760)⁹²⁴ ve **Atâ' ibn Ebî Muslim** (ö.138/755)'dir.

Ancak son üç tâbîînin, İbn Abbâs'tan tefsir işitmeleri ihtilâflıdır. Şöyle ki: "Dahhâk'ın İbn Abbâs ile karşılaşması ve ondan tefsir dinlemesi sahîh değildir; İbn Abbâs'tan naklettiği tefsir rivâyetlerini, Rey şehrinde karşılaştığı Said ibn Cubeyr'den almıştır."⁹²⁵

⁹²⁰ Bk. Âl-i İmrân, 3/7; 190-194; Ra'd, 13/19; Zümer, 39/9 ve 18.

⁹²¹ Hucurât, 49/4; Haşr, 59/14; Yâsîn, 36/68; Ankebût, 29/63; Mâide, 5/103; Enfâl, 8/22; Bakara, 2/44.

⁹²² Bu konuda çeşitli âlim ve mezheplerin görüşleri varsa da "**Muhalefet edilmeyen sahâbî re'yinin** (fetvâsının) **kıyâsa mukaddem olduğu**" üzerinde hemen hemen ittifak vardır. Çünkü bu husus, "**sahâbe icmâi**"nı gerektirdiğinden, **şer'î bir nass hükmündedir**. Mütenâkız ve muhâlifî bulunan sahâbî kavline ise, ittiba' (uyma) mecburiyeti yoktur. Zira o meselede kat'i bir hüküm olsaydı, zaten sahâbe ihtilâf etmezlerdi. Bu durumda **m ü f e s s i r**, **ya çeşitli sahâbe kavillerinden birini seçer veya re'yini kul-** lanarak ictihadta bulunur. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, II,105 vd.

⁹²³ *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.196; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, XII,227.

⁹²⁴ **Ali ibn Ebî Talha'yı Kitâbu'l-mebânî** (*Mukaddimetân*, s.196) ve el-Burhân (II,158) müellifleri, tâbîîler arasında saymışlardır.

⁹²⁵ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Haydarâbât 1373/1953, IV,458; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.196.

denilmektedir. Buna rağmen Dahhâk, *sika* bir râvi olarak bilinmektedir. Ali ibn Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan naklettiği tefsir üzerinde de, âlimlerin müspet ve menfi yönde çeşitli görüşleri vardır. Buhârî'nin, mezkûr tefsirden istifade ettiği görülmektedir⁹²⁶. Atâ' ibn Ebî Muslim'e gelince, onun da, İbn Abbâs'tan *semâi* doğrulanmamış ve bu kaynaklı tefsir haberleri m ü r s e l⁹²⁷ olarak nitelendirilmiştir. Hadis tenkîçilerinin çoğunun gözünde, Atâ ibn Ebî Muslim, *doğru* ve *güvenilir* bir kimsedir⁹²⁸.

2. Medîne Okulu

Medîne ilim merkezinin sahabî fukahâsı, **Ömer ibn el-Hatâb** (ö.23/643), **Zeyd ibn Sâbit** (ö.45/665), **Abdullah ibn Ömer** (ö.74/693), **Âişe** (ö.58/677) ve **Ubeyy ibn Ka'b** (ö.20-33/640-653) gibi seçkin sahabîler olmakla beraber, Medîne tefsir okulunun mümessili, tefsir ilminde birçok tâbîî yetiştirmiş olan **Ubeyy ibn Ka'b**'tır. İbn Kâ'b'tan tefsir dinleyenlerin başında, **Sa'îd ibn Museyyeb** (ö.94/712), **Zeyd ibn Eslem** (ö.136/753), **Rabîatu'r-Re'y Rabîa ibn Ebî Abdirrahmân** (ö.136/753) ve **Muhammed ibn Kâ'b ibn Selîm** (ö.108/726) gibi tâbîîler gelmektedir.

3. Kûfe Okulu

Yukarıda Kûfe ilim merkezinde, **Hazret-i Ali** (ö.40/661) ve **Abdullah ibn Mes'ûd** (ö.32/653) gibi fakîh sahabîlerin olduğu zikredilmişti. Ancak **Abdullah ibn Mes'ûd**, Hazret-i Ömer tarafından Kûfe'ye önce *kâdî* ve sonra da *beytu'l-mâl memuru* olarak tayin edilmesi sebebiyle, orada uzun müddet kalmış ve tefsir sahasında isim yapan birçok tâbîînin yetişmesine imkân hazırlamıştır. Onun için İbn Mes'ûd, Kûfe tefsir okulunun kurucusu olarak bilinir.

Abdullah ibn Mes'ûd'tan tefsir dinleyen başlıca tâbîîler arasında, **Alkama ibn Kays** (ö.62/681), **Mesrûk ibn el-Ecdâ'** (ö.63/682), **Esved ibn Yezîd** (ö.74/693), **Şa'bî Âmir ibn Şurâhîl** (ö.103-104/721-722), **Murretu'bnu Şurâhîl el-Hemedânî** (ö.111/729)⁹²⁹ ve **Suddî** (el-Kebîr) **İsmâîl ibn Abdirrahmân** (ö.127/754) bulunmaktadır.

Son iki tâbîînin, İbn Mes'ûd'tan rivâyetlerinin olup olmadığını, *İbn Hacer*, *Tehzîbu't-tehzîb*'inde kaydetmemiştir. Bunların yetiştikleri muhît, Kûfe olması sebebiyle, burada isimleri anıldı. Her ikisinin, özellikle *rivâyet* tefsirlerinde, birçok rivâyet ve kavline raslanıyorsa da, sikalık (güvenirlik) durumlarıyla ilgili olarak *Nakdu'r-ricâl* kitaplarında, çeşitli görüşler bulunmaktadır.

⁹²⁶ İsmâîl Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968, s.159. Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmâîl Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Ankara 1971, s.266.

⁹²⁷ İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s.79.

⁹²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,212-215.

⁹²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, II,184; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII,214.

4. Basra Okulu

Bu tefsir okulunun temsilcileri, **Hazret-i Ali** (ö.40/661) ile mezkûr halifenin hilâfet günlerinde Basra'da valilik görevinde bulunan (36/656-40/660) ve sonra bu görevinden 40/660 tarihinde ayrılan **İbn Abbâs** (ö. 68/687) ve Hazret-i Ömer tarafından Basra valisi **el-Mugîra ibn Şu'be es-Sekafî** (ö.50/670)'nin yerine vali tayin edilen (17/638), Hazret-i Osman (ö. 35/656) devrinde de bir müddet aynı vazifede kalan⁹³⁰ **Ebû Mûsa el-Eş'arî** **Abdullah ibn Kays**'dir (ö. 44/664).

Bu okulun ileri gelen müfessir tâbiîleri, bu araştırmanın konusu olan müfessirimiz **el-Hasenu'l-Basrî** ile **Ebû'l-Âliyye Rufeyyî' ibn Mihrân er-Riyâhî** (ö.90/708), **Katâde ibn Diâme** (ö.118/736) ve **Rabî' ibn Enes**'dir (ö.139/756).

Hasen'in Basra okulunun sahabî temsilcilerinden tefsir dinlemesi, başka bir ifadeyle onlardan rivâyette bulunması, önceki bölümlerde ele alınmıştı. Onun için burada, tekrar konu edilmeyecektir⁹³¹. *Kitâbu'l-Mebânî* müellifi, **Katâde**'nin, Enes ibn Mâlik ve Ebû't-Tufeyl (ö.102/720) dışında herhangi bir sahabî ile sohbetinin bilinmediğini; ancak diğer birkaç sahabîyi gördüğünü, onlarla fazla sohbeti olmadığını ve onlardan bir rivâyette bulunmadığını kaydetmekte⁹³² ise de, *İbn Hacer*, **Abdullah ibn Serces**⁹³³ ve **Safiyye bintu Şeybe** (ö.86-96/705-714) (Sahâbiyye olduğu ihtilâfıdır)'den de rivâyeti olduğunu, söylüyor⁹³⁴.

İbn Sa'd ve *İbn Hibbân*, Katâde'nin doğruluk ve güvenilirliğine şahâdet ediyorlar. Rabî' de, Enes ibn Mâlik'ten rivâyeti olan sika bir tâbiîdir. **Ebû'l-Âliyye** ise, Cahiliyye devrine yetişmiş, ancak Resulüllah'ın vefatından sonra iman etmiş âlim ve güvenilir bir zattır; onun, Basra ilim çevresinde müstesna bir yeri vardır. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Ubeyy ibn Kâ'b, İbn Abbâs, Huzeyfe ibn Yemân, Ebû Hureyre, Âişe, Enes ibn Mâlik ve Ebû Zerr gibi seçkin sahâbeden rivâyette bulunmuştur.

Böylece buraya kadar tefsirde isimlerine sık raslanan tâbiûn müfessirlerinin ileri gelenleri görüldü. Şimdi, onların re'y ve ictihadlarını ifade eden "kaviller"inin tefsir ilmindeki değerine geçilebilir. Ancak önce şunu belirtmekte yarar vardır:

Sahâbenin, sebeb-i nûzûl, şer'î hüküm koyan ve ahiret âlemi gibi bilinmesi aklen imkân dahilinde olmayan konularla ilgili haberleri, Resulüllah'tan işitmiş olacıklarına hamledilip, bunlara m e r f û' rivâyetler ve bunların dışında kalan kendi "re'y" ve "ictihadlar"ına ise m e f k û f rivâyetler⁹³⁵ ismi verilmektedir. Tâbiûnun bu sözlerinin dinde huccet (delil, belge) olarak kullanılıp kullanılamayacağı üzerinde şu görüşler vardır:

⁹³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, II,359-360.

⁹³¹ *Kitâbu'l-mebânî* sahibi, Hasan-ı Basrî'yi İbn Abbâs'ın talebelerinden sayar. Bk. *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.196.

⁹³² *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.196.

⁹³³ Zehebî, *el-Kâşif*, II,90.

⁹³⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII,351.

⁹³⁵ Bk. İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s.66.

Ahmed ibn Hanbel (ö.241/855)'den gelen iki rivâyetten birine göre, *tâbiî* sözünün, tefsirde delil olamayacağı hakkındadır⁹³⁶. *Şu'be ibn Haccâc* da aynı görüştedir⁹³⁷. *İmâm A'zam Ebû Hanîfe* ise konuyu bir mantık silsilesine bağlayarak **"Resulullah'tan gelenlerin başımız üstünde yeri vardır; sahâbeden nakledilen rivâyetlerden istediğimizi almakta muhayyeriz;** (Hasan-ı Basrî, Sa'îd ibn el-Museyyeb, en-Nehaî ve eş-Şa'bî gibi) **tâbiûna gelince, onlar da** (re'ý ehli) **kişiler, biz de** (re'ý ehli) **kişileriz.**⁹³⁸" şeklinde görüşünü açıklamaktadır.

Bu durumda, *tâbiûn* re'ýlerinin huccet olarak alınmaması, *tâbiûn* tabakasının, sahâbe gibi, *şer'î* delille doğruluk ve güvenilirliklerinin teminat altında bulunmamasından ileri gelmektedir. Her ne kadar, *tâbiûna* genel anlamda, Hazret-i Peygamber'in **"İnsanların en hayırlısı benim asrım**(daki ashâbım)**dır; sonra, onlara yakın olan** (*tâbiî*) **lar, sonra da, onları izleyenler** (etbâ'u't-tâbiîn/tebeu't-tâbiîn) **dir.**⁹³⁹" hadisiyle, kendilerinden sonraki nesillere oranla, bir üstünlükleri ve sahâbe-i kirâmı görmeleri gibi bir imtiyazları varsa da, bunun sahâbe hakkındaki deliller ayarında bir mevsûkiyeti ifade ettiği de söylenemez.

Bununla beraber, *İbn Hanbel*'den gelen diğer bir rivâyette, *tâbiûn* sözlerinin kabule değer görüldüğü şeklindedir. Nitekim, Tefsîru Abdırrezzâk, Câmiu'l-beyân (et-Taberî), el-Keşf ve'l-beyân, Tefsîru'l-Kur'ân (İbn Kesîr), ed-Durru'l-mensûr gibi *rivâyet* tefsirlerinde ve Ahkâmu'l-Kur'ân (el-Cessâs), Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Mefâtîhu'l-gayb gibi meşhur *re'ý* tefsirlerinde, *tâbiî*lerin birçok kavline yer verildiği görülmektedir. Çünkü, *tâbiûn*ün sözleri, sahâbenin yaşayış ve fikirlerinin, âdeta birer aynasıdır. **Mucâhid**'in baştan sona üç kere Kur'ân-ı Kerîm'i **İbn Abbâs**'a arz edip, bu arada kendine müşkil gelenleri sorması⁹⁴⁰, Enes ibn Mâlik'in kendisine yöneltilen bir soru üzerine seyyidimiz olan Hasen (-ı Basrî'y)'e sorunuz⁹⁴¹ demesi, bunun en açık delillerindendir. Buhârî'nin Sahîh'i başta olmak üzere, birçok hadis mecmuasında, *tâbiûn*ün re'ý ve ictihadlarını görmek mümkündür. Meselâ, Sahîhu'l-Buhârî'de Hasen'in elliden fazla *maktû'* kavli yer almaktadır.

Bu gösteriyor ki, müfessir veya muhaddis, doğruluk ve güvenilirliğine inandığı bir *tâbiî*nin sözünü nakletmekte bir beis görmüyor. İleride de belirtileceği gibi, müfessir ve muhaddis İbn Kesîr, Tefsirinde Hasen'den birçok kavil naklediyor ki, onun rivâyetlerin sıhhatinde gösterdiği hassasiyet, ilim erbâbınca gayet iyi bilinir. Burada önemli olan sahâbe veya *tâbiûn* sözlerinin, asliyetleri bozulmadan, sika râvilerce gelecek nesillere ulaşmış olduğunun tespit edilmesidir. Çünkü, Hazret-i Peygamber'in vefatından sonra, İslâm âleminde fitnenin baş göstermesi; Kitâb ile Sünnete aykırı *bid'at* fırkalarının ortaya çıkışı; İsrâiliyyât⁹⁴² ile ilgili kıssa ve haberlerin yayılışı; çok çirkin ve dînen tehlikeli olan

⁹³⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,158; Suyûtî, *el-İtkân*, II,179.

⁹³⁷ Zerkeşî, *a.g.e.*, II,158; Suyûtî, *a.g.e.*, II,179.

⁹³⁸ M. Huseyn ez-Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,128. Aynı manayı veren bir başka rivâyet için bk. Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, II,114.

⁹³⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,3.

⁹⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,31; Suyûtî, *el-İtkân*, II,189; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s.102.

⁹⁴¹ Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, II,115; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.69; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, II,264.

⁹⁴² *Tâbiî*lerden İsrâiliyyât ile ilgili haberlerin çoğu, Kâ'bu'l-Ahbâr (ö.32/652) ile Vehb ibn Munebbih (ö.110/728)'ten gelmektedir. İmam Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî, Kâ'bu'l-Ahbâr'dan rivâyette bulunmakta, dolayısıyla bu

hadis adı altında bazı sözlerin vaz edilmesi ve benzeri faktörler, bu tespitin yapılmasını, yani cerh ve ta'dîl ilminin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. İşte bu *bilim* dalının genellikle her muhaddise göre şekil alan ölçüleriyle elde mevcut bütün rivâyetler değerlendirilmiş ve bir hükme bağlanmıştır. Bir rivâyetin, meselâ söz konusu tâbiî kavillerinin tefsirdeki değeri, böyle bir tenkit süzgecinden geçirildikten sonra, alacağı hükümle ortaya çıkmaktadır.

Özet olarak denilebilir ki, tâbiûn sözleri, genel anlamda dinde huccet olmasalar da, doğruluğu tespit edilenlerin, dinî nasların açıklanmasında delil olarak kullanıldığı, uygulamada görülen bir gerçektir.

E. RİVÂYET (NAKLÎ) ve DİRÂYET TEFSİRLERİNİN ÖZELLİKLERİ

1. Rivâyet Tefsiri

Yukarıda yer yer işaret edildiği gibi, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde, yine **Kur'ân'ın kendisinden**; **sünnetten**; **sahâbe-i kirâmın** sebab-i nüzûl ve şer'î hüküm ifade eden haber, ahiret âlemi gibi, aklen bilinmesi imkânsız olan konulara dair kavillerinden ve konusu itibarıyla mutlaka (sünnet ve sahâbenin m e r f û' hükmündeki haberleri gibi) şer'î bir kaynağa dayandığı anlaşılan **tâbiûn** sözlerinden (m a k t û') istifade edilerek yapılan tefsire, **rivâyet tefsiri** veya **et-tefsîr bi'l-me'sûr** denir. Her ne kadar **tâbiûn** kavillerini, rivâyet tefsiri içinde düşünmeyenler varsa da, Tefsîru Abdîrazzâk, Tefsîru't-Taberî ve benzeri birçok me'sûr tefsirde, tâbiûndan nakiller yapıldığı bir vâkiadır. Burada önemli olan, sünnetin veya sahâbe ve tâbiûn sözlerinin, **nakdu'r-ricâl** denilen senet kritikleri yapılarak, sıhhat kazanmış olmalarıdır. Böylece, rivâyet tefsirinin, usûl-ı hadisle çok sıkı bir bağılılığı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü rivâyetler, usûl-ı hadis ölçülerine göre alacakları hükümle, bir kıymeti hâiz olmaktadır. İşte böyle bir işleme duyulan ihtiyaç, genellikle şu üç sebepten ileri gelmektedir:

1. Hadis ismi altında bazı sözlerin vaz edilmesi,
2. Kitâb ve sünnetin ruhuna aykırı **İsrâiliyyât** denilen yahudî ve hristiyan kaynaklı haberlerin, bazı dinî ilimlere sızma ihtimalinin bulunması ve
3. Rivâyetlerin naklinde, senetlerin hazfedilmesi (düşürülmesi).

Me'sûr tefsirin bu üç muhtemel olumsuz faktörden uzak olabilmesi için, müfessirin, aynı zamanda muhaddis de olması gerekir. Onun için, rivâyet müfessirlerinin çoğunun,

muhaddislerin gözünde Kâ'b, "sika"dır. Vehb ibn Munebbih için Zehebî, İclî, Ebû Zur'a, Nesâî ve İbn Hıbbân, *sika* demektedir ve Buhârî, ondan rivâyette bulunmaktadır. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI,166 ve VIII,438.

muhaddislerden olduğu görülmektedir⁹⁴³. Bu arada Ahmed ibn Hanbel'den "**Megâzî, melâhim (harp ve kahramanlık haberleri) ve tefsîr adı altındaki üç kitabın aslı yoktur.**"⁹⁴⁴ şeklinde gelen rivâyet, bütün me'sûr tefsirleri şâibe altına alacak nitelikte olmasa gerektir. Çünkü, binlerce hadisi toplayan⁹⁴⁵ "**Ali ibn Ebî Talha (ö.143/760)'nın sahîfesini görmek için, bir kimse, Mısır'a yolculuk etmiş olsa, bu büyük bir iş değildir.**"⁹⁴⁶ diyen **İbn Hanbel**'in bu sözünü diğerini bağdaştırmanın zorluğu ortadadır. Herhalde böyle bir netice ile karşılaşan **Zerkeşî**, adı geçen rivâyeti "Çoğunlukla onun (tefsirin) muttasıl sahîh senetleri olmasa da, bu konuda birçok sahîh hadis ve haber vardır."⁹⁴⁷ şeklinde yorumlamak gerektiğini duymuştur.

2. Dirâyet Tefsiri ve Müfessirin Özellikleri

Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde **rivâyet yolu**, keyfî ve indî görüşlere düşmekten korunma yönünden, en emniyetli bir metod olarak görülüyorsa da, müslümanın, itikad ve yaşayışında temel düstur olarak kabul ettiği Kitâb'ında, rivâyet tarikiyla gelen harberlerin açıklamadığı "**mübhemât**"ın tefsirine duyulan ihtiyaç, birçok şer'î delilin öngördüğü tefekkür ve tedebbür⁹⁴⁸ emri, dirayet tefsirinin doğuşunu hazırlayan sebepler arasında yer almaktadır. Dirayet tefsiri, **re'y** ve **ictihad**a dayanmaktadır.

Ancak bir kimsenin (Müfessir) âyet-i kerîmelerden "ilâhî murâd" ve "maksad"ı istinbât ederek ictihadta bulunabilmesi için;

Lügat, nahiv, sarf; istikâk, meânî, beyân, bedî', kırâat, usûlu'd-dîn, usûlu'l-fıkıh, esbâbu'n-nüzûl ve'l-kasas; nâsih ve'l-mensûh, fıkıh ilimlerini; mücmel ve mübhem tefsiriyle ilgili ehâdis ve ilmiyle amel edenlerin kazanabildikleri mevhibe ilimlerini elde etmiş olması gerekmektedir⁹⁴⁹.

İşte böyle bir muhtevaya sahip olan "**Müfessir**"ın, *usûl-i hadis* ilmince sıhhat kazanan rivâyetlerle Kur'ân-ı Kerîm'deki *ilâhî* murâdî açıklarken, naklî delil bulamadığı yerlerde, sahâbe-i kirâm ve tâbiûnun "re'y ve ictihadlar"ını göz önünde bulundurarak, re'yini izhar etmesi câizdir. Bu çeşit tefsirde uygulanan usûlün; "Müfessir"i, heva ve hevesinin doğrultusunda istinbat ve istihraçtan koruyacağı; kıyametin vuku saati ve ruhun mahiyeti gibi, ancak Allah'ın ilmi altında olan "müteşabihler"e dalmaktan uzaklaştıracağı, hiç bir delile dayanmadan **ilâhî murâd** üzerinde söz söylemekten sakındıracağı ve fâsid mezhebini asıl, tefsiri ise, tâbi kabul ederek, âyetleri, inanç ve

⁹⁴³ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. (Yazma) İsmâil Sâib Koleksiyonu, No. 4216; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, Beyrût 1392/1972; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-ı'l-Azîm*; Celâlü'd-dîn es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Mısır 1314/1896.

⁹⁴⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,156; Suyûtî, *el-İtkân*, II,178.

⁹⁴⁵ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s.225.

⁹⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, II,188.

⁹⁴⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,156.

⁹⁴⁸ Nisâ, 4/82; Sâd, 38/29; Muhammed, 47/24.

⁹⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, II,180-182; Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II,159 vd.

görüşlerini destekleyecek bir şekilde tevil etmekten alıkoyacağı⁹⁵⁰ gayet tabiidir. Sonra "Müfessir"ın Kur'ân ilimleri karşısında yerini iyi tespit etmesi lâzımdır. Bu ilimler şunlardır:

Müfessir;

1. Allâh'ü taâlânın yaratıklardan hiç birine bildirmediği konularla meşgul olmamalıdır.

2. Cenâb-ı Hakk'ın sadece Resul'ünü bilgilı kıldığı mevzularda konuşmanın câiz olmadığını bilmelidir. Bunlar, sûrelerin başındaki "el-hurûfu'l-mukattaa"dır. Ancak bazı âlimlere göre bu konularda kendilerine izin verilen *rusuh* sahibi kimseler, bu şartın dışındadırlar.

3. Yüce Allah'ın açık ve *hafî* manalarla Kitâb'ını Resul'üne tevdi ederek, ona bildirdiği ve öğretmesini emrettiği ilimlerdir ki, bunlar da iki kısımdır:

a. *İşitme* yolu olmadan bir şey söylemenin câiz olmadığı hususlardır. Bunlar, esbâbu'l-nüzûl, nâsîh ve'l-mensûh, kırâat, geçmiş ümmetlere âit kıssalar, haşr ve'l-meâd gibi konuları içine alır.

b. Lâfız ve ibârelerden; nazar, istidlâl, istinbât ve istihrâc yoluyla edinilen bilgilerdir. Bunlar da iki kısma ayrılır:

1) Sıfatlarla ilgili müteşâbih âyetlerin te'vili. Bunun câiz olup olmaması hakkında ihtilâf vardır.

2) Aslî ve fer'î ahkâm istinbâtı ile mev'ıza, hikmet ve işaretlerin açıklanması gibi hususlardır. Bu konuların tefsir edilmesinin caiz olduğu hakkında ittifak vardır⁹⁵¹. Bu arada müfessir, re'yinde isabet edebilmesi için tercih prensiplerine göre hareket etmek mecburiyetindedir:

a) İki (ve daha fazla) manaya ihtimali olan lâfza bakılır: O iki manadan biri diğerinden daha açık ise, manayı açık (zâhir) üzerine hamletmek vâciptir; şayet delil, *hafî* olan manayı destekliyorsa, o takdirde mana ona yüklenir.

b) Zâhir olan lâfız, şer'î ve lügavî gibi iki hakikî manayı taşıyorsa, öncelik şer'î manaya verilir; eğer lügavî manaya delâlet eden bir *karîne* varsa, o zaman lügavî mana ön plâna geçmiş olur. Bunun gibi, örfî ve lügavî; şer'î ve örfî manaları ifade eden bir lâfızda, öncelik birinci manalardadır.

c) Birbirine zıd iki manaya gelen bir lâfız (kurû' gibi ki, *hayız* ve *tuhûr* anlamındadır) karşısında, karîne ve emârelerle, manalardan biri tercih edilir.

d) Eğer, biri diğerini nefyetmeyen iki mana yüklü bir lâfızda, muhakkıklara göre, ilâhî murâdı, her iki manaya hamletmek vâciptir. Bu, îcâz ve fesâhat kanunlarına göre, daha belîğ olur; eğer manalardan birini destekleyen bir delil olursa, o takdirde o yönde bir yol izlenir⁹⁵².

⁹⁵⁰ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, II,183.

⁹⁵¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,159; Suyûtî, a.g.e., II,183.

⁹⁵² Zerkeşî, *el-Burhân*, II,166; Suyûtî, *el-İtkân*, II,182.

Kur'ân-ı Kerîm'den; ahkâm istinbâtı, "mücmel"i beyan ve "umûm"u tahsîs gibi re'y izhârı ile tefsir yapacak bir kimsenin, yukarıda sayılan şart ve kurallar çerçevesinde çalışmalarını yürütürken "kaviller" malzemesini, şu ölçüye göre değerlendirmesi, onun hataya düşme ihtimâlini azaltacaktır:

Sahâbe-i kirâmdan bir konu hakkında *sahih* sanetlerle çeşitli manaları taşıyan kaviller gelir ve bunları birleştirmek mümkün ise birleştirir; şayet bu yapılamıyorsa, "Müfessir"ın dilediği görüşlerden birini seçmesi caizdir. Bu arada, kaviller arasında İbn Abbâs'ın re'yi bulunuyorsa, onu takdim eder. *Tâbiûn*'un re'y ve ictihadları da, aynı ölçüler dahilinde kullanılır⁹⁵³.

Bütün bu ilke ve belgelere göre; dirâyet tefsirinin hiç bir *şer'î* delile dayanmadan, sadece mücerred re'y, diğer bir ifadeyle kişisel görüşle yapılan bir yorum olmadığı anlaşılmaktadır. Sünnet ile sahâbe ve tâbiûn kavillerinin bütününü ifade eden *rivâyetler* malzemesi, açıklanan usul ve kurallar çerçevesinde, en hassas bir şekilde işlenirken; şayet "**Müfessir"ın; bid'at sahibi, günah işlemeye devam ediyor, kibirli, hevâsı doğrultusunda gidiyor, kalbi dünya (hırs ve) sevgisiyle dolu, tahkikî imana kavuşmamış ve benzeri durumlarda ise, hakikî manada Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir edemeyeceği ve vahyin manalarını anlayamayacağı**, ifade edilmektedir⁹⁵⁴.

Buradan anlaşılan, "Müfessir"ın, nezih bir inanç ve halis bir niyetle ortaya konulan şart ve prensipler doğrultusunda, **Kur'ân-ı Kerîm'den mana istinbâtında bulunarak murâd-ı ilâhîyi açıklarsa, buna câiz ve memduh re'y tefsiri denir.**

Şayet bir kimse, hiç bir "naklî delil"e bağlı kalmadan, sadece mucerred re'y (kişisel görüş) ile âyet-i kerîmeleri te'vîl⁹⁵⁵ ederse, bu tutumun şer'î delillerle zemmedildiği görülmektedir: Bu delillerden bazıları şunlardır:

⁹⁵³ Zerkeşî, a.g.e., II,172.

⁹⁵⁴ Özet olarak alınmıştır. Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II,180.

⁹⁵⁵ T e' v î l kelimesinin *sûlâsî* kökü, geriye dönüş, asla ve maksada rucu' manasına gelen *ول* dir. Siyaset ve idare anlamında olan *إيالة* kökünden türemiş olduğunu söyleyenler de vardır.

İstılâhî anlamda te'vîlin çeşitli tarifleri yapılmıştır.

Bunlardan bazısı şöyledir:

1. Leys ibn Sa'd (ö.175/791): Manasında ihtilâf olunan kelimenin başka bir lâfızla açıklanmasıdır.

2. Abdulazîz el-Buhârî (ö.730/1330): Bir delilin te'yid ettiği "ihtimal"i tercihtir ki, bu delil sebebiyle tercih olunan ihtimal, lâfzın zâhirinin delâlet ettiği manadan daha kuvvetli bir zan ifade etmiş olur.

Bu şekilde t e' v î l:

a. Çeşitli ihtimallerin bulunduğu lâfızlar için söz konusudur.

b. Muhtemel manalardan birinin tercihi için ortada bir sebep ve delil bulunmalıdır.

c. Tercih, zan ve ihtimale dayandığından, netice kesinlik ifade etmez.

3. İbn Kemal (ö.940/1534): Âyetin *zâhir* manasından, muhtemel olan başka bir manaya sarf olunmasıdır.

Tefsire gelince:

1. İmâm Maturîdî (ö.333/944): Lâfızdan ne kastedildiğini kesin bir ifade ile bildirmek tefsirdir. Bunda Allah'ı şahid tutmak anlamı vardır. Kat'i delile dayanıyorsa, "m a k b u l"dur. Aksi hâlde "m a z m û m" sayılan re'y tefsiri olarak düşünülür. Te'vîl ise çeşitli ihtimallerden birini kesin bir hüküm belirtmeksizin *tercih* manasındadır ki, bunda Allah'ı şahid tutmak söz konusu değildir.

2. Râgıb el-İsfahânî (ö.502/1108): T e f s î r ta'biri, t e' v î l le nispetle daha umumîdir. T e f s î r çoğunlukla *kelimeler* üzerinde; te'vîl ise, *mana* ve *cümleler* üzerindeki tasarruftur.

3. Molla Fenârî (ö.834/1431): Hazret-i Peygamber veya as- hâbindan nakil yoluyla yapılan izahata t e f s î r; Arap dilinin kaidele-rinden istifade ile yapılan açıklamaya t e' v î l denir.

1. ... 956 Bu âyet-i kerîme bilmediğimiz şeyleri Allah'a isnat etmenin *haram* olduğunu bildirmektir.

2. 957 âyeti de, bilmediğimiz şeylerin ardına düşmekten bizi yasaklayan hüküm getirmektedir.

3. Hazret-i Peygamber 958 "Kim kendi görüşüne göre Kur'an'ı açıklamaya kalkarsa, doğru manayı tuttursa bile, hata etmiş, sorumlu olmuş olur." buyurmuştur. Başka bir rivâyette ise, 959 "Kur'ân ('ın tefsiri) hakkında, ilmi olmadan (mucerret re'y ile) söz söyleyen, cehennemdeki yerine hazırlansın." denilerek, hevâsı peşinde, naklî kaynak ve delilleri dikkate almadan ve tam bir sorumsuzluk içinde tefsir yapmaya kalkanlara, ateş kadar yakıcı bir hüküm biçilmektedir.

4. Bu konuda Hazret-i Ebû Bekr'in 960 "Allah'ın kitabı hakkında, bilmeden bir şey söylediğimde, beni hangi yer taşır ve hangi sema beni gölgelendirir." şeklindeki ifadesi, ilmî sorumluluğun belki eşine raslanmıyacak bir örneğini vermektedir.

İşte bu sebeplerdendir ki, sahâbe-i kirâm ve tâbiûndan pek çokları, Kur'ân'ı tefsir ederken, sadece rivâyetleri dile getirmişler; naklî delil bulamadıkları yerlerde ise susmayı, en emniyetli bir metot kabul etmişlerdir.

Tâbiîlerden **Sa'îd ibn Museyyeb, Şa'bî, Sa'îd ibn Cubeyr, Kâsım ibn Muhammed ibn Ebî Bekr** ve **Ubeyde ibn** (Kays ibn) **Amr es-Selmanî**, tefsirde cesaretli değil, **ç e k i n g e n** davrananlar arasında yer almışlar; bunların karşısında **Mucâhid, Rabîatu'r-Re'y** ve **Ikrim**e gibi tâbiîler ise, gerektiği yerde **c e s a r e t l i** davranarak re'ylerini izhar etmekte bir beis görmemişlerdir.

Acaba müfessirimiz Hasan-ı Basrî, tefsirde nasıl bir yol takip etmiştir? Şimdi ona geçilebilir.

Bu konuda faydalanılan eser için bk. Orhan Karmış, *Tefsir İlminde Te'vilin Yeri ve Önemi*, AÜ İlâhiyat Fakültesi Ktp. No.19607 (Doktora Tezi).

956 A'râf, 7/33.

957 İsrâ', 17/36.

958 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,27; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,32; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, s.105.

959 Taberî, a.g.e., I,27; İbn Teymiyye, a.g.e., s.105. Suyûtî, *el-İtkân*, II,179.

960 Taberî, a.g.e., I,27; Kurtubî, a.g.e., I,34.

BÖLÜM III

TEFSİRDEKİ METODU

A. TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

Hasen devrinde ilim, hemen hemen hıfz yoluyla rivâyete dayandığından, onun tefsirinin ana kaynakları; Kur'ân-ı Kerîm, Hazret-i Peygamberin sünneti, sahâbe-i kirâm ve ileri gelen tâbiûnun sözleri ile kendi ictihad kabiliyetidir. Bu kaynaklar, "Rivâyet Tefsirindeki Yeri" ve diğer kısımlarda görülecektir.

B. METODU

1. Rivâyet Tefsirindeki Yeri

a. Kur'ân-ı Kerîm'i, Kur'ân ile Tefsiri

Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde en güzel metotlardan birinin, Kur'ân'ı yine Kur'ân'la tefsir olduğu yukarıda kaydedilmişti. Hasen'in tefsirinde de bu usule başvurulduğu görülmektedir. Bu metotla yapılan tefsirinden birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

١ قوله تعالى الم تر الى الذين يزكون انفسهم⁹⁶¹. قال هم اليهود و النصارى قالوا: نحن أبناء الله و احبائه⁹⁶² و قالوا: لن يدخل الجنة الا من كان هودا او نصارى⁽⁹⁶³⁾ (964).

Hasen "Kendilerini temize çıkaranları görmedin mi?" meâlindeki âyette, kendilerini temize çıkaranların, *Yehûdî* ve *Hristiyanlar* olduğunu söyleyip, Mâide ve Bakara sûrelerindeki iki âyeti okumuştur. Çünkü bu âyetlerde bildirildiği şekilde onlar, nefislerini temize çıkarıyorlardı. Beydâvî, mezkûr âyeti, aynı şekilde *ehl-i kitâb* ile açıklamıştır⁹⁶⁵.

⁹⁶¹ Nisâ, 4/49.

⁹⁶² Mâide, 5/18.

⁹⁶³ Bakara, 2/111.

⁹⁶⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 19b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,81; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, V,246; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,105; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, II,170.

⁹⁶⁵ Kâdî Abdullah ibn Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Ahmed el-Hafâcî el-Mısırî, *Hâşiyetu's-şihâb* kenarında), Kâhira 1283/1866, s.146.

۲ قوله تعالى: فيه آيات بينات قال: مقام ابراهيم و من دخله كان آمنا (967) (966).

Bir önceki (Âl-i Imrân, 96) âyet-i kerîmede "Doğrusu insanlar için konulan ilk ma'bed, Mekke'de bulunan çok mübarek ve bütün âlemlere hidayet kaynağı olan Beyt'tir." buyrulmuştur. Bu âyette de orada açık alâmetler olduğu ifade edilmiştir. Müfessirimiz مقام ابراهيم و من دخله كان آمنا آيات بينات ter kibini ile açıklamıştır. Bu durumda âyet, Beydâvî'nin kaydettiği gibi bedelu'l-ba'd mine'l-kül⁹⁶⁸ veya Zemahşerî'nin ifadesiyle atfu beyân⁹⁶⁹ olur.

۳ قوله تعالى: فتلقى آدم من ربه كلمات ... 970 ربنا ظلمنا انفسنا و ان لم تغفر لنا و ترحمنا لنكوننّ من الخاسرين (971) (972).

Hasen bu کلمات ۱, Hazret-i Âdem ile Havvâ'nın yapmış oldukları duâ ile açıklamıştır. Sa'îd ibn Cubeyr, Dahhâk, Mucâhid, Ebû'l-Âliyye, Rabî' ibn Enes başta olmak üzere, birçok müfessir aynı görüşü paylaşmış ve Zemahşerî⁹⁷³, Beydâvî⁹⁷⁴ ve Suyûtî de⁹⁷⁵ re'yelerini bu yönde tespit etmişlerdir.

۴ سئل عن قوله: ان الانسان خلق هلوعا 976 إقرأ ما بعدها فقراً: اذا مسه الشرّ جسوعا و اذا مسه الخير منوعا 977 قال هو هكذا خلق (978).

Sabrı az, hırsı çok anlamında olan هلوعا lâfzı "mücmel"dir. Müfessirimiz bunu, müteâkip âyetle tefsir etmiş, dolayısıyla هلوعا kelimesi bu şekilde "müfesser" olmuştur.

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Hasen, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsirde, yine Kur'ân'dan istifade metoduna başvurmuş ve bu yöndeki tefsirleri, belli başlı müfessirlerce kabul görmüştür.

⁹⁶⁶ Âl-i Imrân, 3/97.

⁹⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,8; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,426; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, II, 54. Son iki tefsirde Hasen'in tefsirine, و الله على الناس حج البيت de eklenmiştir.

⁹⁶⁸ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III,48.

⁹⁶⁹ Mahmûd ibn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl* (Tefsîru'l-keşşâf), Kâhira 1387/1968, I,447.

⁹⁷⁰ Bakara, 2/37.

⁹⁷¹ A'râf, 7/23.

⁹⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,193; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,324; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I,81; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,69; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, I,59.

⁹⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I,274.

⁹⁷⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II,139.

⁹⁷⁵ Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I,7.

⁹⁷⁶ Meâric, 70/19.

⁹⁷⁷ Meâric, 70/20-21.

⁹⁷⁸ Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VI,266.

b. Kur'ân-ı Kerîm'i Sünnet ile Tefsiri

١ عن الحسن عن سمرة عن النبي صلى الله عليه و سلم في قول الله: و جعلنا ذرّيته هم الباقين⁹⁷⁹. قال: حام و سام و يافث كذا⁹⁸⁰.

Bu rivâyette, Hazret-i Nûh'un neslini devam ettiren üç oğlunun isimleri sayılmıştır. Yine Hasen tarikiyla Semure'dan gelen başka bir hadis-i şerifte⁹⁸¹ de Sâ'm, Arab'ın; Hâm, Habeş'in; Yâfes de, Rûm'un babası olduğu ifade edilmiştir. Ancak çok genel anlamda olan bu hadisin, Sa'îd ibn el-Museyyeb'in nakli ile⁹⁸² açıklık kazandığı görülmektedir.

٢ عن الحسن عن عمران بن حصين أنّ النبي صلى الله عليه و سلم لما نزلت: يا أيّها الناس اتقوا ربكم ان زلزلة الساعة شيء عظيم الى قوله و لكن عذاب الله شديد⁹⁸³. قال: انزلت عليه هذه و هو في سفر، فقال: اتدرون ايّ يوم ذلك؟ فقالوا: الله و رسوله اعلم، قال: ذلك يوم يقول الله لأدم ابعث بعث النار، فقال: يا ربّ و ما بعث النار؟ قال: تسعمائة و تسعة و تسعون الى النار و واحد الى الجنة قال: فأنشأ المسلمون ييكون فقال...⁹⁸⁴.

Tirmizî'nin h a s e n ve s a h î h olarak kaydettiği bu hadiste, Resulullah kıyamet günü hakkında bilgi verirken, yüce Allah'ın, Hazret-i Âdem'e (belli bir orana göre), cehennem grubunu göndermesini emredeceğini ve Hazret-i Âdem'in bu konuda bilgisi olmadığını söyleyince, Cenâb-ı Hakk'ın; 999 kişi cehenneme, bir kişi cennete; (başka bir rivâyette⁹⁸⁵ 1999 kişi cehenneme, bir kişi cennete) şeklinde buyuracağı açıklanmakta ve bu izahı duyan ashâb-ı kirâmın ağlamaya başladıkları zikredilmektedir. Bir bölümü yukarıda kaydedilen bu hadisin, değişik rivâyetleri de vardır⁹⁸⁶.

٣ عن الحسن في قوله تعالى: ان الصلاة تنهى عن الفحشاء و المنكر⁹⁸⁷ قال قال رسول الله صلبالله عليه و سلم: من صلى صلاة لم تنهه عن الفحشاء و المنكر لم يزد بها من الله الاّ بعدا⁹⁸⁸.

Hasen'in; tefsir ve hadis kitaplarında nakledilen birçok m ü r s e l hadisinden biri de bu hadistir. İleride, Hasen'in mürselleri hakkında bilgi verilecektir; bununla beraber, konu edilen rivâyet üzerinde, bazı hadis tenkîtçilerinin görüşleri şöyledir: Çok az lâfız

⁹⁷⁹ Sâffât, 37/77.

⁹⁸⁰ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,365.

⁹⁸¹ Tirmizî, a.g.e., V,365.

⁹⁸² Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XV,89.

⁹⁸³ Hacc, 22/1-2.

⁹⁸⁴ Tirmizî, a.g.e., V,322-323; Kurtubî, a.g.e., XII,2; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III,204.

⁹⁸⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,322-323; Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, Mısır 1313/1895, IV,432; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, IV,343; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, V,403.

⁹⁸⁶ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII,86; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III,204.

⁹⁸⁷ Ankebût, 29/45.

⁹⁸⁸ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 70a; Taberî, a.g.e., XX,99; İbn Kesîr, a.g.e., III,415; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, V,146.

farkıyla aynı manadaki hadis, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Enes ibn Mâlik, Imrân ibn Husayn, Katâde ve A'meş'ten de gelmiştir⁹⁸⁹.

Kurtûbî'nin kaydına göre, Hasen'in rivâyeti, senet yönünden sıhhatini kaybetmiş görünse⁹⁹⁰ de aynı hadis, başka tariklerden m e r f û' şeklinde gelerek, *sıhhat* kazanmaktadır. Meselâ, Enes'in rivâyeti,⁹⁹¹ من لم تنهه صلاته عن الفحشاء والمنكر

şeklindedir. Kaldı ki, konu edilen hadisin bu rivâyeti de Hasen'in rivâyetleri arasında yer almıştır⁹⁹². *İbn Teymiyye*, mana cihetindeki sakatlık sebebiyle, rivâyetleri ile birlikte mezkûr hadisin sâbit olmadığını iddia etmiş⁹⁹³; talebesi *İbn Kesîr* ise bu hadislerin m e v k û f olduğunu söylemiştir⁹⁹⁴. Buradan anlaşılıyor ki, Hasen'in mürselleri hakkında hiç bir etüde dayanmadan verilecek hükmün, ilmî tutarlılıktan uzak olacağı açıktır.

c. Sahâbe Sözleriyle Tefsiri

١ عن الحسن بن سعد بن هشام⁹⁹⁵ قال اتيت عائشة ام المؤمنين رضى الله عنها، فقلت: اخبريني عن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: كان خلقه القرآن، أما تقرأ و انك لعلی خلق عظیم⁽⁹⁹⁶⁾ ⁽⁹⁹⁷⁾.

İbn Abbâs'ın "İslâm dini" ile tefsir ettiği⁹⁹⁸ bu âyet-i kerîme'yi Hasen, Kur'ân ile açıklamaktadır ki, bu Kur'ân edebini⁹⁹⁹ ifade etmektedir.

٢ عن الحسن بن علي في قوله : و ادبار النجوم¹⁰⁰⁰ قال: الركعتان قبل صلاة الصبح¹⁰⁰¹.

Müfessirimiz, yıldızların batışı sırasında yapılacak tesbihten muradın, sabah namazının iki rek'at sünneti olduğunu, Hazret-i Ali'nin ifadesi ile açıklamış oluyor. Sahâbe

⁹⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX,99; İbn Kesîr, a.g.e., III,414-415; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III,207; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI,273-274 dip not; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIII,348.

⁹⁹⁰ Kurtubî, a.g.e., XIII,348.

⁹⁹¹ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., VI,273.

⁹⁹² Taberî, a.g.e., XX,99; Kurtubî, a.g.e., XIII,348.

⁹⁹³ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., VI,273-274 dip not.

⁹⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III,415.

⁹⁹⁵ Taberî tefsirinde, Sa'd ibn Hişâm olarak yazıyorsa da, bunun müstensih hatası olduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Hasen'in hocaları arasında, *Sa'd ibn Hişâm* isminde biri olmadığı gibi, *Tabakât* kitaplarında da böyle bir isme raslanmamaktadır.

⁹⁹⁶ Kalem, 68/4.

⁹⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIX,13; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, IV,402.

⁹⁹⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VIII,428.

⁹⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., VIII,428.

¹⁰⁰⁰ Tûr, 52/94.

¹⁰⁰¹ Taberî, a.g.e., XXVII,23.

ve tâbiûndan bir cemâat, aynı görüşü beyan etmiş¹⁰⁰² ve Taberî'nin ihtiyarı da bu yönde olmuştur¹⁰⁰³.

۳ - آ) الحسن قال حدثني معقل بن يسار...¹⁰⁰⁴.

ب) عن الحسن ان اخت معقل بن يسار طلقها زوجها فتركها حتى انقضت عدتها فخطبها فابي معقل فترلت: فلا تعضلوهن ان ينكحن ازواجهن⁽¹⁰⁰⁵⁾ ⁽¹⁰⁰⁶⁾.

Ma'kıl ibn Yesâr'ın kızkardeşini, kocası, (ric'î) talâkla boşamış ve bu kadın da *iddet* beklemeye başlamıştır. *İddet* bitince, kocası tekrar mezkûr kadını istemiş; fakat Ma'kıl vermek istememiştir. İşte bunun üzerine, âyet-i celîle'nin nâzil olduğu, Ma'kıl'dan rivâyet edilmiştir. Bu âyette "Kadınları (ric'î talâkla) boşadığınız ve onlar da *iddet*lerini bitirdikleri vakit ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın, aralarında meşrû bir şekilde anlaştıkları takdirde, artık kendilerini kocalarına nikâh etmelerine engel olmayın." buyrulmaktadır. Ancak söz konusu rivâyetlerin ki, Buhârî, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Ebî Hâtim, İbn Merdûye tarafından çeşitli tariklarla rivâyet edilmiştir¹⁰⁰⁷. Ahkâmu'l-Kur'ân sâhibi Cassâs el-Hanefî indinde subût bulmadığı anlaşılıyorsa¹⁰⁰⁸ da Beydâvî, mezkûr âyetin sebab-i nüzûlünü bu şekilde kaydetmiştir¹⁰⁰⁹.

Özet olarak, bu âyet, nikâhta velînin izninin şart olup olmaması re'ylerine mahal olduğundan, konu hakkında gelen hadisler de çeşitli kritik ve yorumlara tâbi tutulmuştur.

۴ - آ) و بعولتهن احق بردهن في ذلك ان ارادوا اصلاحا¹⁰¹⁰.

ب) عن الحسن قال عمر هو احق بما لم تغتسل من الحيضة الثالثة¹⁰¹¹.

Hasen'in, m ü r s e l olarak Hazret-i Ömer'den naklettiği bu habere göre, biri, karısını iki talâkla boşadıktan ve kadın *iddet*ini tamamladıktan sonra; erkek tekrar üçüncü bir talâk verirse, kadının üçüncü hayzını bitirip gusledinceye kadar, erkeğin rucû' (kadına dönme) hakkı olduğu bildirilmektedir.

Müfessirimizin Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin uygulamasıyla ilgili naklettiği başka bir rivâyette, erkeğin, kadın banyoya girip namaz kılacak bir temizliğe kavuşuncaya kadar rucû' hakkını kullanabileceği belirtilmektedir¹⁰¹².

Taberî'nin bu ve konuya ilişkin naklettiği rivâyetlerden¹⁰¹³ anlaşılacağı üzere, bazı ilim ve idâre adamlarının, âile ocaklarını söndürmemek, dolayısıyla eşlerin psikolojik,

¹⁰⁰² Ebû Bekr Ahmed ibn Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İstanbul 1335/1961, III,413.

¹⁰⁰³ Taberî, a.g.e., XXVII,23.

¹⁰⁰⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, VI,29; Taberî, a.g.e., II,297; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, III,158.

¹⁰⁰⁵ Bakara, 2/232.

¹⁰⁰⁶ Buhârî, a.g.e., VI,29; Taberî, a.g.e., II,297; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I,282; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,268; Aynı hadisin değişik rivâyeti için bk. Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 13b.

¹⁰⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I,282.

¹⁰⁰⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I,402.

¹⁰⁰⁹ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II,317.

¹⁰¹⁰ Bakara, 2/228.

¹⁰¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II,265; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, I,275.

¹⁰¹² Taberî, a.g.e., II,265.

sosyal ve ekonomik sıkıntılara düşmelerini önlemek için nasların ışığı altında, bazı tedbirler aldıkları görülmektedir.

d. Nüzûl Sebepleri Konusundaki Tutumu

İbn Dakîkî'l-Îd, nüzûl sebeplerinin açıklanmasının, Kur'ân'ın manasını anlamaya kuvvetli bir yol¹⁰¹⁴ olduğunu söylemiş, *Ebû'l-Feth el-Kuşeyrî* de aynı görüşü paylaşmıştır¹⁰¹⁵. Konu hakkında müstakil eser sâhibi *el-Vâhidî* ise, âyetleri tefsir ve tevcih ederken nüzûl sebeplerini bilmenin mutlaka şart olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Bugün hemen herkes, âyetin sebab-i nüzûlünü bilmediği için, bu konudaki tehlikeyi düşünmeden, yeni şeyler uyduruyor; iftira ediyor; yalan söylüyor ve (böylece) cehâlet yularını boynuna takıyor."¹⁰¹⁶

Bu açıklamalar şu neticeyi vermektedir:

Esbâb-ı nüzûl, âyetlerin tarihî yönden durumlarını belirtip, nâsih ve mensûh mevzûuna ışık tuttuğu gibi,

- 1) *Teşrîî* âyet ve hikmetlerin çözülmesine,
- 2) Âyetin *tahsîs* ifade edip etmemesine,
- 3) Âyetin manasını anlamaya,
- 4) *Hasr* tevehhümünü uzaklaştırmaya

ve benzeri konuların açıklığa kavuşmasına yardımcı olmaktadır.

İşte böyle önemli bir konuda, müfessirimizden birçok rivâyet gelmektedir. Yukarıda bu çeşit rivâyetlerin tefsirdeki değeri belirtildiği için, burada tekrar ele alınmayacaktır; ancak şu kadarı söylenebilir ki, *sebeb-i nüzûl*, kişinin "re'y"ine değil, "semâ' "a dayanan haberlerdendir; onun için naklî tefsirin inşâsında gerekli malzeme arasında yer alır. Hasan'ın bu konudaki rivâyetlerinden seçilen bazı örnekler, şu başlıklar altında verilebilir:

a) Hazret-i Peygamberin tutumu ile ilgili iniş sebebi

حدثنا الحسن: ان رجلا لطم امرأته، فأتت النبي صلى الله عليه و سلم فاراد ان يقصها منه فانزل الله: الرجال قوامون على النساء ... من امواهم¹⁰¹⁷ فدعاه النبي صلى الله عليه و سلم فتلاها عليه و قال: اردت امرا و اراد الله غيره¹⁰¹⁸

¹⁰¹³ Bk. Taberî, a.g.e., II,264-266.

¹⁰¹⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, I,28.

¹⁰¹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,22.

¹⁰¹⁶ Ebû'l-Hasen Ali ibn Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, Mısır 1387/1968, s.4.

¹⁰¹⁷ Nisâ, 4/34.

¹⁰¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,37; Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, s.86; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I,491; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, II,151; Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.155; Abdu'l-Fettâh el-Kâdî, *Esbâbu'n-nuzûl an's-sahâbe ve'l-mufessirîn*, Kâhira (Tarihsiz), s.67.

فنزلت: ولا تعجل بالقرآن من قبل ان يُقضى اليك وحيه ¹⁰¹⁹ و نزلت: الرجال قوامون على

النساء ... ¹⁰²⁰

b) Sorulara cevap olan iniş sebebi

١ سأل اصحاب النبي صلى الله عليه و سلم: اين ربنا ؟ فأنزل الله تعالى ذكره: و اذا سألك

عبادى عنى فانى قريب ... ⁽¹⁰²¹⁾ ⁽¹⁰²²⁾.

Hasen, bu âyetin nüzûl sebebini, bazı sahabîlerin "Rabbimiz nerededir?" şeklindeki sorularına bağlıyorsa da bu konuda, İbn Abbâs, Atâ', Mukâtil ve başkalarından muhtelif rivâyetler gelmiştir¹⁰²³. Hatta, müfessirimizden naklolunan diğer bir rivâyette, mezkûr âyetin sebeb-i nüzûlü, bir kavmin 'Rabbimiz yakın mıdır?' münacatta bulunalım; 'yoksa uzak mıdır?' nidâ edelim.¹⁰²⁴ tarzındaki sorusuna dayandırılmıştır. *Beydâvî*, tefsirinde bu görüşe yer vermiştir¹⁰²⁵.

٢ عن الحسن: قال: لما بعث النبي صلى الله عليه و سلم جعلوا يتساءلون بينهم فانزل الله: عمّ

يتساءلون عن النبأ العظيم ¹⁰²⁶ يعنى الخبر العظيم ¹⁰²⁷.

Kureyş müşrikleri birbirlerine büyük haberi İbn Abbâs, Mucâhid, Mukâtil, el-Ferrâ'a göre "Kur'ân-ı Kerîm'i; Katâde'ye göre "ba's"i; Zeccâc'a göre, "Hazret-i Peygamber'in işi"ni soruyorlardı¹⁰²⁸. Bunun üzerine, bu âyet-i kerîme nâzil olmuştur.

٣ و رتلناه ترتيلا ¹⁰²⁹.

Kur'ân-ı Kerîm, çeşitli hikmetlere bağlı olarak, âyet âyet veya sûre sûre nâzil olmuştur. Küfredenlerin, Kur'ân'ın toplu hâlde, birden inmemesi hakkında Resulüllah'a soru sormaları üzerine, onlara bir cevap olarak, mezkûr âyet inmiştir¹⁰³⁰.

¹⁰¹⁹ Tâhâ,114.

¹⁰²⁰ Taberî, a.g.e., V,38; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, V,168; Suyûtî, a.g.e., II,151; Celâlu'd-dîn es-Suyûtî, *Lubâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl* (Suyûtî ve Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn* kenarında), Kâhira ts., I,101.

¹⁰²¹ Bakara, 2/186.

¹⁰²² Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 3a; Taberî, a.g.e., II,92; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,89; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, I,194.

¹⁰²³ Bk. İbnu'l-Cevzî, a.g.e., I,189; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, II,308-309.

¹⁰²⁴ Bk. İbnu'l-Cevzî, a.g.e., I,189; Kurtubî, a.g.e., II,308-309.

¹⁰²⁵ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II,280.

¹⁰²⁶ Nebe', 78/1.

¹⁰²⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,2; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VI,305.

¹⁰²⁸ Bk. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IX,4; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIX,170.

¹⁰²⁹ Furkân,32.

¹⁰³⁰ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 65b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIX,8; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, V,70.

c) Şahıslarla ilgili iniş sebebi

١ اجعلتم سقاية الحج و عمارة المسجد الحرام ...¹⁰³¹.

Yukarıdaki âyet-i kerîme, Hazret-i Ali, Abbâs, Osman ve Şeybe hakkında nâzil olmuştur¹⁰³². El-Keşf ve'l-Beyan'da, Hasen'den nakil olunan diğer bir rivâyette ise, Ali, Abbâs ve Talha ibn Şeybe'nin isimleri zikrediliyor¹⁰³³. Bunların hacc sakalığı, Mescîd-i Harâm'ın imârî, İslâm ve cihâd gibi konularda, bazı fikirler ileri sürmeleri üzerine, mezkûr âyet nâzil olmuş ve Tefsîr-i Kurtubî'de belirtildiğine göre, Hazret-i Ali'nin savunduğu fikir doğrulanmıştır¹⁰³⁴.

٢ (آ) فسوف يأتى الله بقوم يحبهم و يحبونه¹⁰³⁵. قال: ابوبكر و اصحابه¹⁰³⁶.

ب) ... نزلت فى ابى بكر و اصحابه¹⁰³⁷.

Bu âyet-i kerîme hakkında çeşitli nüzûl sebepleri beyan edilmiştir. Müfessirimizin rivâyeti, bazı tefsirlerde mezkûr âyette ilgili esbâb-ı nüzûl arasında, ilk görüş olarak yer almışsa da, *Beydâvî* bu rivâyete iltifât etmemiş ve hakkında hadis-i şerif olan Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin kavmi'ni, nüzûl sebebi olarak göstermiştir¹⁰³⁸.

٣ و اتقوا فتنة لا تصيبن الذين ظلموا منكم خاصة¹⁰³⁹.

Hasen'den gelen rivâyete göre, yukarıdaki âyet-i kerîme, Hazret-i Ali, Ammâr, Talha ve Zubeyr hakkında inmiştir¹⁰⁴⁰.

d) Tarihî olaya ait iniş sebebi

و من يؤمهم يومئذ دبره¹⁰⁴¹ قال: نزلت فى اهل بدر¹⁰⁴².

e) İslâm edebine uymayan hareketleri beyan eden iniş sebebi

١ يا ايها الذين آمنوا لا تقدموا بين يدي الله و رسوله و اتقوا الله¹⁰⁴³.

¹⁰³¹ Tevbe, 9/19.

¹⁰³² Abdurrazzâk ibn Hemâm, a.g.e., 34b-35a; Taberî, a.g.e., X,68; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,342.

¹⁰³³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 357a.

¹⁰³⁴ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,91.

¹⁰³⁵ Mâide, 5/54.

¹⁰³⁶ Taberî, a.g.e., VI,182; Kurtubî, a.g.e., VI,220; İbn Kesîr, a.g.e., II,70; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,381.

¹⁰³⁷ Taberî, a.g.e., VI,183.

¹⁰³⁸ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III,255.

¹⁰³⁹ Enfâl, 8/25.

¹⁰⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX,144; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VII,390; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, *Tefsîru'l-Kurtubî*, IV,534; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III,341; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,299; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 446a; İbn Atrıyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hakka el-Mâlikî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitabi'l-azîz* (Yazma), Ayasofya Ktp. No. 119/ 120 ve 121, 14b-15a.

¹⁰⁴¹ Enfâl, 8/16.

¹⁰⁴² Taberî, a.g.e., IX,134; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,295; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., III,331.

Bazı kimselerin kurban bayramı günü, Resulüllah namazı kılmazdan (ve kurbanını kesmezden) önce kurbanlarını kesmeleri üzerine, Hazret-i Peygamber onlara, kurbanlarını tekrar kesmelerini emretti ve bu âyet nâzil oldu¹⁰⁴⁴. Mezkûr âyet-i kerîme hakkında çeşitli esbâb-ı nüzûl vardır.

٢ تركوك قائما¹⁰⁴⁵.

Medine ehli, kıtlıkla başbaşa kalmış ve fiyatlar yükselmişti. Bir cuma günü, Resulüllah **hutbe** okurken, bir ticaret kafilesinin geldiği duyuldu ve âyet-i kerîmede beyan olduğu şekilde, cemâat, Hazret-i Peygamber'i ayakta terkederek, 12 kişi hâriç¹⁰⁴⁶, gelen kâfileye koştı. Bunun üzerine, bu âyet nâzil olmuştur¹⁰⁴⁷.

f) Yehûdilerle ilgili iniş sebebi

١ و من لم يحكم بما انزل الله فاولئك هم الكافرون¹⁰⁴⁸. قال نزلت في اليهود و هي علينا واجبة¹⁰⁴⁹.

Hasen, bu âyetin yehudiler hakkında indiğini söyledikten sonra, hükmü ile amel etmenin üzerimize vâcip olduğunu açıklamakta; dolayısıyla, müfessirimizin hüküm **istinbât**ında "**şer'u men kablena**"yı, bir delil olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Taberî de, **ehl-i kitâb** için indiğini beyan eden rivâyeti tercih etmiştir.

٢ (من ذا الذي يقرض الله قرضا حسنا¹⁰⁵⁰.

ب) لقد سمع الله قول الذين قالوا ان الله فقير و نحن اغنياء...¹⁰⁵¹.

Yukarıdaki birinci âyet nâzil olunca, yehudilerin "Allah fakirdir (haşâ) sizden istikrâz (borç) talebinde bulunuyor." demeleri üzerine, ikinci âyet-i celîle nâzil olmuştur: "Gerçekten Allah fakir, biz ise zenginiz." diyenlerin sözünü kasem olsun ki Allah işitmiştir¹⁰⁵².

¹⁰⁴³ Hucûrât, 49/1.

¹⁰⁴⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 89a; Taberî, a.g.e., XXVI,74; el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30; no.31 (Yazma), 506b; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 735a. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII,454; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XVI,301.

¹⁰⁴⁵ Cumua,11.

¹⁰⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, IV,367.

¹⁰⁴⁷ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 97a; Taberî, a.g.e., XXVIII,67; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., VIII,11.

¹⁰⁴⁸ Mâide, 5/44.

¹⁰⁴⁹ Taberî, a.g.e., VI,166; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., II,366; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, II,286.

¹⁰⁵⁰ Bakara, 2/245; Hadîd, 57/11.

¹⁰⁵¹ Â-i Imrân, 3/181.

¹⁰⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,130; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,514.

g) Müşriklerin hareketlerine ait iniş sebebi

١ عن الحسن: قال: خرج رجل من مكة يريد النبي صلى الله عليه وسلم و أصحابه فمات في الطريق فقال المشركون: ما أدرك هذا شيئا فانزل الله عز وجل: و من يخرج من بيته مهاجرا الى الله و رسوله ثم يدركه الموت فقد وقع أجره على الله¹⁰⁵³

٢ أما جزاؤا الذين يحاربون الله و رسوله ...¹⁰⁵⁴ قال: نزلت في اهل الشرك¹⁰⁵⁵.

Hasen, Allah ve Resulüne harp ilân edenlerin Müşrikler olduğunu açıklıyor. *Kurtubî* bazı deliller muvacehesinde, bu tefsirin zaîflığına işaret ediyor¹⁰⁵⁶. *Kâdî Beydâvî*¹⁰⁵⁷ ise bu cezanın müslümanlarla ilgili olduğunu kaydediyor. *Taberî*, Hasen'den naklettiği rivâyeti tercih ediyor¹⁰⁵⁸.

h) Münafıkları hedef alan iniş sebebi

ثم لم تكن فتنتهم الا ان قالوا و الله ربنا ما كنا مشركين⁽¹⁰⁵⁹⁾ (1060).

Müfessirimizin nakline göre, bu âyet-i celîle, **münafıklar** hakkında inmiştir. kaynak tefsirlerin çoğu ise, bu tefsiri benimsememiştir.

Verilen bu örneklerde görüleceği üzere, Hasan-ı Basrî, انزل الله الآية veya نزلت الآية gibi ifadeler kullanarak, âyetin nüzûl sebebini göstermiştir. Burada şunu kaydetmekte yarar vardır ki, her âyet için mutlaka bir *sebeb-i nüzûl* aramak şart değildir. Bir âyet-i kerîme hakkında sahîh senetlerle gelen iki ayrı nüzûl sebebi olursa, bunlardan birinin geçerliliğine, diğerinin ise zayıflığına hükmedilemez. Çünkü *Burhân*'da da tasrih edildiği gibi, âyetin mükerrer nâzil olması kabul edilmiştir¹⁰⁶¹; bu durumu daima göz önünde bulundurmak gerekir.

e. Nâsih ve'l-Mensûh Hakkındaki Görüşü

Nesh lügatta, *tebdîl*, *tahvîl* ve *izâle* manasında kullanılır. Istilahta ise, Kur'ân-ı Kerîm'deki bir âyetin (mensûh), daha sonra nâzil olan bir veya birkaç âyetle (nâsih) hükmünün veya tilâvetinin kaldırılmasına denir¹⁰⁶². Kur'ân'daki nesh mes'elesini, Ebû Muslim el-İsfahânî el-Mu'tezilî (ö.322/934) gibi bazı âlimler kabul etmemişlerdir. Ancak

¹⁰⁵³ Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.170; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, II,208.

¹⁰⁵⁴ Mâide, 5/33.

¹⁰⁵⁵ Taberî, a.g.e., VI,133; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., II,344.

¹⁰⁵⁶ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VI,149.

¹⁰⁵⁷ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III,237.

¹⁰⁵⁸ Taberî, a.g.e., VI,134,

¹⁰⁵⁹ En'âm,23.

¹⁰⁶⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, No.30, 151b; Bk. Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VI,402.

¹⁰⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,29 vd.

¹⁰⁶² Konu ile ilgili geniş bilgi almak için bk. Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Kitâbu'n-nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mısır ts.; İbn Selâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*; Zerkeşî, *el-Burhân*, II,35; Suyûtî, *el-İtkân*, II,20; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, s.259; Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, II,53; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, I,657 vd.

çoğu âlimler, Kitâb'taki nesh keyfiyetinin varlığına inanmışlardır. Söz konusu bu *nesh* olayı, şer'î hükümlerde carîdir. Bu durumda, *maziye*¹⁰⁶³ veya *geleceğe* ait haberler ile *iman* gibi aslî ahkâmı, neshin düşünölemeyeceği tabîdir. Sonra neshin mahalli olan şer'î hükme te'bîd (خالدين فيها ابدا) gibi ve tevkîl (اليوم القيامة) gibi gelmemesi¹⁰⁶⁴ gerekir. *İcma* ve *Kıyâs* da neshe medâr olmaz.

Onun için, Hasen'in *nâsih ve'l-mensûh* hakkındaki rivâyetleri, naklî tefsir içinde değeriendirildi. Bu rivâyetlere geçmeden önce, Kur'ân-ı Kerîm'deki neshin;

- a) "Tilâvet"i mensûh, "hükm"ü bâki kalan,
- b) "Hükm"ü mensûh, "tilâvet"i bâki kalan,
- c) Hem "tilâvet"i, hem de "hükm"ü mensûh

âyetler olarak, üç kısma ayrıldığını¹⁰⁶⁵ kaydetmek yerinde olacaktır.

Konu ile ilgili Hasen'den birçok rivâyet gelmiştir. Bunlardan birkaç örnek, şu başlıklar altında verilebilir:

1) Nesih konusundaki prensibi

(آ) ما ننسخ من آية او ننسها نأت بخير منها¹⁰⁶⁶ قال: قال أقرئ قرآنا ثم نسيه فلم يكن شيئا و من القرآن ما قد نسخ و انتم تقرؤنه¹⁰⁶⁷.

(ب) او ننسها قال: ان نبيكم صلى الله عليه و سلم أقرئ قرآنا ثم نسيه¹⁰⁶⁸.

Hasen'in yukarıda kaydedilen görüşünden anlaşılacağı üzere, ancak okuduğumuz Kur'ân-ı Kerîm'deki neshi söz konusu ettiğî görölmektedir. et-Tefsîru'l-Kebîr sâhibi Râzî¹⁰⁶⁹ çok açık bir şekilde, Hasen, Esamm ve çoğu "mütekellimûn"un "nesh"i tilâvete değîl, hükümdeki neshe hamlettiklerini ifade etmektedir¹⁰⁷⁰. Taberî de aynen müfessirimizin görüşüne katıldığını tasrih etmiştir¹⁰⁷¹.

2) Mensûh olduğunu açıkladığı âyetler

افان جاؤوك فاحكم بينهم او أعرض عنهم¹⁰⁷² نسخت بقوله: و ان احكم بينهم بما انزل الله (1073) (1074).

¹⁰⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,378.

¹⁰⁶⁴ Muhammed el-İzmîrî, *Hâşiyetu'l-izmîrî* (Molla Husrev, Muhammed el-Hanefî, *Mir'âtu'l-usûl fî şerhi mirkâtî'l-vusûl* ile birlikte), İstanbul 1309/1891, II,176.

¹⁰⁶⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,35 vd.

¹⁰⁶⁶ Bakara, 2/106.

¹⁰⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,378.

¹⁰⁶⁸ Taberî, a.g.e., I,379; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I,150; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, I,105.

¹⁰⁶⁹ Nahl, 16/101.

¹⁰⁷⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, I,662.

¹⁰⁷¹ Taberî, a.g.e., I,378.

¹⁰⁷² Mâide, 5/42.

¹⁰⁷³ Mâide, 5/49.

Hasen'den bu âyet-i kerîme hakkında iki ayrı rivâyet gelmiştir. *İbn Selâme*¹⁰⁷⁵ ve *İbn Cevzî*'nin¹⁰⁷⁶ Hasen'den naklettiklerine göre, söz konusu âyet muhkemdir. Burada, hükme sebep olan iki zâni Yehudidir; hâkim veya vekili, ehl-i kitap arasında bir olay vuku bulduğunda, onunla (o olayla) ilgili hükmü tatbik edip etmemekte serbestirler. *Şa'bî*, *Nehaî*, *Zührî* ve *Ahmed ibn Hanbel*, âyetin mensûh olduğuna kâildirler¹⁰⁷⁷. Şafiî'nin, dolayısıyla *Beydâvî*'nin bu konudaki görüşleri ise, *Şa'bî* grubunun fikirleri gibi, *muhayyerlik* merkezindedir¹⁰⁷⁸.

٢ يا ايها الذين آمنوا اذا ناجيتم الرسول¹⁰⁷⁹ ... فنسختها التي بعدها، فقال أشفقتم ان تقدموا بين يدي نجويكم صدقات⁽¹⁰⁸¹⁾ (1080) .

*Nehhâs*¹⁰⁸² ve *İbn Selâme*¹⁰⁸³ de bu âyetin mensûh olduğunu kaydediyorlar.

٣ لا يستأذنك الذين¹⁰⁸⁴ ... فنسختهما الآية التي في النور: انما المؤمنون الذين⁽¹⁰⁸⁶⁾ (1085).

...

*İbn Abbâs*¹⁰⁸⁷ ve *İbn Selâme*'nin¹⁰⁸⁸ de aynı kanaatta oldukları görülmektedir.

٤ (آ) اذا حضر احدكم الموت ان ترك خيرا الوصية للوالدين و الاقربين¹⁰⁸⁹ قال: للوالدين منسوخة، و الوصية للقرابة و ان كان اغنياء¹⁰⁹⁰.

(ب) ... نسخ الوالدين و اثبت الاقربين الذين يجرمون فلا يرثون¹⁰⁹¹.

Bu âyet-i kerîme mîras¹⁰⁹² âyetiyle mensûhtur. Ancak Hasen, ana babaya vasiyyetin neshedildiğini; zengin bile olsalar, "verese"de hakkı olmayan akrabaya ise vasiyyetin ibkâ edildiğini ifade etmektedir¹⁰⁹³. Müfessirimizin bu açıklaması, *İbn Selâme* tarafından,

¹⁰⁷⁴ Taberî, a.g.e., VI,158.

¹⁰⁷⁵ *İbn Selâme, en-Nâsîh ve'l-mensûh*, s.41.

¹⁰⁷⁶ *İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr*, II,361.

¹⁰⁷⁷ *İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr*, II,360-361 ve dip not. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,434.

¹⁰⁷⁸ *Beydâvî, Envâru't-tenzîl*, III,244.

¹⁰⁷⁹ *Mucadele*, 58/12.

¹⁰⁸⁰ *Mucadele*, 58/13.

¹⁰⁸¹ *Taberî, Câmiu'l-beyân*, XXVIII,15.

¹⁰⁸² *Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Kitâbu'n-nâsîh ve'l-mensûh*, s.231.

¹⁰⁸³ *İbn Selâme, en-Nâsîh ve'l-mensûh*, s.90.

¹⁰⁸⁴ *Tevbe*, 9/44-45.

¹⁰⁸⁵ *Nûr*, 24/62.

¹⁰⁸⁶ *Taberî, Câmiu'l-beyân*, X,101; *Mâturîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hami- diye Ktp. No.30, 221b.

¹⁰⁸⁷ *Kurtubî, Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,155.

¹⁰⁸⁸ *İbn Selâme, en-Nâsîh ve'l-mensûh*, s.52.

¹⁰⁸⁹ *Bakara*, 2/180.

¹⁰⁹⁰ *Taberî, Câmiu'l-beyân*, II,69.

¹⁰⁹¹ *Taberî, a.g.e.*, II,69.

¹⁰⁹² *Nisâ*, 4/11. Bk. Aynı sûre,7.

¹⁰⁹³ *Kurtubî, Tefsîru'l-Kurtubî*, II,263.

âyetin hepsinin muhkem olduğu şeklinde anlaşılmışsa¹⁰⁹⁴ da, *Kurtubî*, âyetteki *kısmî neshi* açıkça göstermiştir¹⁰⁹⁵. Bu konuda, *Taberî*'nin de aynı görüşte olduğu görülmektedir¹⁰⁹⁶. Hasen'den gelen başka bir rivâyete göre hayır/iyi şeklinde nitelenen mal, 1000 dînar veya daha fazla olarak düşünülmüştür. Buradaki vasiyyetin, *vâcip* veya *müstehâb* olmasında âlimler ihtilâf etmişlerdir. Hasen'in görüşü, mirasçı olmayan akrabaya vasiyyetin vâcip olduğu yönündedir¹⁰⁹⁷. Söz konusu vasiyyetin akrabaya yapılması gerekir; şayet yapılmamışsa, vasiyyet edilen üçte bir miktar malın dokuzda biri, kendisine vasiyyet yapılmış akraba olmayan kimseye bırakılır; diğer dokuzda iki kısmı da, akrabaya verilir, demektedir¹⁰⁹⁸.

هو الذين يتوفون منكم و يذرون ازواجاً¹⁰⁹⁹ ... نسخ ذلك بآية الميراث و ما فرض لهن فيها من الربع و الثمن. و نسخ اجل الحول ان جعل اجلها اربعة اشهر و عشر⁽¹¹⁰¹⁾ (1100).

*Nehhâs*¹¹⁰² ve *İbn Selâme*¹¹⁰³ de bu âyetin mensûh olduğunu, ifade ederler.

Yukarıda verilen örneklerden başka, *Taberî* tefsirinde, konu ile ilgili Hasen'den gelen rivâyetlere göre, el-Feth:1, el-Ahkâf:9'u; et-Tevbe:29, el-Enfâl:61'i; en-Nûr:2, en-Nisâ:16'yı; el-Mâide:5, el-En'âm:118 ve 121'i; el-Enfâl:75, en-Nisâ:33'ü; en-Nûr:61, en-Nisâ:29'u; el-Bakara:229, el-Bakara:228'i (*Hasen diyor ki, 1104 الطلاق مرتان âyeti gelmezden önce, bir adam karısını üç kere boşamış olsa da, tekrar onu nikâhlatabiliyordu. Fakat mezkûr âyet nâzil olunca, böyle bir uygulama ortadan kalkıp, erkeğin rucû hakkı, iki talâkla sınırlandırılmıştır.*¹¹⁰⁵); et-Tevbe:29, el-Enfâl:61'i; el-Enfâl:66, el-Enfâl: 65'i; et-Tevbe:122, et-Tevbe:120'i; el-Muzzemmil:20, el-Muzzemmil:2-4'ü; el-Enfâl:75, el-Enfâl:72'yi; et-Tevbe:1-2 ve 5, en-Nisâ:89-91 ve el-Mumtahine:8-9'u; el-Enfâl:34-35, el-Enfâl: 33'ü; Muhammed sûresi:4, et-Tevbe:5'i; el-Mâide:5, el-Bakara: 221'i; el-Bakara:144, el-Bakara:115'inci âyetini neshetmiştir.

3) Muhkem olduğunu (mensûh olmadığını) tasrih ettiği âyetler

١ او اذا حضر القسم¹¹⁰⁶ ... هي محكمة و ليست بمنسوخة¹¹⁰⁷.

٢ وان تبدوا ما في انفسكم او تخفوه يحاسبكم به الله¹¹⁰⁸ ... هي محكمة لم تنسخ¹¹⁰⁹.

¹⁰⁹⁴ İbn Selâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, s.16.

¹⁰⁹⁵ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, II,262-263.

¹⁰⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II,69.

¹⁰⁹⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I,165.

¹⁰⁹⁸ Cessâs, *a.g.e.*, I,165.

¹⁰⁹⁹ Bakara,240.

¹¹⁰⁰ Bk. Aynı sûre,234.

¹¹⁰¹ Taberî, *a.g.e.*, II,362.

¹¹⁰² Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Kitâbu'n-nâsih ve'l-mensûh*, s.74.

¹¹⁰³ İbn Selâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, s.26.

¹¹⁰⁴ Bakara,229.

¹¹⁰⁵ Taberî, *a.g.e.*, II,273.

¹¹⁰⁶ Nisâ, 4/8.

¹¹⁰⁷ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 17a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,177.

Bu âyet-i kerîme hakkında et-*Taberî*'nin tercihi, muhkem olduğu yönünde olmuş ve *İbn Atıyye* de, "Doğru olan görüş budur!" demiştir¹¹¹⁰. Ancak birçok âlim, bu âyetin mensûh olduğunu söylemiştir. Buradaki ayrılık, âyetin manasını tevcih etme esaslarında göze çarpmaktadır. Yoksa, Allah'ü taâlânın insanın güç yetiremeyeceği şeyleri emretmesinin, Kur'ân-ı Kerîm'de açıklanan yüce hikmete uygun düşmeyeceğini, âyetin mensûh olmadığını söyleyenler de ikrar etmektedirler; nitekim âyetin zâhir manasından hareket edilirse, o zaman¹¹¹¹, لا يكلف الله نفسا إلا وسعها, âyetiyle mensûh olmuş olur ki, buna kâil olanlar arasında, Hasen de vardır¹¹¹².

Sonuç olarak denebilir ki, nesh meselesi, âyet-i kerîmelere mana tevcihinde önemli bir müessir olmaktadır. Verilen örneklerden, müfessirimizin bu konudaki ehliyet ve hassasiyetini görmek mümkündür.

f. Kırâat İlmindeki Yeri

Kırâat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerinin; med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i'râb gibi edâsının keyfiyetini ve ihtilâflarını ele alır. Buna göre Kırâat, "el-ahru'f-ü's-seb'a" (yedi harf) dan ayrı niteliktedir. **Kur'ân'ın yedi harf üzerine indiği ile ilgili Hazret-i Peygamber'den sahih senetlerle gelen birçok hadis-i nebevî vardır**¹¹¹³. Ancak, bu hadislerin, İslâm âlimlerince çeşitli yorumlara tâbi tutulmuşlardır. Bunlar arasında **"Yedi harf" in; zâcir, âmir, helâl, harâm, muhkem, müteşâbih ve emsâl**¹¹¹⁴ manasına geldiğini söyleyenler olduğu gibi, **yedi harf, "yedi kırâattır."** diyenler de olmuştur¹¹¹⁵.

Diğer yandan yedi harfi; yedi lehçe ve lügatla açıklayanlar da görülmektedir¹¹¹⁶. **Özellikle bu konuda, İbn Kuteybe, Taberî, İbn Atıyye, İbn Abdilberr, İbn Hacer el-Askalânî ve İbnu'l-Cezerî'nin (ö.833-1429) görüşleri, dikkat çekicidir.** Meselâ, kırâat mevzuundaki ehliyet ve salâhiyeti çok iyi bilinen *İbnu'l-Cezerî*, **yedi harf konusunda otuz küsur sene düşündüğünü ve sonunda sahîh, şâz, zaîf ve münker kırâatları incelemiş olarak, kırâatlardaki ihtilâfların yedi vecîh olduğunu ve bu ihtilâfların, söz konusu vecihlerin dışına çıkmadığını** ifade etmiştir¹¹¹⁷.

¹¹⁰⁸ Bakara, 2/284.

¹¹⁰⁹ Taberî, a.g.e., III,98; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, III,422.

¹¹¹⁰ Bk. Kurtubî, a.g.e., III,422.

¹¹¹¹ Bakara, 2/286.

¹¹¹² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,342.

¹¹¹³ Taberî, a.g.e., I,9; Hasen ibn Muhammed en-Neysâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân ve ragâibu'l-furkân* (İbn Cerîr et-Taberî, *Tefsîru'l-Taberî* kenarında), Mısır 1323/1905, 1,8; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,41; *Mukaddimetân* (nşr. Arthur Jeffery), s.207 ve 264; Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân*, I,155; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, s.101-116; Suyûtî, *el-İtkân*, I,45.

¹¹¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,216.

¹¹¹⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, I,46; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I,46.

¹¹¹⁶ Kurtubî, a.g.e., I,43-45; Subhî's-Sâlih, a.g.e., s.104.

¹¹¹⁷ Bk.Zerkânî, a.g.e.,I,159-160; Bk. Zerkeşî de aynı görüşü payla- şıyor: Zerkeşî, a.g.e., I,334-336.

İbn Kuteybe (ö.276/889) de **"Ben kırâatlardaki ihtilâfları düşündüm ve onları yedi vecih olarak buldum."**¹¹¹⁸ demiştir. *Subhi's-Sâlih* ise, konu ile ilgili bazı âlimlerin görüşlerini göz önünde bulundurarak, meseleyi şu esasa bağlamıştır: Yedi harften maksat, Allah en iyisini bilir Allah'ın İslâm ümmetine lûtfettiği bir kolaylık olan yedi vecihtir. Kur'ân okuyan, bunlardan hangi vecihle okursa, doğrudur¹¹¹⁹. Yine *Subhi's-Sâlih*, "İşte bu yedi vecih, Kur'ân'ın edasındaki bütün ihtilâfları içine alır." kaydını koymaktadır.

Mesele bu çerçevede içinde ele alınırsa, **"Yedi imamın kırâatları, yedi harften biri midir?"** sorusuyla karşılaşılır. **Bu soruya cevap teşkil eden âlimlerin görüşlerini, iki maddede toplamak mümkündür:**

1) İslâm hukukçuları, kırâat imamları ve kelâmcılardan bir topluluk, Hazret-i Osman mushaflarının, yedi harfin tamamını içine aldığına kâil olmuşlardır. Buna göre, yedi harften bazısının kırâatının terk edilmesi câiz değildir. *Kâdî Bâkılânî* (ö.403/1012) bu görüşün savunucularındandır¹¹²⁰.

2) Hazret-i Osman mushafları; yedi harften Resulullah'ın Cibrîl-i Emîn'e son arzındakini ihtiva eder. Bu görüş sahiplerinin başında, Taberî, Ebû Şâme el-Makdisî (ö.665/1266)¹¹²¹ ve İbn Teymiyye bulunur.

İbnu'l-Cezerî, **"Yedi harf ile ilgili ruhsat, İslâm'ın ilk zamanlarında, müslümanları bir harf üzerine toplamanın zor olmasından dolayı verilmiştir. Onların dilleri kırâate alışınca, bir harf üzerinde ittifak ettiler. Çünkü bu, onlara daha uygun geldi ve son arzda cereyan eden harf üzerinde toplandılar."**¹¹²² demektedir.

Bu ifadeler gösteriyor ki, *yedi kırâat*, yedi harfin tamamını içine almamaktadır.

Konu bu şekilde tespit edildikten sonra, Kur'ân-ı Kerîm ile kırâatın tariflerine geçilebilir: *Zerkeşî* **"Kur'ân, beyân ve i'câz için Muhammed aleyhisselâma indirilen bir vahiydir."**¹¹²³, kırâatı ise, **"Zikretilen vahiy lâfızlarının; tahfif, ağırlaştırma ve diğer yönlerden harflerinin yazılmasındaki veya keyfiyetindeki ihtilâftır."**¹¹²⁴ şeklinde ifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in tamamı m ü t e v â t i r olarak naklolunmuştur; bu icma ile sabittir. Â h â d tarikiyle gelen bir beyan, kesinlikle *Kur'ân* değildir.

¹¹¹⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, s.28

¹¹¹⁹ Subhi's-Sâlih, a.g.e., s.108. **Bu vecihler şunlardır:** 1) "İ'râb"taki ihtilâf, 2) "Harfler"deki ihtilâf, 3) İsimlerin *müfred, tesniye, cem', müzekker, müennes* olmalarındaki ihtilâf, 4) Bir kelimenin diğer bir kelimeyle değişmesi ile meydana gelen ihtilâf, 5) Takdîm ve te'hîrin sebep olduğu ihtilâf, 6) *Ziyadelik* ve *noksanlık* ile husule gelen ihtilâf, 7) *Fetha, imâle, terkîk, tefhîm, hemze* ve *teshîl* gibi hususlarda lehçelerin ihtilâfı. Bk. Subhi's-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, s.108-113.

¹¹²⁰ Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân*, I,168; Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-buhârî*, Beyrût Dâru'l-ma'rife ts., IX,26; Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl, *Kitâbu'l-mürşidi'l-vecîz*, Beyrût 1975, s.138.

¹¹²¹ Ebû Şâme el-Makdisî, a.g.e., s.138; İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., IX,27; Zerkânî, a.g.e., I,168.

¹¹²² İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nuzûlü ve Kırâatı*, İstanbul 1974, s.134.

¹¹²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,318.

¹¹²⁴ Zerkeşî, a.g.e., I,318.

Kırâatlara gelince, bunlar; mütevâtir, meşhûr, âhâd, şâz, mevdû' ve mudrec kısımlara ayrılır¹¹²⁵. *Cumhûr'a* göre el-kırâatu's-seb' mütevâtirdir¹¹²⁶. Arz veya *istimâ* yoluyla gelen kırâat; karâat imamlarından birinde rivâyet ve tarikların ittifak etmesiyle sıhhat kazanır.

Buna göre *sahih* bir kırâat;

- 1) Arapça'nın gramerine uygun olması,
- 2) Sahih bir senetle Peygamber aleyhisselâma ulaşması,
- 3) Hazret-i Osman mushaflarından birinin hattına muvafık düşmesi gerekir¹¹²⁷.

Bu üç şartı içine alan bir kırâat, hangi imamdan gelirse gelsin, red ve inkâr olunamaz¹¹²⁸. Şayet bu şartlardan biri eksik olursa, isterse o kırâat, yedi imamdan veya onların büyüklerinden rivâyet edilmiş olsun; ona, zayıf veya şâz yahut bâtil kırâat denir¹¹²⁹.

Zerkeşî de yukarıda sayılan üç şartı üzerinde bulundurmayan bir kırâatın şâz olduğunu kaydetmiştir¹¹³⁰. İşte bu şâz kırâat ile Kur'ân-ı Kerîm'i okumak ve namaz kılmak memnu ise¹¹³¹ de onu öğrenmek, öğretmek, kitaplarda tedvin etmek; *lûgat*, *i'râb* ve manaya göre *tevcihini beyan etmek* ve şer'î ahkâm istinbâtında *delil* olarak kullanmak câizdir¹¹³².

Konu ile ilgili kitaplarda, kırâatların sayısı ve bunların nispet edildiği imamlar da şöyledir:

1) **Yedi kırâat. İmâmları:** a) Nâfi (ö.169/811), b) İbn Kesîr (ö.120/737), c) Ebû Amr (ö.154/770), d) İbn Âmir (ö.118/736), e) Âsım (ö.128/745), f) Hamze (ö.156/772) ve g) el-Kisâî (ö.189/804).

2) **On kırâat.** Yukarıda adı geçen imamlara, şu üç imamın kırâatını eklemekle olur: a) Ebû Ca'fer Yezîd (ö.128/745), b) Ebû Muhammed Ya'kûb el-Hadramî (ö.205/820) ve c) Halef ibn Hişâm el-Bezzâz (ö.129/843).

3) **Ondört kırâat.** Yukarıda isimleri kaydedilen imamlara, şu dört imamın kırâatını ilâve etmekle meydana gelir: a) el-Hasenu'l-Basrî, b) İbnu'l-Muhaysın (ö.123/740), c) Yahya el-Yezîdî (ö.202/817) ve d) eş-Şenbûzî (ö.388/998)¹¹³³.

Görüldüğü gibi müfessirimiz *Hasen*'in kırâatı, ondört kırâatın içinde yer almaktadır. Burada hemen şu hususu belirtmek gerekir. *Zemahşerî* gibi bazı âlimler; kırâatları, *fesâhat* ve *belâgat* sahibi kimselerin ictihadlarına yüklemişlerse de, *Zerkeşî*, sahîh

¹¹²⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, I,75; Zerkânî, a.g.e., I,430.

¹¹²⁶ *Zerkeşî*, a.g.e., I,318.

¹¹²⁷ Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, I,75; Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân*, I,430; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, s.251; *Zerkeşî*, *el-Burhân*, I,331.

¹¹²⁸ Suyûtî, a.g.e., I,75.

¹¹²⁹ Suyûtî, a.g.e., I,75

¹¹³⁰ *Zerkeşî*, a.g.e., I,331.

¹¹³¹ Bk. Kâdî Abdu'l-Fettâh, *el-Kırâatu's-şâzze*, Kâhira 1371/1952, s.6-8.

¹¹³² Kâdî Abdu'l-Fettâh, a.g.e., s.8.

¹¹³³ Zerkânî, a.g.e., I,417 ve 456.

kırâatlar üzerinde, icma vâki olduğunu ve bu konuda ictihada yer olmadığını¹¹³⁴, açıkça kaydetmiştir. Onun için bu araştırmada da, Hasen'in kırâata âit rivâyetleri Naklî Tefsîr içinde değerlendirilmiştir.

İbnu'l-Cezerî'nin nakline göre, Hasen kırâatı, Hittân ibn Abdillâh er-Rakkâş¹¹³⁵ ile Ebû'l-Âliyye (ö.93/711)¹¹³⁶'den almıştır. Tâbiûnun ileri gelenlerinden Hittân'ın kırâatı da, Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye; yine tâbiîlerin büyüklerinden Ebû'l-Âliyye'nin kırâatı ise, Ubeyy ibn Ka'b, Zeyd ibn Sâbit ve Ömer ibn el-Hattâb'a istinat etmektedir¹¹³⁷. Şüphesiz bu sahabîler de, kırâatlarını Hazret-i Peygamber'den almışlardır.

Burada unutulmaması gereken çok önemli bir nokta vardır; o da, Hasen'in kırâatının, sadece bu iki tâbiîye münhasır kalmamasıdır. Bilindiği gibi Hasen, yüzlerce sahabî ile görüşmüş ve bir çoğundan rivâyette bulunmuştur. Onun kırâatı, özellikle Ebû Amr ibn el-Alâ' (ö.154-157/770-773)¹¹³⁸, Sellâm ibn Süleyman et-Tavîl (ö.171/787)¹¹³⁹, Yûnus ibn Ubeyd ibn Dînâr el-Abdî (ö.140/757)¹¹⁴⁰, Îsâ ibn Ömer en-Nahvî es-Sakafî (ö.149/766)¹¹⁴¹ve Âsım el-Cahderî (Âsım ibn el-Accâc)¹¹⁴² tarafından rivâyet edilmiştir¹¹⁴³.

Böylece, yukarıda ismi geçen yedi kırâat imamlarından Ebû Amr ibn el-Alâ', müfessirimizin talebesi olmaktadır. *İmâm Şâfiî*, Hasen'in kırâatı hususunda şöyle demiştir: "Eğer Kur'ân, Hasen'in lügatıyla inmiştir diye söylemek isteseydim, onun fesâhatını dile getirmek için söylemiş olurdum."¹¹⁴⁴ Hasen'in kırâat ilmindeki yeri, bu şekilde belirlendikten sonra, şimdi

kırâatından örneklerle geçilebilir¹¹⁴⁵.

¹¹³⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,321-322.

¹¹³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, II,396.

¹¹³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, III,284.

¹¹³⁷ İbn'l-Cezerî, Muhammed ibn Muhammed, *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâtî'l kurrâ*, Mısır 1351/1932, I,235.

¹¹³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XII,178.

¹¹³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV,284.

¹¹⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, XI,442.

¹¹⁴¹ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VIII,222.

¹¹⁴² İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, VI,349.

¹¹⁴³ İbn'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye*, I,235; Kâdî Abdu'l-Fettâh, *el-Kırâatu's-şâzze*, s.14.

¹¹⁴⁴ İbn'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye*, I,235; Kâdî Abdu'l-Fettâh, *el-Kırâatu's-şâzze*, s.14.

¹¹⁴⁵ Örnek kırâat tablosunda kullanılan harflerin karşılıkları "Kısalt- malar"da verilmiştir.

Kay-naklar	Sahâbe'-nin kîrâatı	El-Kîrâa tü's-Seb'imam-larının kîrâatı	Hasan-ı Basrî'nin kîrâatı	Âyet-i kerîme lâfzının, elimizde bulunan Mushaf-ı Şerîf'teki yazılışı veya hareke lenişi	Sûre ve Âyet No.
					الفاتحة
CGŞ			الحمد لله	الحمد لله	۱
					البقرة
CYPÜŞ			غُشاوة	غِشاوة	۷
CP			من الصواعق	من الصواعق	19
CPÜ			وَقُودَهَا	وَقُودَهَا	24
C			فلا خوف	فلا خوف	38
MŞC	UI		مصر	مصرأ	61
CŞ			تشابه او تشابه - متشابه	تشابه	70
MŞ			عُوهِدُوا	عاهدوا	100
MCŞ	O		تضارر	تضار	233
MÜC	i		الطّاغيت	الطاغوت	257
M	i		فَأَيَقِنُوا	فَأَذِنُوا	279
MŞC	UI		حَسَنِي	حَسْنَا	83
TŞ		D	جَبْرِيل	جبريل	97
M	i		اتحاجونا	اتحاجونا	139
MŞ	UI		تُنْسَاهَا	ننسها	106

ZTŞ			راعنا	راعنا	104
ÜTŞ			الشیاطون	الشیاطین	102
				آل عمران	
M			يُتْلِي	تتلى	101
MŞ	AB		رَبِّون	رَبِّون	146
M		F	سَيُكْتَب	سَنَكْت	181
				المائدة	
MC			مُكَلِّين	مَكَلِّين	4
MC			اعجزت	اعجست	31
MŞ	B		طُعْمَه	طعامه	96
				الانعام	
MTV	U		آزُرُ	آزَرَ	74
				الاعراف	
MT	B	NH	رياشاً	ريشا	26
M		K	نشرا	بُشرا	57
MŞ			إلهتك	آلهتك	127
MTŞC	AB		يُورِثُهَا	يُورِثُهَا	128
				التوبة	
MC			يُضِلُّ	يُضِلُّ	37
M	AS		يَعْلَمُوا	يَعْلَمُوا	104
				يونس	
MC		K	يُنْشِرُكُمْ	يُسِيرُكُمْ	22
MC			يَجْمَعُونَ	يَجْمَعُونَ	58

					هود
MŞ	B		تقية	بقية	86
M	İ		شيخ	شيخاً	72
					يوسف
M	U		تأمننا	تأمنّا	11
MŞC	A		شعفها	شعفها	30
MC			آتيكم	انبؤكم	45
					ابراهيم
M	A		لولدَيّ	لوالدىّ	41
MC	B		كلّ	كلّ	34
					الإسراء
MŞC	UI		بكتاهم	بامامهم	71
MC			طيره	طائرہ	13
					الكهف
MŞC			مدخل	مدخل	80
MŞC	IU		لكنّ انا هو الله	لكنّا هو الله	38
MC	İ		لتخذت	لتخذت	77
					مریم
MC			ليهب	لاهّب	19
					طه
MC	İ		نفضي اليك وحيه	يُفضى اليك وحيه	119
					الحج

MC	Bİ		صَوَافٍ	صَوَافٍ	36
MTC	UL		صَوَافٍ	صَوَافٍ	36
					الشعراء
MŞC			فَاتَّبَعُوهُمْ	فَاتَّبَعُوهُمْ	60
MŞC			خطاياى	خطيئتي	82
					القصص
MC			يُرَى	يُرَى	6
MŞCT	İ		ان وهبت	ان وهبت	50
					ص
MC			تَسْعُ وَتَسْعُونَ	تَسْعُ وَتَسْعُونَ	23
					الأحقاف
MŞC	İB		اثرة	اثارة	4
					الفتح
M	İ		آثار	أثر	29
					الحجرات
MŞ	İ		اخواتكم	اخويكم	10
					النجم
M	Ui		تضحكون	و تضحكون	60
					الرحمن
MŞ			الجوار	الجوار	24
					الواقعة
MC	İ		بموقع	بمواقع	75
					الحديد

MŞC	U		الما (الْمَا)	الْم	16
					المجادلة
T			تفاسحوا	تفسحوا	11
MŞ	U		في المجلس	في المجالس	11
					الحشر
MŞC			عاقبتُها	عاقبتُها	17
					المتحنة
MŞ	B		فعقبتُهم	فعاقبتُهم	11
					المرسلات
MC	B		جُمالات	جمالت	33
					التين
M	İO		سيناء	سينين	2

Hasan-ı Basrî'nin bu kırâat örneklerinden anlaşılacağı üzere, onun kırâatının çoğu; **İbn Mes'ûd, Ubeyy ibn Ka'b, İbn Abbâs, Ali ibn Ebî Tâlib, Ömer ibn el-Hattâb, Enes ibn Mâlik ve Ebû Mûsa el-Eş'arî** gibi sahâbenin; kırâatının bir kısmı ise, kırâat-ı seb'a imamlarından bazısının kırâatı ile uygunluk halindedir. Her ne kadar yukarıda isimlerinden bahsedilen ashâb-ı kirâmın kırâatından ş â z kabul edilenler varsa da, yedi kırâat imamının kırâatının, *cumhûra* göre m u t e v â t i r derecesinde, dolayısıyla sahih olduğu evvelce zikredilmişti. Buna göre, hemen hemen bütün kırâat kitaplarında şâz kırâat imamları arasında sayılan Hasan-ı Basrî'nin kırâatının tamamını şâz kabul etmenin, ilmî gerçeklere uygun düşmediği görülmektedir.

g. Kıssalarla Tefsiri

Rivâyet tefsirinin kaynaklarından biri de kıssalardır. Müfessirin, *sünnet* ile *sahâbe* ve *tâbiûn* kavillerini değerlendirirken, *hadis usûlû* ölçülerine göre, bunların *senet* kritiklerini yaptığı gibi; kıssaları da aynı titizlik ve sorumluluk içinde ele alması gerekir. Çünkü, İslâm'ı temelinden sarsmak, müslümanların temiz inançlarını kirletmek, bozuk ve sapık düşüncelerini İslâm'a yapıştırmak suretiyle, menfur emellerine ulaşmak isteyenlerin plânları, ancak bu hassasiyetle bozulabilir; âyet-i kerîmeye bir izah getirebilmek için, önüne gelen her kıssayı, ilmî hiç bir tenkide tâbi tutmadan eserine alma gafletinde bulunanlara, tutumlarının yanlış oldukları, bu şekilde gösterilebilir.

Önemli görülen bu husus belirtildikten sonra, Müfessirimizin kıssalar karşısındaki tutumuna geçilebilir.

١ الحسن و قتادة في قوله: أخرجنا من هذه القرية الظالم أهلها¹¹⁴⁶ قالوا: خرج رجل من القرية الظالمة الى القرية الصالحة، فأدركه الموت في الطريق، فنأى بصدرة الى القرية الصالحة فما تلافاه الا ذلك فاحتجّت فيه ملائكة الرحمة و ملائكة العذاب فأمرؤا ان يقدرؤا اقرب القريتين اليه، فوجدوه اقرب الى القرية الصالحة بشبر و قال بعضهم: قرب الله اليه القرية الصالحة، فتوفّته ملائكة الرحمة¹¹⁴⁷

Hasan-ı Basrî, "Ey Rabbimiz, bizi, halkı zâlim olan şu memleketten çıkar.(Nisâ, 4/75)" meâlindeki âyetle ilgili olarak, bir kıssa nakletmiştir. Buna göre, bir adam zulüm içinde olan bir memleketten, halkı iyi olan bir yere doğru yola çıkar; fakat yolda ölür. Ve bu adamın, iyi bir yere gitmeye yönelmekten başka hayırlı bir ameli de yoktur. Bu durumda **rahmet** melekleri ile **azap** melekleri arasında bir anlaşmazlık başgösterir; sonra cesedin, her iki memleketten hangisine daha yakın olduğunu belirlemekle emrolunurlar. Neticede cesedin, hayırlı ve iyi olan yere **bir karış** daha yakın olduğu ortaya çıkar. Buna göre, *rahmet melekleri* vazifelerini yerine getirirler.

Şimdi bu **kıssa** üzerinde bir araştırma yapılacak olursa; **Abdurrazzâk** ve **Taberî** dışındaki belli başlı rivâyet tefsirlerinde mezkûr kıssaya yer verilmediği görülür. Söz

¹¹⁴⁶ Nisâ, 4/75.

¹¹⁴⁷ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 20a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,107.

konusu kıssanın İsrâîlî menşeli olup olmadığının tespiti için de hadis ve sahabî sözlerinin, imkân nispetinde gözden geçirilmesi gerekir. Şayet bu kıssa, sahih senetle gelen bir haberle destekleniyorsa, bunu nakletmekte hiçbir beis yoktur. Onun için bu kıssanın menşei araştırıldı ve esası, hadis sahasındaki otoritesi çok iyi bilinen **Nevevî**'nin **muttefekun aleyh** olarak nitelendirdiği bir hadis-i şerifte bulundu¹¹⁴⁸. Bu hadis-i nebevîdeki mevzu, yukarıda nakledilen kıssanın aynısıdır; ancak, biraz daha geniştir ve bazı kelimeleri farklıdır.

Meselâ;

فانطلق حتى اذا نصف الطريق اتاه الموت فاختمت فيه ملائكة الرحمة و ملائكة العذاب ...
فكان الى القرية الصالحة اقرب بشير ...

۲ – فقال انى احببت حب الخير عن ذكر ربى¹¹⁴⁹ ان نبى الله سليمان عليه السلام لما عرضت عليه الخيل فشغله النظر اليها عن صلاة العصر حتى توارت بالحجاب¹¹⁵⁰ فغضب الله فامر بها ففقرت فابدله الله مكانها اسرع منها سخر الريح فجرى بامر رءاء حيث شاء فكان يغدو من ايلياء و يقيل بقزوين ثم يروح من قزوين و يبيت بكابل

Müfessirimiz Hasen¹¹⁵¹, "**Süleyman Peygamber şöyle demişti: Beni bu at sevgisi, Rabbime ibadetten alıkoydu. Nihayet güneş batmıştı.** (Sâd, 38/32.)" manasında olan âyet-i kerîmeyi tefsir ederken, Hazret-i Süleyman'ın, bu davranışına sebep olan çok sevdiği atları kesmekle emrolunduğunu ifade etmektedir. **Râzî** âyeti, yukarıda arzedildiği şekilde tevcih etmeyi uzak görmektedir¹¹⁵². İsrâîliyyat mevzuunda çok hassas davrandığı bilinen **İbn Kesîr** ise, konu ile ilgili *selef* ve diğer müfessirlerden gelen haberlerin sıhhatini kabul edip, Süleyman aleyhisselâmın kasten değil, unutarak böyle bir harekette (zellede) bulunduğunu söylemektedir¹¹⁵³. Nitekim, **Beydâvî** söz konusu "meşguliyet"i kaydetmiştir¹¹⁵⁴ ve **İbn Ömer el-Hafâcî** (ö.1069/1658) de "**Nisyan, teklifin altına girmez.**"¹¹⁵⁵ diyerek, meseleyi meşru bir prensibe bağlamıştır.

Bu durumda söz konusu **meşguliyetin**, peygamberlerin yüce sıfatlarından biri olan **ismet** sıfatını ihlâl etmediği anlaşılmış olmaktadır.

Hasen'in âyetleri tefsir ederken, *kıssalara* fazla başvurmasa da gerekli gördüğü yerde *kıssa* zikrettiği de bir vâkıdır. Bu arada bazı peygamberlerle ilgili kıssalar naklettiği görülmektedir. Ancak bunlar, "**İsrâîliyyat Karşısındaki Tutumu**" kısmında ele alınacaktır.

¹¹⁴⁸ Muhyiddîn en-Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, Matbaatu'l-istikâme, Kâhira, s.22.

¹¹⁴⁹ Sâd, 38/32.

¹¹⁵⁰ Sâd, 38/32.

¹¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIII,103.

¹¹⁵² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VII,200-201.

¹¹⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, IV,33.

¹¹⁵⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, VII,310.

¹¹⁵⁵ Ahmed el-Hafâcî el-Mısırî, *Hâşiyetu's-şihâb* (Kâdî Abdullah ibn Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* ile beraber), Kâhira 1283/1866, VII,310.

Buraya kadar, Müfessirlerimizin “**Rivâyet Tefsirindeki Yeri**” belirlenmeye çalışılmıştır. Bilinen bir gerçektir ki, İslâmî ilimlerde **rivâyetin** delil olarak kullanılması, her şeyden önce onun sıhhatine; başka bir ifadeyle, râvinin *doğru* ve *güvenilir* olup olmamasına bağlıdır. Onun için Hasen’in “**İsnattaki Yeri**”ne bir açıklık getirilmesi, bir bakıma, rivâyetlerinin de bir değerlendirilmesi yapılmış olacaktır.

2. İsnattaki Yeri

a. Kendilerine Yetişmediği Bazı Sahâbeden Rivâyeti

İbn Hacer’in kaydettiğine göre Hasen; **Hazret-i Ömer, Ubeyy ibn Kâ'b** (ö.20-33/640-653) ve **Sa'd ibn Ubâde** (ö.15/636)¹¹⁵⁶den rivâyette bulunmuştur. Nitekim yukarıda bu rivâyetlerin, Kütüb-i Sitte'nin hangisinde yer aldığı gösterilmiştir.

b. Zamanlarına Yetişip de Kendilerinden Hadis İşitmediği Söylenen Sahabîlerden Rivâyeti

Tehzîbu't-Tehzîb'de bu sahabîler; **Ebû Hüreyre** (ö.57-59/676-678). **Osman ibn Ebî'l-Âs** (ö.51/671), **Ammâr ibn Yâsir** (ö.37/657), **Ma'kıl ibn Sinân** (ö.63/682) ve **Sevbân** Mevlâ'n-Nebiyi aleyhisselâm (ö.54/73)¹¹⁵⁷ olarak zikredilmiştir. Yukarıda “**Hasen'in Şeyhleri**” kısmında bazı vesikalara dayanarak ifade edildiği gibi, Müfessiremiz Ebû Hüreyre'den hadis işitmiştir.

c. Kütüb-i Sitte Sahiplerinin Gözünde Hasen'in Rivâyet Ettiği M ü s n e d ve M a k t û' Hadislerin Değeri

Hasen'in **m ü s n e d** rivâyetlerini Kütüb-i Sitte'de görmek mümkündür; bu rivâyetlerin söz konusu eserlerin neresinde geçtiği, yukarıda kaydedilmişti. **M a k t û'** haberlerine gelince; bunlara **Buhârî**, Sahih'inde (50'den fazla), **Tirmizî** (20'den fazla) ve **Ebû Dâvûd** (20'den fazla) sünenlerinde yer vermişlerdir. Bu durum açıkça gösteriyor ki, Hasan-ı Basrî, **sika** bir râvîdir. Aynı şekilde **İbn Sa'd**¹¹⁵⁸ ve **Iclî**¹¹⁵⁹ de onun **doğruluk** ve **güvenirliğini** tasdik etmişlerdir.

d. Mürsellersi ve İrsâle Başvurma Sebepleri

M ü r s e l, birçok hadisçinin tarifine göre, tâbiîlerin, sahabînin ismini atlayarak, “Resulullah şöyle dedi.” veya “Resulullah şöyle yaptı.” gibi ifadelerle, Hazret-i Peygamber'den naklettikleri hadistir. Bununla beraber, Buhârî ve Ebû Dâvûd gibi muhaddisler, bir

¹¹⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,263-264.

¹¹⁵⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,264. Hasen'in kimlerden hadis işitip işitilmediği hakkında hadis münekkidlerinin görüşlerini öğrenmek için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,264 vd.

¹¹⁵⁸ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I,71.

¹¹⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270.

tâbiînin kendisine yetişmediği bir sahabîden rivâyet ettiği hadise de **mürsel** demişlerdir¹¹⁶⁰. Buna göre Hasen'in, meselâ, Hazret-i Ömer'den rivâyet ettiği hadisler, mürsel olmaktadır.

Hasen'in, başta Abdurrezzâk ve Taberî tefsirleri olmak üzere, birçok rivâyet tefsirinde **mürsellersi** bulunmaktadır. Bu arada Kütüb-i Sitte'den Tirmizî¹¹⁶¹ ve Nesâî'nin¹¹⁶² sünenlerinde de mürsellersine yer verildiği görülmektedir.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: "**Acaba Hasen, bazı hadisleri, niçin mürsel olarak rivâyet etmiştir?**" Bu sorunun cevabını, bizzat kendisi şöyle vermektedir:

Talebesinden **Yûnus ibn Ubeyd**, Hasen'e "Ey Ebû Sa'îd, sen Resulüllah'a yetişmediğin hâlde '**kâle Rasûlullah**' diyerek hadis rivâyet ediyorsun?" demiştir. Bunun üzerine üstâdının cevabı şu olmuştur:

"Ey kardeşimin oğlu, şimdiye kadar bana kimsenin sormadığı bir soruyu sordun; şayet aramızda manevî bir yakınlık olmasaydı, bunu cevaplandırmazdım. (Söyliyeim:) Gördüğün gibi (Hacâc'ın) idaresinde benden '**kâle Rasûlullah**' şeklinde işittiğin her hadis, Ali ibn Ebî Tâlib'den rivâyet edilmiştir. Ancak böyle bir zamanda Ali'nin ismini zikretmeye gücüm yetmiyor.¹¹⁶³"

Bu vesikanın, tartışmaya açık yanlarının olabileceği düşünülebilirse de, araştırmancın girişinde de ifade edildiği gibi; **siyasî** ve **idarî** mekanizma ile **sosyal yapının**, ilim adamına ve ilmî çalışmaya etkisi, tarihî gerçeklerdendir.

İşte Müfessirimizin söz konusu yönünü, yani rivâyette uyguladığı bu **metodun** sebebini daha iyi anlayabilmek için, içinde yaşadığı toplumun yönetimini ve sosyal şartlarını göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Nitekim bu düşünceyi hareket noktası alarak, Hasen'in mürsellersi üzerinde çalışanlar da çıkmamış değildir. Meselâ, meşhur hadis münekkittlerinden **Ebû Zur'a** (ö.264/877), bu konuda şöyle demiştir: "Dört hadis dışında Hasen'in '**kâle Rasûlullah**' diyerek rivâyet ettiği her şeyin bir aslını buldum.¹¹⁶⁴" Bu belge, **Hasen'in tefsirinin değeri** açısından büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü bazı âyet-i kerîmelerin tefsirini, bu çeşit rivâyetlerle yapmıştır.

M ü r s e l hadislerin **dinde huccet** olarak kullanılıp kullanılmayacağına gelince:

M ü r s e l hadis, senedindeki kopukluk sebebiyle *zayıf* hadislerden sayılmışsa da mahrecinin bilinmesi ve sika bir râvi tarafından rivâyet edilmesi halinde, bazan **h a s e n**, bazen de **s a h i h** hadisler gibi **huccet** olarak kullanılmıştır¹¹⁶⁵. Burada hemen belirtilmelidir ki, mürsel olarak hadis rivâyet eden, sadece **Hasan-ı Basrî** değildir. **Sa'îd ibn Museyyeb, Atâ' ibn Ebî Rabâh, Mücâhid, Sa'îd ibn Cubeyr, Mekhûl ed-Dimeşkî**

¹¹⁶⁰ Ahmet Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I,142.

¹¹⁶¹ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,209, 488, 627; V,540.

¹¹⁶² Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VII,96, 186.

¹¹⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, II,266'ın hâmişinde.

¹¹⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, II,266; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,106. Yahya ibn Sa'îd el-Kattân (ö.198/813) aynı hükmü belirtmiştir: "Hasen'in bir iki hadis dışında '**kâle Rasûlullah**...' diyerek rivâyet ettiği her hadisin bir aslını bulduk." Bk. Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, Kitâbu'l-ilel, V,754.

¹¹⁶⁵ Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s.100; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s.73.

ve **İbrâhim en-Nahâî** gibi tâbiîler, *mürsellersiyle* şöhet bulanlar arasındadır. Bazı muhaddisler ise, mürsellersin durumuna göre fikir beyan etmişlerdir. Meselâ, **İmâm-ı Şâfiî**, genel olarak *mürsel hadisi*, **huccet** kabul etmediği hâlde¹¹⁶⁶, **Sa'îd ibn Museyyeb**'in mürsellersini güzel görmüştür¹¹⁶⁷. Aynı şekilde **Ahmed ibn Hanbel** (ö.241/855) de herkesten hadis aldıkları için Müfessirimiz **Hasen** ile **Atâ'nın** mürsellersini, en zayıf mürsellers olarak nitelendirmiş¹¹⁶⁸; diğer yandan, **İbn Museyyeb**'in mürsellersini ise, en sahih mürsellers olarak kabul etmiştir¹¹⁶⁹.

Ancak **İbn Hanbel**'in bu görüşünün, ilmî objektiflik açısından ne kadar değeri varsa, yukarıda zikredilen Hasen'in mürsellersiyle ilgili **Ebû Zur'a**'nın tespitin de o kadar değeri vardır. Eğer bu iki **belge** birbiriyle karşılaştırıldığında, ilk bakışta *kararsızlık* gibi bir netice elde edilirse de konu üzerinde biraz durulacak olursa, **Ebû Zur'a**'nın tespitin *müspet* yönde ağırlık kazanacağı görülür. Çünkü, **İbn Hanbel**, Hasen'in mürsellersinin zafiyet sebebini, Hasen'in dışındaki râvilerle bağlamıştır. **Ebû Zur'a** ise, Hasen'in dışındaki râvilerle ilgilenmeyip, sadece onun mürsellersi üzerinde çalışmalarını yürütmüş ve söz konusu hadislerin sıhhatli olduğu, yani dördü hariç, hepsinin mahrecinin bulunduğu sonucuna varmıştır. Bu durumda elbette aslî çalışma, dolaylı çalışmaya mukaddemdir.

İbn Sa'd genel anlamda Hasen'in mürsellersinin **huccet** olarak kullanılamayacağını¹¹⁷⁰ kaydediyorsa da **İmâm-ı Mâlik**, **Medine ehli**, **Ebû Hanîfe**, **Irâk ehli** ve **başkaları**, *âdil* ve *güvenilir* bir râvinin mürsellersiyle amel etmenin **vâcib** olduğunu söylemişlerdir¹¹⁷¹.

e. Hadis Rivâyetinde Uyguladığı Metod

Muhaddisler, hadisleri, **lâfzan** ve **mana** olmak üzere, iki şekilde rivâyet etmişlerdir. Her iki metodun da istinad ettiği hadis-i şerifler vardır, Sahâbeden bir kısmı hadisi, *lâfzan*, bir kısmı da *mana* ile nakletmiştir. Tâbiîlerden **Kâsım ibn Muhammed**, **Recâ ibn Hayve** ve **Muhammed ibn Sîrîn** hadisi, harf ile (*lâfzan*); **Hasan-ı Basrî**, **Şa'bî** ve **Nehâî** ise, *mana* ile rivâyet edenler arasında sayılırlar¹¹⁷².

f. Tedlîs Yönünün Olup Olmadığı

Müdelles hadis, bir râvinin mulâki olduğu şeyhten işitmeden veya muâsırı olmakla beraber, karşılaşmadığı şeyhten, işitmiş gibi rivâyet ettiği hadistir. **Tedlîsin** meşhur kısımları, **tedlîs-i isnâd** ve **tedlîs-i suyûh** olarak bilinir. **Şâfiî**'ye göre tedlîs, kizbin

¹¹⁶⁶ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, s.547.

¹¹⁶⁷ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.571.

¹¹⁶⁸ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.549.

¹¹⁶⁹ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.571.

¹¹⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V,115.

¹¹⁷¹ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, s.547.

¹¹⁷² el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *a.g.e.*, s.284 vd.

(yalanın) kardeşidir¹¹⁷³. **Şu'be** ise, "Benim gözümde tedlîs yapmak, zina işlemekten daha çirkindir.¹¹⁷⁴" demiştir.

İşte bir râvi için son derece ayıp olan böyle bir sıfatın; **İbn Hibbân**¹¹⁷⁵ ve **Zehebî**¹¹⁷⁶ tarafından Hasan-ı Basrî'ye isnat edildiği görülmektedir. Burada hemen ifade edilmesinde yarar vardır ki, usûl-i hadis kitaplarında Hasen'in **tersîli** söz konusu edildiği hâlde, **tedlîs**inden bahsedilmemektedir. **İbn Hibbân**, Hasen'in mücerret tedlîsinden söz edip, bunun sebepleri üzerinde bir şey söylememektedir.

Zehebî ise;

و هو مدلس فلا يحتج بقوله «عن» [فی] من لم يدركه، قد يدلس عمن لقيه و يسقط من بينه و بينه و الله اعلم.

demektedir¹¹⁷⁷. Buna göre, Hasen'in yetişmediği birinden عن فلان şeklinde rivâyeti, **huccet** olmadığı gibi; zamanına yetiştiği ve karşılaştığı hâlde kendisinden işitmeksizin bir kim-seden rivâyet etmesi de onu, **müdelis** durumuna düşürmektedir. Hadis münekkitlerinin ortaya koydukları ölçülere göre, **tedlîs** ile **mürsel-i hafî**'yi birbirinden ayırmak çok güç olduğu gibi; **Zehebî**'nin de bu iddiasını ispatlaması, son derece müşkil görünmektedir. Şayet Zehebî, yukarıda kaydedilen ifadesiyle, **Hazret-i Ali**, **İbn Abbâs** ve **Ebû Hüreyre** gibi sahabîlerden işitmeksizin rivâyet etmesini, **tedlîse** sebep sayıyorsa; o takdirde Kütüb-i Sitte'deki hadisleri değerlendiriş şeklinin, diğer muhaddislere oranla, çok değişik olduğu ortaya çıkmış olur ki, **Zehebî**'nin böyle bir tutum içinde olup olmadığı bilinmemektedir.

Çünkü Hasen'in söz konusu râvilerden rivâyetlerinin **Kütüb-i Sitte**'de yer aldığı, yukarıda zikredilmişti. Kaldı ki, meselâ, Hasen'in مع lâfzı ile Ebû Hüreyre'den rivâyetini, **Nesâî**¹¹⁷⁸ ve **Taberânî**¹¹⁷⁹ kaydetmiştir. Bu durumda ya **Hasen kâzibtir(!)** veya Zehebî'nin tesbiti yanlıştır. Ancak şu kadarı söylenecek olursa, müracaat edilen **usûl-i hadis** ve **nakdu'r-ricâl** kitaplarının hiç birinde Hasen'in ismine bitişen bir **kizb** (yalancılık) sıfatına rastlanmamıştır.

Bu durumda takip edilecek en sâlim yolun; **İbn Salâh** gibi muhaddislerin belirttiği şekilde, **semâ'a** ve **ittisâle** delâlet etmeyen tabirlerle rivâyet edilen bir hadisin **m ü r s e l** derecesinde düşünülebileceğini¹¹⁸⁰; ve yine bir râvinin, muâsırlığı bilindiği hâlde, mülâkati şüpheli olan şeyhinden rivâyet ettiği hadisin ise, **mürsel-i hafî** olduğunu¹¹⁸¹ kabul etmektir.

¹¹⁷³ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., s.508; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s.98.

¹¹⁷⁴ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., s.508; Irâkî, a.g.e., s.98.

¹¹⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270.

¹¹⁷⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,71-72; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,99.

¹¹⁷⁷ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I,72.

¹¹⁷⁸ Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî el-Muctebâ*, VI,137.

¹¹⁷⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sagîr*, II,31-32.

¹¹⁸⁰ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh*, s.99.

¹¹⁸¹ Ahmet Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I,165.

Netice olarak şu söylenebilir ki, Hasen, **sika** ve mürsellerinin mahreci bilinen bir râvidir. İşte böyle bir hüviyet arzettiğinden dolayı, beldesinin önde gelen âlimi olmuş ve onun *re'y* ve *fetvalarına* başvurulmuştur.

3. Re'y Tefsirindeki Yeri

Hasen, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ederken, **rivâyete** başvurduğu gibi, gerektiği yerde **re'y** ve **ictihad**ını açıklamakta da bir beis görmemiştir. **İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve İmâm Ahmed ibn Hanbel** gibi muctehidlerin bazı ictihadları, Hasen'in bazı *re'y*lerine uygun düşmüştür. Onun bazı görüşleri ise, kendine has görüşler olarak kalmıştır.

Buna göre Hasen, **re'y** taraftarı âlimler arasında yer almaktadır. Nitekim onun *re'y*lerini, Hazret-i Ömer'in ictihadlarına, benzetenler olmuştur¹¹⁸². **Ömer ibn el-Hattâb, Irak re'y ekolünün** mümessili olarak bilindiği gibi; aynı zamanda hadis ekolünün de öncülerinden sayılır. Bu açıkça gösteriyor ki, dinî nasların izah edilmesinde gerektiği yerde *re'ye* (veya kıyasa) başvurmak, kaçınılmaz bir prensip olarak ortaya çıkmaktadır. Müfessirimizin bu konuda izlediği yolu belirleyen tefsir örnekleri, aşağıdaki kısımlarda ve bilhassa "**Fıkıh İlmindeki Yeri**"nde ele alınacaktır.

4. Lügattaki Yeri

Zerkeşî, lügat ilmini; **isim, fiil ve harf** olarak üç bölüme ayırır¹¹⁸³ ve **müfessirin** bu ilmi bilmesinin zarurî olduğunu kaydeder¹¹⁸⁴. **Mücâhid** de Allah'a ve âhiret gününe inanan bir kimsenin, Arap lisanını bilmeden, Allah'ın Kitabı hakkında konuşmasının (yani onu tefsir etmesinin) helâl olamayacağını söyler¹¹⁸⁵. Müfessirimiz **Hasen**'in konuyu tespiti ise şöyledir:

"Onları dil bilmezlik helâk etti; Allah'ın Kitabını, murad olunan manasından çok uzak bir şekilde tevil ediyorlar."¹¹⁸⁶

Hasen'in **lügatta** takip ettiği yolu belirleyen tefsir örnekleri, şu başlıklar altında sıralanabilir:

a. Garîb Kelimeleri Açıklaması

a) ¹¹⁸⁷ **فاكهة و**Hasen, bu âyetteki **الاب** kelimesini; "Yer'in, insanların yemediğini bitirdiği her şeydir." şeklinde tefsir etmiş; insanların yediğine ise, **الحصيد** denildiğini ifade

¹¹⁸² Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, s.69.

¹¹⁸³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,291.

¹¹⁸⁴ Zerkeşî, *a.g.e.*, I,292.

¹¹⁸⁵ Zerkeşî, *a.g.e.*, I,292.

¹¹⁸⁶ Şâtibî, *el-İ'tisâm*, II,299.

¹¹⁸⁷ Abese, 80/31.

etmiştir¹¹⁸⁸. Başka bir açıklamasında da العشب: الاب: "yeşil ot" demiştir¹¹⁸⁹. Bu tefsirde, çoğu müfessirlerin ittifakı vardır¹¹⁹⁰.

b) الرفث¹¹⁹¹ Hasen, bu lâfzı, **cimâ** ile manalandırmaktadır ki, İbn Abbâs, İbn Cubeyr, Mucâhid, Ikrimê, Katâde Zuhri, Suddî ve Mâlik'in de aynı görüşte oldukları görülmektedir¹¹⁹². Er-**Râğibu'l-İsfahânî** de "**Rafes** sözü, cimâ ve cimâa yol açan şeylerin sarahaten zikri çirkin görüldüğünden, aynı manada *kinaye* olarak kullanılmıştır.¹¹⁹³" demektedir.

c) و طور سينين¹¹⁹⁴ Müfessirimiz "طور" *Allahü taâlâ'nın Mûsa aleyhisselâm ile tekellümde bulunduğu dağ* ile tefsir etmiştir¹¹⁹⁵ ki, bu tefsirin, Suyûtî¹¹⁹⁶, Kâdî Beydâvî¹¹⁹⁷ ve Ebû's-Suûd¹¹⁹⁸'un da içinde bulunduğu bir müfessir topluluğu tarafından benimsendiği görülmektedir. Öte yandan طور u, *mutlak dağ* olarak açıklayanlar da olmuştur¹¹⁹⁹.

b. Aslı Arapça Olmayan Kelimeler Üzerinde Durmuş mudur?

Ayet-i kerîmede Kur'ân-ı Kerîm'in Arap diliyle indiği buyrulmuşken¹²⁰⁰, böyle bir başlığın yersiz ve manasız olduğu, akla gelebilir. Nitekim, **Ebû Ubeyde Taberî, İbnu't-Tayyib, İbn Fâris** ve **Şâfiî** gibi cumhûr-ı ulemâ; Kur'ân'da Arapça olmayan bir kelimenin bulunduğunu kabul etmezler¹²⁰¹. **İbn Abbâs** ve **Ikrimê**'nin temsil ettiği diğer bir görüşe göre ise, Kur'ân-ı Kerîm'de aslı Arapça olmayan bazı kelimeler zikredilmiştir¹²⁰².

Birbirine zıd gibi görünen bu iki görüşün; aslında zıd olmadıkları söylenebilir. Meselâ, Kur'ân'da geçen bir kelimenin aslı yabancı olabilir. Fakat bu kelimeyi Araplar, her lisanda olduğu gibi, başka bir dilden alıp kullanmışlar, daha doğrusu Arapçalaştırmışlardır. Ve Kur'ân-ı Kerîm de arapçalaşan bu kelime ile nâzil olmuştur. İşte, **Ebû Ubeyd** el-Kâsım ibn Sellâm'ın ileri sürdüğü bu görüş¹²⁰³, aslında hakikatın bir ifadesi olmaktadır. Böylece طور kelimesine, menşei itibariyle *Süryanca*; arapçalaşma yönüyle *Arapça* demek doğru olmaktadır.

¹¹⁸⁸ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIX,222.

¹¹⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,39.

¹¹⁹⁰ Bk. Taberî, a.g.e., XXX,39; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIX,222-223; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VI,316; Ebû'l-Berakât Abdullah en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Tefsîru'n-Nesefî), Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye ts. IV,334.

¹¹⁹¹ Bakara, 2/187 ve 197.

¹¹⁹² Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, II,407.

¹¹⁹³ er-Râğibu'l-İsfahânî, *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'ân*, s.199.

¹¹⁹⁴ Tîn, 95/2.

¹¹⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,154.

¹¹⁹⁶ Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, II,268.

¹¹⁹⁷ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, VIII,376.

¹¹⁹⁸ Ebû's-Suûd Muhammed ibn Muhammed el-Hanefî, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (er-Râzî, Fahru'd-dîn, *Mefâtihu'l-gayb* kenarında), İstanbul 1308/1890, VIII,612.

¹¹⁹⁹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XX,112.

¹²⁰⁰ Yûsuf, 12/3.

¹²⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,287.

¹²⁰² Bu kelimeler için bk. Zerkeşî, a.g.e., I,288.

¹²⁰³ Zerkeşî, a.g.e., I,290.

Bununla beraber, acaba Hasen'in fikri, bu iki görüşten, hangisiyle uygunluk hâlinde? Bu soruya, Taberî'de zikredilen bir rivâyetle cevap verilebilir. Bu rivâyete göre Müfessirimiz, ¹²⁰⁴ هيت لك kelimesinin **Süryanca** olduğunu söylemiştir¹²⁰⁵. Bunu, **Kurtubî**¹²⁰⁶ ve **İbnu'l-Cevzî**¹²⁰⁷ de eserlerine almışlardır. Ancak söz konusu haberin dışında belli başlı rivâyet ve dirayet tefsirlerinde Hasen'in konu ile ilgili herhangi bir beyanına raslanmamıştır.

Bu gösteriyor ki, aslı Arapça olmayan kelimelerin Kur'ân-ı Kerim'de var olduğu hususundaki fikri, kesin olarak belli değilse de bu konuda fazla durmadığı kesindir. Çünkü böyle bir kanaata, başta **Abdurrazzâk** ve **Taberî** olmak üzere, bazı tefsir kitapları tarandıktan sonra varılmıştır. Bu tefsirlerden ileride bilgi verilecektir.

c. Mübhemleri İzah Etmesi

Mübhemler, âyet-i kerîmelerde açık olarak merci'leri belli olmayan **ism-i mevsûl** ve **zamirler** ile manası sarîh olmayan **isimler**dir. Suyûtî'nin kaydettiğine göre, bu konuda merci' ancak **nakildir**; yani re'yle mübhemler çözümlenemez¹²⁰⁸.

Hasen'in bu konudaki tefsirinden örnekler, şu başlıklar altında ele alınabilir:

1) Zamirin âit olduğu ismi belirtmesi

a) ¹²⁰⁹ Yahya ibn Sellâm (ö.200/815), Hasen'in, ¹²¹⁰ و آتينا موسى الكتاب و جعلناه dakı zamiri, **Mûsa** aleyhisselâm ile tefsir ettiğini zikrediyorsa¹²¹⁰ da Abdurrezzâk, Taberî, ed-Durru'l-mensûr, Zâdu'l-mesîr ve Kurtubî tefsirlerinde Hasen'in bu kavline yer verilmediği görülmektedir. Zaten çoğu müfessirler, mezkûr zamirin, **Kitâb**'a âit olduğunu kaydetmişlerdir¹²¹¹.

b) ¹²¹² Müfessirimiz bu âyetteki ¹²¹² يريد الله ليعذبهم بها zamirini, *münafıklardan zekât ve Allah yolunda nafaka almaya* hamletmektedir. Allah'ü taâlâ, bunlar sebebiyle, dünyada onlara azap etmeyi dilemektedir. **Taberî**, bu tevili, nassın zahirine daha uygun gördüğü için ihtiyar etmiş¹²¹³; **Kurtubî** de bunu güzel görmüştür¹²¹⁴.

¹²⁰⁴ Yûsuf, 12/23.

¹²⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII,106.

¹²⁰⁶ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, IX,164.

¹²⁰⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV,203.

¹²⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, II,145.

¹²⁰⁹ İsrâ', 17/2.

¹²¹⁰ İsmâil Cerrahoğlu, *Yahya ibn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1970, s.110

¹²¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV,15; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, X,212; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III,24.

¹²¹² Tevbe, 9/55.

¹²¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X,107.

¹²¹⁴ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,164.

c) ¹²¹⁵ قَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ و Hasen, Peygamber aleyhisselâm hakkında işler (dolaplar) çevirenlerin, **Abdullah ibn Ubeyy ibn Selûl, Abdullah ibn Nebtel, Rufâ'a ibn Râfi'** ve **Zeyd ibn et-Tâbût** isimlerindeki münafıklar olduğunu açıklamıştır¹²¹⁶.

d) الذى بيده عقدة النكاح ¹²¹⁷ Âlimler, nikâh bağıını elinde bulunduranın, zevc veya velî olması hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Sa'îd ibn Cubeyr, Şurayh, Mucâhid, Ebû Hanîfe** ve yeni görüşüne göre **Şâfiî**, âyeti, **zevc** ile; **İmâm-ı Mâlik** ve eski görüşüne göre **Şâfiî, velî** ile tefsir etmişlerdir¹²¹⁸. Hasen-ı Basrî de mezkûr âyetten **velî**nin kasdolunduğunu ifade etmiştir¹²¹⁹.

2) İsm-i mevsûlün sılasını açıklığa kavuşturması

a) 1220 وابتغوا ما كتب الله لكم”Allah’ın size takdir ettiği şeyi isteyin.” meâlindeki âyetten muradın, **çocuk** olduğunu beyan etmiştir¹²²¹.

b) Hasen, ¹²²² و من حولها "ateş(nur)in etrafında bulunanları" **melekler** ile açıklamıştır ¹²²³.

3) Manası sarıh olmayan isimleri izah etmesi

a) مشارق الارض و مغاربها التي باركنا فيها ¹²²⁴ Müfessirimiz, bu yerin ***Sam*** olduğunu söylüyor¹²²⁵.

b) ¹²²⁶ *كيف يهدى الله قوما كفروا بعد ايمانهم* Hasen, "iman ettikten sonra, küfreden topluluk"un, ***ehl-i kitap***, yani yahudi ve hristiyanlar olduğunu ifade etmektedir. "Çünkü onlar, kitaplarında Muhammed aleyhisselâmın sıfatlarını görüp, ikrar ettikleri ve onun hak Resul olduğuna şâhit oldukları hâlde, Resulüllah'ın kendi milletlerinden olmaması sebebiyle, Araba haset ettiler ve onu inkâr ettiler." demektedir¹²²⁷. ***Taberî***, bu tevili, âyetin zâhirine uygun bulmaktadır¹²²⁸.

1215 Tevbe, 9/48.

¹²¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X, 103.

¹²¹⁷ Bakara, 2/237.

¹²¹⁸ Bk. Ebû'l-Berakât Abdullah en-Nesefî, *Medârik*, I,121; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I,439; Kurtubî, *Tefsiru'l-Kurtubî*, III,206.

¹²¹⁹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 7a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II,336.

¹²²⁰ Bakara,2/187.

¹²²¹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *a.g.e.*, 2b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II,98; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, II,318; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,192.

1222 Neml, 27/8.

¹²²³ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *a.g.e.*, 67a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIX,82-83.

1224 A'râf, 7/137.

¹²²⁵ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 29b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX,30; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,242; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III,253; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, III,111.

¹²²⁶ Âl-i Imrân, 3/86.

¹²²⁷ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *a.g.e.*, 5b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, III,242.

¹²²⁸ Bk. Taberî, *a.q.e.*, III,242-243.

d. Birden Fazla Anlamı Olan Kelimeleri Nasıl Manalandırmıştır?

Tefsir usûlû ilminde; Kur'ân-ı Kerîm'de bir kelimenin çeşitli manalarda kullanılmasına **vücûh**, birçok kelimenin aynı manayı ifade etmesine de **nezâir** denilmektedir¹²²⁹. Meselâ, Kur'ân'da عذاب , **ta'zîb** (cezalandırma, işkence etme) anlamında olduğu hâlde وليشهد عذابهما ¹²³⁰ lâfzında **urma** = الضرب manasındadır. Müfessirimizin de bu lâfzı, aynı şekilde açıkladığı anlaşıyor ki, zina cezası yerine getirilirken, şâhit olacak topluluğunun (en az) on kişi olması gerektiğini, söylemektedir¹²³¹. Keza ومن يظلم منكم ¹²³² lâfzındaki ü, يوم يقوم الروح (en-**şikr**¹²³³ ile; u, الروح ¹²³⁴ âyetindeki **Cibrîl-i Emîn**¹²³⁵ ile; يوم يقوم الروح (en-Nebe':38) âyetindeki u, الروح **benû âdem** (âdemoğlu)¹²³⁶ ile; ينزل الملائكة بالروح (en-Nahl:2) âyetindeki u, الروح **rahmet** ile¹²³⁷; Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bütün lâfızlarını, وقاتلوهم حتى **belâ** ile ¹²⁴⁰ âyetlerindeki الفتنة yi, **belâ** ile ¹²³⁹ ve و اتقوا فتنة ¹²⁴¹ **dîn** ile; ¹²⁴² âyetlerindeki الفتنة yi ise **şirk** ile açıklamıştır.

e. Eski Arap Şiiriyle İstişhâdı Var mıdır?

Kur’ân-ı Kerim, Arap lisanıyla indiğinden¹²⁴³, ondaki **garîb** kelimeleri tefsir ederken, eski Arap **şii**rine başvurmakta bir beis yoktur. Nitekim, başta İbnu Abbâs olmak üzere, birçok müfessir, **şii**re **ihcâ**ta bulunmuşlardır. **İtkân**’da konu ile ilgili bol örnekler görülmektedir¹²⁴⁴. Hatta **İbn Abbâs**, bu konuya ilgi gösterilmesini istemekte ve şii, “Arabın dîvânıdır.” demektedir¹²⁴⁵.

Müfessirimizin bu konudaki tutumuna gelince:

âyetini, فلم يعلم şeklinde açıklamıştır¹²⁴⁷. **Râzi**, bu tefsiri, çoğu müfessirlerin görüşü olarak zikrettikten sonra, Mucâhid, Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin

¹²²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 102.

1230 Nûr, 24/2.

¹²³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI,8.

¹²³² Furkân, 25/19.

¹²³³ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 65a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVIII, 144.

1234 Isrâ. 17/85.

¹²³⁵ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *a.g.e.*, 52a.

¹²³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,16.

¹²³⁷ Kurtubî, *Tefsiru 'l-Kurtubî*, X,67.

¹²³⁸ Te'vîlât, **No.30**, 9b: 172a: 153b: 175a: 179a; **No.31**, 190b.

¹²³⁹ Enfâl, 8/25: Suyûti, *ed-Durru'l-mensûr*, III,177.

¹²⁴⁰ Mâide, 5/71: Taberî, *Câmiu'l-bevân*, VI, 201.

¹²⁴¹ Enfâl, 8/39; Taberî, a.g.e., IX,162. Ancak başka bir rivâyette aynı kelimeyi **belâ** ile tefsir etmiştir. Bk. Aynı eser, aynı yer.

¹²⁴² Ahzâb, 33/14: Abdurrazzâk ibn Hemmâm. *Tefsîru Abdurrazzâk*. 72a.

¹²⁴³ Bk.Yûsuf, 12/2; Şuarâ, 26/195.

¹²⁴⁴ Suyûtî, *el-Itkân*, I, 120-133.

¹²⁴⁵ Zerkesî, *el-Burhân*, I, 294.

¹²⁴⁶ Ra'd, 13/31.

mezkûr âyetin tefsirinde **şiiirle ihticâcta** bulunduklarını, ifade etmiştir: *الم يئأس الاقوام أئى انا* ¹²⁴⁸ Ancak Taberî, Kurtubî, İbn Kesîr ve ed-Durru'l-Mensûr'da Hasen'in böyle bir istişhâdı kaydedilmemiştir. Müracaat edilen rivâyet ve dirayet tefsirlerinde yukarıdaki örnekten başka Hasen'in şiiirle istişhâdına raslanmamıştır. Bu gösteriyor ki, o, şiiire fazla iltifat etmemiştir.

Burada insanın aklına şu soru gelebilir: Hasen, belîğ ve fasîh konuştuğu, hatta çağının kudretli şâirlerine benzetildiği hâlde, onun edebî türlerin belki en belirgin olan şiiire karşı çekingenliği nereden ileri geliyordu? İşte bu kesin olarak bilinmiyor. Belki, asrındaki şâirlerin tutumunu beğenmediğinden veya genel olarak şiiirdeki tema ile ruhunu besleyen fikirlerde bir uyuşmazlık gördüğünden yahut Kur'ân-ı Kerîm gibi mu'ciz bir Kitap geldikten sonra, mukaffa bir nazmın, ruhta bırakacağı tesirin hiç mesabesinde olduğunu kabul ettiğinden... şiiire ilgi göstermemiştir. Hatta ömrü boyunca, birkaç mısra dışında şiiir söylemediği ifade edilebilir.

Söylemiş olduğu **şiiir**lerden iki örnek:

و ما الدنيا بباقية لحى و لا حى على الدنيا بباقي¹²⁴⁹
ليس من مات فاستراح بميتٍ انما الميت ميت الاحياء¹²⁵⁰

f. Âyet-i Kerîme'yi Tefsir Ederken Uyguladığı Metod

1) Prensiplerinden biri

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen edatlarının hepsi, *muhayyerlik* ifade eder. Şayet önceki edatın temsil ettiği husus yerine getirilemiyorsa, ondan sonraki uygulanır¹²⁵¹.

2) Manasını kapalı gördüğü bir kelimeyi, başka bir kelime ile izah etmesi

a) Hasen *انى جاعل فى الارض* ¹²⁵² âyetini, *انى فاعل* ile açıklıyor¹²⁵³. Taberî, bu tevili isabetli buluyor¹²⁵⁴.

b) *لولا ان تفندون* ¹²⁵⁵ lâfzını, *تفندون* ile¹²⁵⁶; *حرصا* ¹²⁵⁷ lâfzını, *هرما* ile¹²⁵⁸; *مع الخوالب* ¹²⁵⁹ lâfzını, *اياك نعبد* ¹²⁶⁴ ile¹²⁶⁴; *الجنة* ¹²⁶³ terkiibini, *مدخل صدق* ¹²⁶² ile¹²⁶²; *ان يحاف* ¹²⁶¹ lâfzını, *ان يغفل* ¹²⁶⁰ ile¹²⁶⁰; *مع النساء*

¹²⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV,331.

¹²⁴⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, V,300.

¹²⁴⁹ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, II,152.

¹²⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.8 (Giriş). Hasen'in söylediği diğer şiiirler için bk. Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, II,152; Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III,128; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, I,277.

¹²⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII,35; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, II,330.

¹²⁵² Bakara, 2/30.

¹²⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,156; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I,70; Tefsîru İbn Atiyye, No.119, s.54a.

¹²⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,156.

¹²⁵⁵ Yûsuf, 12/190.

¹²⁵⁶ Sufyân es-Sevrî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Hind 1385/1965, s.105; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIII,40.

¹²⁵⁷ Yûsuf, 12/85.

¹²⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIII,29.

¹²⁵⁹ Tevbe, 9/87.

1269 ثم رددناه اسفل سافلين ile¹²⁶⁸ حيث اراد lâfzını, ¹²⁶⁷ حيث اصاب ile¹²⁶⁶ نطيع lâfzını, ¹²⁶⁵ طاعة الله lâfzını, ¹²⁷³ في جنب الله ile¹²⁷² مضى lâfzını, ¹²⁷¹ ثابت ile¹²⁷⁰ ثم رددناه الى النار ter kibini, ile¹²⁷⁴ فانتين, ¹²⁷⁵ lâfzını, ¹²⁷⁶ مطيعين ile¹²⁷⁶ tefsir etmiştir.

- ١ طرفى النهار¹²⁷⁷. هما زلفتان من الليل: صلوة المغرب و العشاء ¹²⁷⁸.
- ٢ ازواج مطهرة¹²⁷⁹. مطهرة من الحيض ¹²⁸⁰.
- ٣ رب العالمين¹²⁸¹. هم خلائق اجمعون ¹²⁸².
- ٤ فمن اضطر غير باغ و لاعاد¹²⁸³. غير باغ فيها و لامعتد فيها باكلها وهو غنى عنا ¹²⁸⁴.
- ٥ يا ايها الناس اتقوا ان زلزلة الساعة¹²⁸⁵. الزلزلة تكون يوم القيامة ¹²⁸⁶.
- ٦ الا تعدلوا¹²⁸⁷. العدل في النساء ان لا تميلوا ¹²⁸⁸.
- ٧ عالم الغيب و الشهادة¹²⁸⁹. عالم السر و العلانية ¹²⁹⁰.

¹²⁶⁰ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 37b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X,143.

¹²⁶¹ Âl-i Imrân, 3/161.

¹²⁶² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,103.

¹²⁶³ İsrâ, 17/80.

¹²⁶⁴ Ebû'l-Leys es-Semarkandî, *Tefsîru 'l-Kur'ân* (Bahru'l-ulûm), No. 148, 350a.

¹²⁶⁵ Fâtiha, 1/5.

¹²⁶⁶ Nesefî, Ebû Hafs, *et-Teysîr fi t-Tefsîr* (Tefsîru'n-Nesefî), 9b.

¹²⁶⁷ Sâd, 38/36.

¹²⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIII,103.

¹²⁶⁹ Tîn, 95/5.

¹²⁷⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve l-Beyân*, 839a.

¹²⁷¹ Sâffât, 37/10.

¹²⁷² Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 77a.

¹²⁷³ Zümer, 39/56.

¹²⁷⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve l-Beyân*, 648a.

¹²⁷⁵ Bakara, 2/239.

¹²⁷⁶ Vâhidî, *el-Vasît*, No.97, 83a.

¹²⁷⁷ Hûd, 11/114.

¹²⁷⁸ Mâturîdî, *Te'vîlât*, No.30, 253b.

¹²⁷⁹ Bakara, 2/25.

¹²⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,137.

¹²⁸¹ Fâtiha, 1/2.

¹²⁸² Nesefî, Ebû Hafs, *et-Teysîr fi t-Tefsîr* (Tefsîru'n-Nesefî), 8a.

¹²⁸³ Bakara, 2/173.

¹²⁸⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 1b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II,52.

¹²⁸⁵ Hacc, 22/1.

¹²⁸⁶ Vâhidî, *el-Vasît*, No.98, 50a.

¹²⁸⁷ Nisâ, 4/3.

¹²⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 104b.

¹²⁸⁹ Ra'd, 13/9.

¹²⁹⁰ Tabressî, *Mecmau'l-beyân*, No.30 (2 cilt), 4b.

- ٨ له معقبات ¹²⁹¹. انها الملائكة يتعاقبون. تعقب ملائكة الليل ملائكة النهار و ملائكة النهار ملائكة الليل و هم
- الحفظة يحفظون على العبد عمله. هم اربعة أملاك يجتمعون عند صلوة الفجر ¹²⁹².
- ٩ فتهجد ¹²⁹³. التهجد: ما كان بعد العشاء الآخرة ¹²⁹⁴.
- ١٠ ابليس ¹²⁹⁵. هو ابو الجن كما آدم ابو البشر و لم يكن قط ملكا ¹²⁹⁶.
- ١١ الصمد ¹²⁹⁷. الذى لا جوف له ¹²⁹⁸.
- ١٢ الله نور السموات و الارض ... لا شرقية و لا غربية .. ¹²⁹⁹. ليس هو من اشجار الدنيا و لكن من اشجار الآخرة يعنى ان اشجار الدنيا لا تخلوا من ان يكون شرقية او غربية و لكن هذا من اشجار الآخرة و كذلك هذا المؤمن اصاب المعرفة بتوفيق الله تعالى ¹³⁰⁰.
- ١٣ غراما ¹³⁰¹. الغرام: اللازم الذى لا يفارق صاحبه وكل غريم يفارق غريمه غير عذاب جهنم ¹³⁰².
- ١٤ والتين والزيتون ¹³⁰³. تينكم هذا الذى تاكلون وزيتونكم الذى تعصرون منه الزيت ¹³⁰⁴.
- ١٥ هو مولاكم ¹³⁰⁵. هو مولى كل من تولاه بالطاعة ¹³⁰⁶.
- ١٦ خليفة ¹³⁰⁷. انما سمى الله بنى آدم خليفة لان كل قرن منهم يخلف الذى قبله الجيل بعد الجيل ¹³⁰⁸.

¹²⁹¹ Ra'd, 13/11.

¹²⁹² Tabressî, a.g.e., No.30, 4b.

¹²⁹³ İsrâ, 17/79.

¹²⁹⁴ Taberî, Câmiu'l-beyân, XV,96.

¹²⁹⁵ Bakara, 2/134.

¹²⁹⁶ İbn Atiyye, a.g.e., No.119, 49b.

¹²⁹⁷ İhlâs, 112/2.

¹²⁹⁸ Begavî, Meâlimu't-tenzîl, No. 114, 359b; Abdurrazzâk ibn Hemmâm, Tefsîru Abdurrazzâk 110b; Taberî, Câmiu'l-beyân, XXX,223.

¹²⁹⁹ Nûr, 24/35.

¹³⁰⁰ Ebû'l-Leys es-Semarkandî, Bahru'l-ulûm, No. 149, 73b.

¹³⁰¹ Furkân, 25/65.

¹³⁰² Mâturîdî, Te'vîlât, No.30, 378a.

¹³⁰³ Tîn, 95/1.

¹³⁰⁴ Begavî, Meâlimu't-tenzîl, No. 114, 342a.

¹³⁰⁵ Hâcc, 22/78.

¹³⁰⁶ Mâturîdî, Te'vîlât, No.30, 352b.

¹³⁰⁷ Bakara, 2/30.

¹³⁰⁸ İbn Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, No.119, 45a.

- ١٧ الذين هم يراؤن¹³⁰⁹. هو الذى ان صلاها صلاها رياء و ان فاتته لم يندم¹³¹⁰.
- ١٨ كان الناس امة واحدة ...¹³¹¹. قال الحسن: و هو مروى ابى حنيفة رضى الله عنه: ان الارض لا تخلوا من نبى او ولي كقوله: "و لقد كرمنا بنى آدم"¹³¹² ليعلموا ان سائر اصناف الخلق خلقوا لهم و لحاجاتهم و هو قول الحسن [وكذلك قول ابى حنيفة رضى الله عنه . فبطل تأويل من"ان الناس كلهم كفار حتى بعث فيهم الرسل و الله اعلم"]¹³¹³.
- ١٩ لكنود¹³¹⁴. هو الذى يعد المصائب و ينسى النعم¹³¹⁵.
- ٢٠ رؤف بالعباد¹³¹⁶: من رأفته بهم حذرهم نفسه¹³¹⁷.
- ٢١ سبيل الله¹³¹⁸. دين الله الذى ارتضى لعباده وامرهم بذلك الى ذلك دعاهم رسله¹³¹⁹.
- ٢٢ انى متوفيك¹³²⁰. متوفيك من الارض¹³²¹.
- ٢٣ و رافعك التى¹³²²: رفعه (رفع الله) اليه و هو عنده فى السماء¹³²³.
- ٢٤ ان تجنبوا كبائر...¹³²⁴. كل موجبة فى القرآن كبيرة¹³²⁵ و فى رواية اخرى: الكبائر: الاشرك بالله و عقوق الوالدين و قتل النفس و اكل الربا و قذف المحصنة و اكل مال اليتيم و اليمين الفاجرة و الفرار من الزحف¹³²⁶.
- ٢٥ المطمئنة¹³²⁷. المطمئنة الى ما قال الله؛ المصدقة بما قال الله¹³²⁸.
- ٢٦ القناطر¹³²⁹. القنطار: اثنا عشر الفا¹³³⁰ و فى رواية اخرى: الف و مائتا دينار¹³³¹.

¹³⁰⁹ Mâ'ûn, 107/6.

¹³¹⁰ Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, No. 114, 353a; Mucâhid ibn Cebr, *Mucâhid ibn Cebr, Tefsîru Mucâhid*, s.787.

¹³¹¹ Bakara, 2/213.

¹³¹² İsrâ, 17/70.

¹³¹³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, No.31, 32b; Ahmed es-Semerkindî, *Şerhu te'vîlâtî'l-mâturîdiyye*, Şehid Ali Paşa Ktp. No. 283, 32b.

¹³¹⁴ Âdiyât, 100/6.

¹³¹⁵ Mâturîdî, *Te'vîlât*, No.30, 625a.

¹³¹⁶ Âl-i Imrân, 3/30.

¹³¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 19a.

¹³¹⁸ A'râf, 7/45.

¹³¹⁹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, No.30, 180b.

¹³²⁰ Âl-i Imrân, 3/55.

¹³²¹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 12a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, III,203.

¹³²² Âl-i Imrân, 3/55.

¹³²³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 29b; Taberî, a.g.e., III,203.

¹³²⁴ Nisâ, 4/31.

¹³²⁵ Taberî, a.g.e., V,27.

¹³²⁶ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 18a.

¹³²⁷ Fecr, 89/28.

¹³²⁸ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 107a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,121.

¹³²⁹ Âl-i Imrân, 3/14.

¹³³⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 10b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,134.

- ٢٧ قضى اجلا و اجل مسمى عنده ¹³³²: قضى اجل الدنيا، منذ (من) يوم خلقت الى ان تموت، و اجل مسمى عند يوم القيامة ¹³³³.
- ٢٨ و رحمى وسعت كل شئ ¹³³⁴. وسعت في الدنيا البرّ و الفاجر و هى يوم القيامة للذين اتقوا خاصة ¹³³⁵.
- ٢٩ جاهد الكفار والمنافقين ¹³³⁶. جاهد الكفار بالسيف والمنافقين بالحدود اقم عليهم حدود الله ¹³³⁷.
- ٣٠ يوم تبيض وجوه و تسود وجوه ¹³³⁸: هم المنافقون كانوا اعطوا كلمة الايمان بالسنتهم فانكروها في قلوبهم و اعمالهم ¹³³⁹.
- ٣١ نفسا زكية ¹³⁴⁰: تائبة ¹³⁴¹.
- ٣٢ فمستقر و مستودع ¹³⁴² مستقر في القبر و مستودع في الدنيا و اوشك ان يلحق بصاحبه ¹³⁴³.
- ٣٣ من جاء بالحسنة... ¹³⁴⁴: من جاء بلا اله الا الله فله خير منها خيرا و من جاء بالسيئة: الشرك فكتب وجوههم في النار ¹³⁴⁵.

Bu tefsirlerden çıkarılan sonuç, şu olmaktadır: Hasen, âyet-i kerîmeleri tefsir ederken, lâfız ve terkîpler üzerinde inceden inceye durmaktadır. Şurası bilinen bir gerçektir ki, selef (*mütekaddimûn*) ile *müteahhirûn* müfessirlerinin en önemli özelliklerinden biri; müteahhirûnun, Kur'ân-ı Kerîm'deki her âyeti ve âyet içinde açıklanması gerekli görülen lâfızları tefsir etmelerine karşılık, **selef** ulemasının, bunu fazla uygulamamış olmalarıdır. Hasan-ı Basrî, bir selef âlimi olmasına rağmen, onun bu tefsir örnekleri, muteahhirûnun tefsir metoduna yaklaşan bir tutum içinde olduğunu göstermektedir.

¹³³¹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., 10b; Taberî, a.g.e., IV,134.

¹³³² En'âm, 6/2.

¹³³³ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 25a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII,94.

¹³³⁴ A'râf, 7/156.

¹³³⁵ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 31a; Taberî, a.g.e., IX,55.

¹³³⁶ Tevbe, 9/73.

¹³³⁷ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 37a; Taberî, a.g.e., X,126.

¹³³⁸ Â-i Imrân, 3/106.

¹³³⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 54a.

¹³⁴⁰ Kehf, 18/74.

¹³⁴¹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 54b.

¹³⁴² En'âm, 6/98.

¹³⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII,193.

¹³⁴⁴ Neml, 27/90.

¹³⁴⁵ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 68a; Bk. Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, V,118.

Buna göre, "Hasen'in tefsiri, *muteahhirûn tefsirinin doğuşunu hazırlayan en önemli kaynaklardan biri olmuştur.*" denilebilir.

3) Âyet-i kerîme karşısında ruhunun derinliklerinde duyduğu coşkuyu dile getirmesi

١ و من احسن قولاً ممن دعا الى الله و عمل صالحاً و قال انى من المسلمين¹³⁴⁶ .

Hasen, bu âyeti okuduktan sonra , "Bu Allah'ın sevgili kuludur; bu, Allah'ın velîsidir; bu yaratılmışlardan Allah'ın en sevdiği kuludur ki, Allah'ın (Resulü vasıtasıyla bildirdiği Hak dine) davetine katıldı; insanları, bu davete çağırdı; amel-i sâlih işledi ve "ben Müslümanlardanım" dedi. İşte bu kimse, Allah'ın halifesidir!¹³⁴⁷" demiştir.

٢ عن اليمين و عن الشمال قعيد¹³⁴⁸ .

Müfessirimiz bu âyeti okuduktan sonra da şöyle diyor: "Ey âdemoğlu, senin için bir **sahife** açıldı; senin için iki kerîm **melek** görevlendirildi ki, biri sağında diğeri de solundadır; sağ yanında olan melek iyiliklerini, solundaki de kötülüklerini kaydeder. Durum bu olunca, az veya çok, dilediğin kadar amel işle Fakat bir gün öldüğünde işte bu sahifen dürülür ve kabrinde boynuna asılır; hatta kıyamet günü (kabrinden), onunla çıkarsın. (Burada Hasen, şu âyetleri okur:)

وكل انسان الزمناه طائرته فى عنقه... اقرأ كتابك كفى بنفسك اليوم عليك حسيباً¹³⁴⁹ .

Allah'a yemin ederim ki, nefsinin hesabı hususunda yine seni muhasip kılan Allah, ne kadar âdildir!¹³⁵⁰"

٣ و لا تتمنوا ما فضل الله به¹³⁵¹ .

Katâde, Hasen'den şu haberi nakletmektedir: "Şunun bunun malına göz dikmek! Bilir misin, belki onun helâkı, işte o maldadır. (Onun için, niçin başkalarının malını temenni ediyorsun!)¹³⁵²"

4) Âyetin manasıyla dolaylı olarak ilgisi bulunan hususlardan söz etmesi

١ خلقتنى من نار و خلقته من طين¹³⁵³ .

Hasan-ı Basrî, yukarıdaki âyeti okuduktan sonra, "İblis, kıyas yaptı; o kıyas yapanların ilkidir.¹³⁵⁴" demiştir.

¹³⁴⁶ Fussilet, 41/33.

¹³⁴⁷ Abdurrazzâk ibn Hemâm, a.g.e., 83b; Taberî, a.g.e., XXIV,75; Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, No.30, 474b.

¹³⁴⁸ Kâf, 50/17.

¹³⁴⁹ İsrâ, 17/13-14.

¹³⁵⁰ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 90a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV,40-41.

¹³⁵¹ Nisâ, 4/32.

¹³⁵² Taberî, a.g.e., V,31.

¹³⁵³ A'râf, 7/12.

¹³⁵⁴ Taberî, a.g.e., VIII,98.

۲ و اذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاما¹³⁵⁵.

Hasen, bu âyetle ilgili olarak şöyle der: "Müminler, zelil bir topluluktur. Onların gözleri, kulakları ve diğer uzuvları zelil düşmüştür; hatta cahil kimse, onları **hasta** sanır. Oysa onlar, **kalp ashâbı**dırlar; lâkin, başkalarında bulunmayan korku, onları kaplamış, dünyadan menetmiş ve onlara âhireti öğretmiştir. Onun için 'Bizden hüznü gideren Allah'a hamdolsun!' derler. Vallahi, onları dünya sıkıntısı kederlendirmemiştir...¹³⁵⁶"

۳ و فوق كل ذي علم عليم¹³⁵⁷.

Hasan-ı Basrî, yukarıdaki âyeti okumuş ve yemin ederek şunu söylemiştir: "Her âlimden daha bilgili biri vardır. Bu durum, Allah'ü taâlâ'da son bulana kadar uzayıp gider.¹³⁵⁸"

5) Bazı genel hükümlere gitmesi

۱ و احاطت به خطيئته¹³⁵⁹.

Biri, Hasen'e **hatîen**in ne olduğu sordu. O da "Oğlum, Kur'ân'ı oku. Allah'ın hakkında ateş va'dettiği her âyet, **hatîe**yi temsil eder.¹³⁶⁰" dedi.

۲ ان ناشئة الليل ...¹³⁶¹.

Muhakkak ki, gece (ibadet için yatağından) kalkan kişinin durumunu belirtirken, "Yatsı namazından sonra, (ibadetle ilgili olan) her şeydir.¹³⁶²" şeklinde açıklamıştır.

۳ يا ايها الناس ... يا ايها الذين آمنوا ...

Hasen, içinde **يا ايها الناس** âyeti bulunan her sûrenin **Mekkî** ve içinde **يا ايها الذين آمنوا** âyeti bulunan her sûrenin de **Medenî** olduğunu söylemiştir¹³⁶³.

۴ ان تجتنبوا كبائر¹³⁶⁴.

Müfessirimiz, "Kur'ân'da (azâbı) gerektiren herşey **kebîre**dir.¹³⁶⁵" demiştir. Başka bir rivâyette ise, **kebire**yi sekiz grupta toplamıştır¹³⁶⁶.

¹³⁵⁵ Furkân, 25/63.

¹³⁵⁶ Taberî, a.g.e., XIX,22.

¹³⁵⁷ Yûsuf, 12/86.

¹³⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIII,19.

¹³⁵⁹ Bakara, 2/81.

¹³⁶⁰ Taberî, a.g.e., I,306.

¹³⁶¹ Muzzemmil, 73/6.

¹³⁶² Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 101b; Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.699.

¹³⁶³ Tabressî, *Mecmau'l-beyân*, No.29, 23b; Vâhidî, *el-Vasît*, No.97, 13b; Zerkeşî, *el-Burhân*, I,191.

¹³⁶⁴ Nisâ, 4/31.

¹³⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI,27.

¹³⁶⁶ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 18a.

g. Âyet-i Kerîmelerin Tefsirinde Gösterdiği Hassasiyetin Bir Neticesi Olarak Başkalarını Tenkit Etmesi

الدین هم عن صلاتهم ساهون¹³⁶⁷ Ebû'l-Âliyye bu âyeti, namazda bir rek'at mı, yoksa iki rek'at mı kıldıklarını bilmiyenlerle, yani namaz kılarken kendilerini gafletten kurtaramıyanlarla tefsir etmiştir¹³⁶⁸. Bunu duyan Hasen hocasına:

يا ابا العالية! ليس هكذا، بل الذين سهوا عن ميقاتها حتى تفوتهم، الا ترى قوله: عن صلاتهم .

"Hayır, öyle değil Ebû'l-Âliyye! Onlar, namaz vakitleri geçinceye kadar namazlarına aldırış etmeyenlerdir. Görmüyor musun, âyetten *عن صلاتهم* buyrulmaktadır.¹³⁶⁹" demiştir.

Zerkeşî, bu konu üzerinde duruyor ve şöyle diyor: Ebû'l-Âliyye *عن* ve *في* harflerinin (kelimeye kazandırdığı mana) üzerinde iyice düşünmemiş (ve hatalı bir tevile gitmiş)tir. Onun için Hasen onu, bu hususta uyarıştır. Şayet âyetin manası Ebû'l-Âliyye'nin dediği gibi olsaydı, lâfzın *في صلاتهم* şeklinde olması gerekirdi¹³⁷⁰.

Âliyye, bu âyetten muradın; Resulüllah aleyhisselâm ve -Yine Ebû'l-¹³⁷¹ صراط مستقيم ondan sonraki iki arkadaşı (Hazret-i Ebû Bekr ve Ömer) olduğunu ifade etmiştir. Bu tefsir, Hasen'e zikredilince, onun bu seferki cevabı ise şöyle olmuştur:

صدق ابو العالية و نصح¹³⁷²

h. Kelime veya Terkibi Açıklarken, Arab'ın Bunları Nasıl Kullandığını ve Bu Konuda Câhiliyye Devrindeki Uygulamaları Göz Önünde Bulundurması

١ و يقولون حجرا محجورا¹³⁷³. هي كلمة كانت العرب تقولها، كأن الرجل اذا نزل به شدة

قال: حجرا يقول:

حراما محرّما¹³⁷⁴.

٢ امرنا مترفيها ففسقوا فيها¹³⁷⁵. امرنا: اكثرنا¹³⁷⁶ و كانت العرب تقول: امر بنو فلان اى

كثر بنو فلان¹³⁷⁷.

¹³⁶⁷ Mâûn, 107/5.

¹³⁶⁸ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I,294.

¹³⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I,294. Bk. Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 110a; Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, No.30, 628a.

¹³⁷⁰ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I,294.

¹³⁷¹ Âl-i Imrân, 3/101.

¹³⁷² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 51a; Ebû'l-Leys es-Semarkandî, *Bahru'l-ulûm*, No. 148, 4b.

¹³⁷³ Furkân, 25/22.

¹³⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIX,3.

¹³⁷⁵ İsrâ, 17/16.

٣ من عين آنية¹³⁷⁸. كانت العرب تقول للشئ، اذا انتهى حره حتى لا يكون شئ احر منه: قد أنى حره. فقال الله عزّ و جلّ: من عين آنية يقول: أوقد الله عليها جهنم، منذ خلقت، فأنى حرها¹³⁷⁹.

٤ فمن اعتدى بعد ذلك فله عذاب اليم¹³⁸⁰. كان الرجل في الجاهلية اذا قتل قتيلا فرّ الى قومه فخير قومه فيصالحون بالدية فيقول ولّى المقتول انا اقبل الدية حتى يا من القاتل و يخرج فيقتله ثم يرمى اليهم الدية فذلك الاعتدى . فله عذاب اليم¹³⁸¹.

5. Muhkem ve Müteşâbih Anlayış Tarzı

Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün âyetlerin **muhkem** veya **müteşâbih** olduğunu söyleyenler olmuşsa da **doğru olan görüş**, bir kısmının *muhkem*, bir kısmının da *müteşâbih* olması merkezindedir¹³⁸². Müfessirler, muhkem ve müteşâbih lâfızlarını çeşitli şekillerde açıklamışlardır¹³⁸³.

Muhkem; *nâsih* veya *farâiz*, *va'd* ve *va'id* olarak izah edildiği gibi; *emir*, *nehiy*, *helâl* ve *haram* olarak da ifade edilmiştir. Bu arada Hasen'in bu lâfzı, **emir** ve **nehiy** ile açıklandığını¹³⁸⁴ kaydetmek yerinde olacaktır. Müfessirimiz bu hususu, Hûd sûresini ilk âyetini (الر كتاب احكمت آياته ثم فصلت) tefsir ederken beyan etmiş ve *فصلت* lâfzından muradın da **sevap**, **ikâb**; **va'd** ve **va'id** olduğunu söylemiştir¹³⁸⁵.

Aynı şekilde **müteşâbih** kelimesi de değişik yorumlara tâbi tutulmuştur¹³⁸⁶. Müteşâbih; *mensûh* veya *kasas* ve *emsâl*, yahut ancak *te'ville* manası anlaşılan âyetler olarak izah edilmiştir¹³⁸⁷.

Terimler hakkında verilen bu kısa bilgiye göre; **muhkem**in açık bir mana taşımasına karşılık, **müteşâbih**, *teville* ihtiyaç göstermektedir. Konuyu bu şekilde tespit ettikten sonra, "Acaba Hasen, müteşâbihin *tevilinde* nasıl bir metod uygulamıştır?" sorusuyla karşılaşılabılır. Bunun cevabını, şu başlıklar altında vermek mümkündür:

¹³⁷⁶ Taberî, a.g.e., XV,42.

¹³⁷⁷ Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.359.

¹³⁷⁸ Gâşiye, 88/5.

¹³⁷⁹ Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.753. Aynı rivâyet için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX,102.

¹³⁸⁰ Bakara, 2/178.

¹³⁸¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 68b.

¹³⁸² Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II,68.

¹³⁸³ Zerkeşî, a.g.e., II,68-70.

¹³⁸⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV,73; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, IX,3.

¹³⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., IV,74; Kurtubî, a.g.e., IX,3.

¹³⁸⁶ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, II,68 vd.

¹³⁸⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, II,2.

a. Prensibi

Müteşâbih âyetlerin manasının bilinip bilinemeyeceği ile ilgili görüşlerin istinat ettiği âyet-i kerîme şudur:

... منه آيات محكمات هنّ ام الكتاب و اخر متشابهات... و ما يعلم تأويله الا الله و
الراسخون في العلم يقولون آمنا به كل من عند ربنا...

"... Sana Kitâb'ı indiren odur. Onda bir kısım âyetler **muhkem**dir ki, bunlar Kitâb'ın esasıdır. Diğer bir kısmı da **müteşâbih**lerdir. İşte, kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne aramak ve onun teviline gitmek için, Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerine uyarlar. Halbuki o müteşâbihin tevilini Allah'tan başkası bilmez. İlimde rusûh bulanlar (esaslı bilgi sahibi olanlar), 'biz ona inandık; âyetlerin hepsi Rabbimiz katındandır' derler.¹³⁸⁸"

Âlimler, bu âyet-i kerîmenin والراسخون lâfzındaki واو harfinin, **isti'nâf** veya **atf** olmasında ihtilâf etmişlerdir. **İbn Abbâs, Âişe, İbn Ömer, Urvetü'bnü Zübeyr,**

Ömer ibn Abdilaziz, Mâlik ibn Enes, Kisâî ve Ferrâ', واو harfini **ibtidâiyye;** **Mucâhid, Rabî' ibn Enes, çoğu mutekellimûn** ve diğer bir rivâyete göre yine **İbn Abbâs** ise **atf** kabul etmişlerdir¹³⁸⁹.

Buna göre, **birinci gurup** âlimler, **müteşâbihatın** bilinemeyeceğine, **diğerleri** ise bilinebileceğine kâil olmuşlardır. Müfessirimizin görüşüne gelince; onun, birinci gurup içinde yer aldığı görülmektedir¹³⁹⁰.

Bununla beraber, Hasen'in bazı **müteşâbih** âyetleri tevil ettiği bilinmekte ve bu konudaki deliller, muteber tefsir kitaplarında zirkedilmektedir. Başta İbn Abbâs olmak üzere, birçok müfessirin de bir kısım müteşâbihatı manalandırdıkları görülmekte; hatta, İbn Abbâs'ın "Ben, ilimde **rusûh** bulanlardanım.¹³⁹¹" dediği rivâyet edilmektedir. Bu durumda mesele, önceki bölümlerde verilen bilgilerin ışığı altında şu şekilde tespit edilebilir:

Kıyametin vuku saati gibi, tevilini Allah'tan başkasının bilmediği **müteşâbihatı**, kimse bilemez. Nitekim bu husus, hadis-i şerif ve **İbn Abbâs**'tan gelen rivâyetle ortaya konmuştur¹³⁹². Ancak, **Cassâs**'ın söz konusu ettiği¹³⁹³ bir kısım müteşâbihat vardır ve bunları tevil etmenin bir mahzuru yoktur. Şayet böyle bir tutumun câiz olmadığı söylenecek olursa, o takdirde âlim ile câhil arasında bir fark kalmamış olur ki, herşeyden önce bu, akl-ı selime uygun düşmez. Üstelik Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde ilim sahipleri övülmüş ve tefekkürden uzak bir yaşayış içinde olanlar ise zemmedilmiştir.

¹³⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/7.

¹³⁸⁹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, IV,16.

¹³⁹⁰ Adudu'd-dîn İcî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, No.61, 88b.

¹³⁹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,73.

¹³⁹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I,26.

¹³⁹³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,4-5.

b. Müteşâbih Sıfatlar

a) ¹³⁹⁴ Hasen, annesi vasıtasıyla Ümmu Seleme'den şu rivâyeti nakletmiştir: **"İstivânın** aslı meğhul olmakla beraber, keyfiyeti bilinmez; onu ikrar imandandır; inkâr ise, küfürdür."¹³⁹⁵ Bu durumda Hasen'in استوى kelimesini tevil etmediği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde ¹³⁹⁶ و يلقى وجه ربك, ¹³⁹⁷ يد الله فوق أيديهم, ¹³⁹⁸ ولتصنع على عيني, ¹³⁹⁹ و هو القاهر عباده âyetlerindeki وجه ve عین, ¹³⁹⁹ و هو القاهر عباده lâfızlarının teviliyle ilgili herhangi bir kavline de raslanmamıştır. Fakat diğer bir kısım **müteşbih sıfatları** ise tevil ettiği görülmektedir. Şöyle ki:

او 1403 ile امره و قضاؤه, âyetini 1402 و جاء ربك; ile 1401 في طاعة الله, lâfzını 1400 في جنب الله b) انه اذا كان يوم القيامة جمدت, âyetini 1406 الله يستهزئ بهم; ile 1405 او ياتي امر ربك, âyetini 1404 ياتي ربك فضله: 1409 âyetini 1408 قل بفضل الله و رحمته ve 1407 النار لهم كما تجمد الإهالة في القدر فيمسون فتتخسف بهم ile açıklamıştır. الاسلام و رحمته القرآن

c. el-Hurûfu'l-Mukatta'a

El-Hurûfu'l-Mukatta'a, bazı sûrelerin başında bulunan bir veya birden fazla harflere denilmektedir. Söz konusu sûreler, 29 adettir. **Zerkeşî**, bu harflerle ilgili görüşlerin, iki grupta toplandığını kaydeder¹⁴¹⁰.

Bir grup, bu harlerin manalarının kapalı ve bunların ilmini Allah'ü taâlânın kendi zâtına tahsis etmiş olduğunu söyler. Nitekim Hazret-i **Ebû Bekr es-Sıddîk** "Her kitapta bir sır vardır; Cenab-ı Hakk'ın Kur'ân'daki sırrı da **sûrelerin başlangıçlarıdır.**" demektedir¹⁴¹¹ ve **Şa'bi** de "Onlar, müteşâbihattandır; zâhirlerine inanır ve bu konudaki ilmi ise Allah'ü taâlâyâ havale ederiz.¹⁴¹²" şeklinde görüşünü beyan etmektedir.

Diğer gruba gelince; onlar, bu harflerden muradın bilinebileceğini ifade ederler. İbn Abbâs ve kelâmcılar, ikinci görüşü savunanlar arasında yer alırlar.

1394 Tâhâ, 20/5.

¹³⁹⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 6.

¹³⁹⁶ Rahmân, 55/27.

1397 Feth, 48/10.

¹³⁹⁸ Tâhâ, 20/39.

1399 En'âm, 6/61.

1400 Zümer. 39/56.

¹⁴⁰¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 684a.

1402 Fecr, 89/22.

¹⁴⁰³ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XX,55.

1404 En'âm, 6/158.

¹⁴⁰⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II, 156.

1406 Bakara, 2/15.

¹⁴⁰⁷ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, I,35.

1408 Yûnus, 10/58.

¹⁴⁰⁹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 38b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 87.

¹⁴¹⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 172.

¹⁴¹¹ Zerkeşî, *a.g.e.*, I, 173.

¹⁴¹² Zerkeşî, *a.g.e.*, I, 173.

Acaba müfessirimiz, bu iki ayrı görüşten hangisini benimsemiştir? Bu sorunun cevabı, Hasen'in konuya âit kavilleri görüldükten sonra verilecektir.

Hasan-ı Basrî طه lâfzını, يا رجل ile¹⁴¹³; يس lâfzını, يا انسان ile¹⁴¹⁴; ص lâfzını, (المصدأة den emir olarak صا şeklinde okuyarak) عارض القرآن بعملك ile¹⁴¹⁵ ve ن harfini الدواة ile¹⁴¹⁶ tevil etmiştir.

Hasen'in bu açıklamalarından anlaşıldığına göre, o, **el-Hurûfu'l-Mukatta'a**'dan, ancak yukarıda zikredilenler üzerinde söz söylemiştir.

Buna göre, Hasen'in söz konusu harfler ile diğer müteşâbih âyetlerin tevilinde **orta bir yol** izlediği anlaşılmaktadır.

6. Mekkî ve Medenî ile İlgili Görüşü

Meşhur olan tarife göre; âyet veya sûreler, Medine'de inmiş olarsalar dahi, hicretten önce inmişlerse, **Mekkî**dir; Mekke'de inmiş olsalar bile, hicretten sonra inmişlerse, **Medenî**dirler¹⁴¹⁷.

Sûreleri bu şeklide bir genellemeye tâbi tutmanın, *kıyâsî* ve *semâî* olmak üzere iki dayanağı vardır¹⁴¹⁸. Onun için, bazı müfessirler, kıyasa başvurarak, sûreleri mezkûr başlıklar altında toplamaya çalışmışlardır. Bu arada Hasen, konuyla ilgili şu prensibi ortaya koymuştur:

Kur'ân'da; içinde يا ايها الذين آمنوا yeti bulunan sûre **Mekkî**, içinde يا ايها الناس yeti bulunan sûre ise, **Medenî**dir¹⁴¹⁹. Bu prensibin, başka müfessirlerce de zikredildiği görülmektedir. Ancak **Zerkeşî** böyle bir genellemeyi eleştirmekte ve şunları söylemektedir: "Eğer bu kâide mutlak olarak ele alınacak olursa, bunun tartışma götürür yanları bulunmaktadır. Şöyle ki; meselâ, el-Bakara sûresi, **Medenî** olduğu hâlde, içinde يا ايها الناس ibâresiyle gelen âyetler vardır. En-Nisâ ve el-Hacc sûrelerinde de aynı durumla karşılaşılır. Eğer müfessirler, bu prensiple çoğunluğu anlatmak istemişlerse, o zaman bu doğrudur¹⁴²⁰!

Hasan-ı Basrî, şu sûrelerin **Mekkî** olduğunu söylemiştir: **el-Fâtiha, en-Nisâ, el-En'âm, el-A'râf, Yûnus, Hûd, er-Ra'd, en-Nahl, el-Kehf, el-Furkân, el-Kasas, el-Ankebût, Lokmân** (4'üncü âyetin Medenî olduğunu belirtmiştir.), **Yâsîn, ez-Zümer, el-Mü'min, eş-Şûrâ, el-Câsiye, el-Ahkâf, Kâf, er-Rahmân, el-Vâkıa, et-Tîn, el-Kâfirûn, el-İhlâs** ve **el-Felâk**.

¹⁴¹³ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 57b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVI,103.

¹⁴¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII,1.

¹⁴¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIII,74.

¹⁴¹⁶ Taberî, a.g.e., XXIX,10.

¹⁴¹⁷ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I,187.

¹⁴¹⁸ Bk. Zerkeşî, a.g.e., I,187.

¹⁴¹⁹ Bk. Zerkeşî, a.g.e., I,189.

¹⁴²⁰ Zerkeşî, a.g.e., I,191.

Şu sûrelerin de **Medenî** olduğunu açıklamıştır: **el-Bakara, el-Hadîd, el-Mucâdele, es-Saff, et-Tegâbun, ed-Dehr** (âyetinin Medenî olduğunu belirtmiştir), **el-Muttaffifîn** ve **el-Kevser**¹⁴²¹.

Ancak Hasen'in, **en-Nisâ', el-Vâkıa** ve **el-Felâk** sûrelerinin **Mekkî**; ve **el-Muttaffifîn** ile **el-Kevser** sûrelerinin **Medenî** olarak tespitinde cumhurla beraberlik içinde olmadığı anlaşılmaktadır.

7. Müşkilü'l-Kur'ân Konusundaki Açıklamaları

İlk bakışta, bazı âyet-i kerîmeler arasında sanki bir ihtilâf ve tenakuz varmış gibi bir düşünce akla gelebilir ki, böyle bir keyfiyetten Kur'ân-ı Kerîm'in uzak olduğu, izah istemez bir gerçektir; çünkü o, Allah kelâmıdır. Nitekim bu husus, Kur'ân'da açıkca şöyle ifade edilmiştir:

"Eğer o, Allah'tan başkası tarafından olsaydı, muhakkak ki, içinde birçok ihtilâf bulurlardı"¹⁴²². İşte müfessirler, müşkil olan âyetler üzerinde durmuşlar ve aralarında bir ihtilâfın olmadığını izah etmişlerdir. **Zerkeşî**'nin kaydettiğine göre, bu konuda ilk söz söyleyen, **İbn Abbâs** olmuştur¹⁴²³.

Müfessirimiz de müşkil konusuna eğilenler arasında yer alır. Meselâ واذ أربعين ليلة و ثلاثين ليلة âyetindeki وواعدنا موسى ثلاثين ليلة و اتمناها بعشر¹⁴²⁴ âyeti ile أربعين ليلة و ثلاثين ليلة âyeti ile bir açıklama getirir: el-A'râf sûresindeki âyetin zâhirinden murat; va'dın önce **otuz gece** olup, sonra buna, **on gece** ilâve edilmiş değildir; lâkin Cenâb-ı Hak ona, tam **kırk gece** ile va'detmiştir¹⁴²⁵. **Tefsiru'l-Kurtubî**'de bu meselenin açıklanması, hayli dikkat çekicidir. **Kurtubî** der ki الأربعون و العشر ile الأربعون و العشر muhtelif değil, aynı ifadelerdir. Nitekim şâir أربع عشرة ليلة البد ر yani عشر و أربع demiştir. Bu uslûp (özellik) ise, Arap kelâmında câizdir¹⁴²⁶.

Hasen كتب âyeti ile (oraya Mescid-i Harâm'a giren emîn olur)¹⁴²⁷ و من دخله كان آمنا âyeti ile (öldürülmüşler için, size kısâs farz kılındı)¹⁴²⁸ âyeti arasındaki mana beraberliğini de aşağıdaki gibi açıklamaktadır; ancak böyle bir neticeye, Hasen'in söz konusu âyetlerle ilgili *kavilleri* bir araya getirerek varılmıştır:

Evet o, و من دخله كان آمنا âyetini tefsir ederken, "Bu **câhiliyye** devrindeydi; bir kimse, bir suç işleyince (adam öldürünce), **Mescid-i Harâm'a** sığınır ve oradan çıkıncaya kadar, ona dokunulmazdı. Ama **İslâmiyet** bu durumu değiştirmiştir. Eğer Harâm'da veya onun

¹⁴²¹ Zerkeşî, a.g.e., I,190.

¹⁴²² Nisâ, 4/82.

¹⁴²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,45.

¹⁴²⁴ Bakara, 2/51.

¹⁴²⁵ A'râf, 7/142.

¹⁴²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II,45.

¹⁴²⁷ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VII,275.

¹⁴²⁸ Bakara, 2/178.

dışında bir cinayeti işlemekten dolayı üzerine **had** gereken bir kimse, oraya sığınır, Mescid-i Harâm, böyle biri hakkında haddin yerine getirilmesine mâni olmaz." der.

Diğer bir rivâyette ise, "Harâm dışındaki bir cinayet sebebiyle üzerine **had** lâzım gelen kimse, oraya sığınır, (yetkililer) **hadd**ın icrası için, onun, Mescid-i Harâm'dan çıkartılmasını teklîf eder.¹⁴²⁹"

Bu açıklamalar gösteriyor ki, mezkûr iki âyet arasında herhangi bir ihtilâf söz konusu değildir.

8. Kelâm İlmindeki Yeri

Bu konuyla ilgili görüşleri, şu başlıklar altında toplanabilir:

a. Târihî Bir Sözü

Hicrî birinci asrın sonlarında müslümanlar arasında bazı itikadî meselelerde fikir ayrılıkları zuhûr etmiştir. Bunların en önemlisini, şu tarihî olay ortaya koymaktadır:

Hasan-ı Basrî, beldesinin ileri gelen âlimlerinden biriydi. Bir meselenin nihâî çözümü, özellikle ondan sorulurdu. Bir gün ilim meclisine gelenlerden biri ona, şu soruyu yöneltti:

"Ey dinin imamı, zamanımızda bir grup, **büyük günah işleyenlere, kâfir** damgasını vuruyor; onlara göre, **kabîre** (büyük günah), mü'mini imandan çıkarmaktadır; bu fikri savunanlar, **vaîdiyyetu'l-havâric**ti.

"Diğer bir grup ise, kebîre sahibinin durumunu geri (âhirete) bırakır; onlara göre, **kebîre, iman**la beraber zarar vermez ve mezheplerince **amel**, imandan bir rukûn değildir; küfürle beraber, **tâat**in fayda vermediği gibi, imanla beraber, **ma'siyet** de zarar vermez; onlar bu ümmetin **murciesid**irler. Bu hususta müslümanın, nasıl bir itikada sahip olması gerekir?"

Hasen, bu konuda düşünmeye başladı ve daha cevap vermeden (talebesinden) **Vâsıl ibn Atâ'**:

"Ben, **kebîre sahibinin** mutlak olarak **mü'min** veya **kâfir** olduğunu söylemiyorum. Aksine o, "**menzile beyne'l-menziyeteyn**"dedir ki, ne mü'min, ne de kâfirdir." dedi; sonra kalktı ve mescidin direklerinden birinin yanına **i'tizal** ederek (ayrılarak), Hasen'in cemââtından bir gruba, bu konuyu izah etmeye başladı.

Bu olay üzerine Hasan-ı Basrî, اعتزل عنا واصل (Vâsıl bizden **i'tizal** etti/ayrıldı) dedi¹⁴³⁰. Onun için Vâsıl'ın fikrini benimseyerek ona uyanlara **mu'tezile** denmiştir.

Böylece, **İslâm inanç esaslarında yeni bir devir** (bazı kelâm konularının münakaşası) başlamış oldu. Müslümanlar arasındaki bu kelâmî tartışma ve cidaller, bazı itikadî mezheplerin doğmasına sebep olmuşsa da **cumhûrun** görüşü, her zaman **selef-i**

¹⁴²⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,21; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, s.55.

¹⁴³⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (İbn Hazm, *el-Fasl* ile birlikte), I,60; Taftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefî*, s.16.

sâlihînin görüşünü temsil etmiş ve *selef-i sâlihîn*in görüşüne istinat eden **Maturîdî** (ö.333/944) ile **Eş'arî'nin** (ö.324/935) ekolü **Ehl-i sünnet ve'l-cemâat** ; bunun dışında kalan her türlü görüş ve mezhep de **ehl-i bid'at** diye isimlenmiştir.

b. "Mü'min misin?" Sorusuna Verdiği Cevap

Hasen'e, "**Mü'min misin?**" diye sorulunca, o, ان شاء الله şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine ona: "Ey Ebû Sa'îd, niçin imanda istisna yapıyorsun?" dediler. Hasen de "**Evet** demekten korkuyorum; bu takdirde Allah'ü taâlâ, 'Yalan söyledin, ey Ebû Sa'îd!' der ve böylece azâbı hak etmiş olurum." dedi. (Çünkü) o şöyle söylüyordu: "Cenâb-ı Hakk'ın hoşnut olmadığı bir hareketimden dolayı bana gazaplanarak, 'Git, senin amelini kabul etmedim.' demesiyle, amelimin boş çıkmasından beni kim temin edebilir?¹⁴³¹"

Hasen'in bu açıklaması, insanın aklına şu soruyu getirmektedir: Acaba müfessirimiz, **imanla amel** münasebetinde ameli imandan bir **cüz'** mü, kabul ediyordu; yoksa, mü'min olma gibi değeri biçilmez bir nimete sahip olduktan sonra, *iman* ile *amel* arasındaki uyumsuzluğu, müminin sıfatını kirleten en büyük bir leke olarak mı görüyordu?

Bu sorunun cevabını, yukarıda sunulan "**Görüşleri**" kısmında bulmak mümkündür. Burada hemen şunu ifade etmekte yarar vardır ki, o, ameli imandan bir parça kabul etmiyordu. Eğer böyle bir inanca sahip olsaydı, önceleri siyasî karakter taşıyan ve sonraları itikadî renge bürünen **Havârici** desteklerdi. Halbuki kaynaklarda onların fikirlerini tasvip eden bir belgeye raslanmamıştır. Üstelik amelin imandan bir rukûn olmadığı görüşüyle hareket ettiğine dair, birçok vesika vardır. Bunlardan biri, herhalde bu meseleyi tartışma hâline getirmenin gereksizliğini ortaya koyacak niteliktedir. O da **Haccâc'a** karşı olan tutumudur. Önce de zikredildiği gibi; şayet onu, bazı amellerini terkettiğinden dolayı küfür içinde görseydi, belki ona karşı isyan edenlerin başında gelirdi ve hiçbir davetine katılmazdı. Halbuki realitenin bu şekilde olmadığı bilinen bir gerçektir. Onun **iman** ile **amel** arasındaki ilgide en büyük endişesi, **nifak** idi. Hasen'e, bir topluluğun "Biz nifaktan korkmuyoruz." sözü hatırlatılınca, vallahi, nifaktan tertemiz olduğumu bilmem, bana, yeryüzü dolusu altından daha sevimli gelmektedir.¹⁴³² dedi. **Nifak**ı da; *lisân* ile *kalp*, *sır* ile *aleniyet* ve *iç* ile *dış* arasındaki ihtilâfta görüyordu¹⁴³³. Bu takdirde acaba o, nifak sahibini, yani **münafık**ı veya **ehl-i kebâiri kâfir** olarak mı, kabul ediyordu?

c. Kebîre Sahibi Hakkındaki Görüşü

Kelâm âlimlerinden **Taftazânî**, büyük günah (kebîre) sahibinin, elh-i sünnet mezhebine göre, **fâsık mü'min**; Havârice göre **kâfir** ve Hasan-ı Basrî'ye göre ise **münafık** olduğunu kaydeder¹⁴³⁴. Bu durumda Hasen, *cumhûrdan* ayrı bir fikre, yani itikada sahip olmuş görünüyor. Ancak burada önemli olan nokta, münafıkın tanımındadır:

¹⁴³¹ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I,79.

¹⁴³² Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I,80.

¹⁴³³ Gazâlî, a.g.e., I,80.

¹⁴³⁴ Taftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefî*, s.142.

O, Kur'ân-ı Kerîm'de beyan edildiği şekilde cehennemın en alt tabakasında yanacak olan **kâfir** midir¹⁴³⁵; yoksa, *iman* ile *amel* arasındaki uyumsuzluğun bir neticesi olan ve hadis-i şerifte açıklanan¹⁴³⁶ nifak sahibi, **mü'min** midir? Hasen'in görüşleri arasında belki anlaşılması en zor konulardan birisi de budur!

Taftazânî'nin söz konusu ayırımından¹⁴³⁷ anlaşılacağı üzere, Hasen'in dilindeki münafık, **kâfir**dir. Fakat Taftazânî'nin bu tespiti esas alınacak olursa, Hasen ile ilgili birçok görüş ve tutumun ve bu arada ondan gelen kavillerin çoğunun yanlışlığına hükmetmek gibi bir netice ile karşılaşmış olunacaktır. Meselâ, **Havâricin** fikrini desteklememesi, kendi meclisinden kopan **i'tizâlî** grubu tasvip etmemesi, üzerlerinden tenkidini eksik etmediği idarecilerin onun gözünde birer kebîre¹⁴³⁸ sahibi (münafık) olmasına rağmen, onları ziyaret etmesi, yemeklerinde hatta cenazelerinde bulunması gibi hususlara, yeni izahlar getirilmesi gerekecektir. Ve bu **münafık** kavramı, **kâfirle** açıklanırsa, Hasen'in bile bile kâfir olanlarla dostluk ve münasebet kurduğu neticesi ortaya çıkacaktır. Bu durumda acaba Hasen, **kebîre**¹⁴³⁹ sahipleriyle (kâfirlerle) bilerek dostluk kurmuş ve onların cenazelerinde mi bulunmuştur?

İşte buna verilecek cevap, şüphesiz **hayır** olacaktır; çünkü o, *nifak sahibini* (kebîre ehlini), müslüman kabul ediyordu. Zaten ondan gelen şu rivâyet de bu neticeyi vermektedir:

النفاق نفاقان، نفاق الكذب و نفاق العمل؛ فأما نفاق الكذب فكان على عهد رسول الله صلى الله عليه و سلم و أما نفاق العمل فلا ينقطع الى يوم القيامة¹⁴⁴⁰.

Bu rivâyete göre Hasen'in dilindeki **nifak** kavramının, iki manaya geldiği, açıkça anlaşılmaktadır. Ve sonuç olarak şu söylenebilir:

Onun lisanında ifadesini bulan **münafık** terimi, daha ziyade **ameldeki nifakı**, yani *kalp* ile *amel* arasındaki uyumsuzluğu temsil etmektedir.

d. Kader Meselesi Karşısındaki Tutumu

Hasen'in fikirleri arasında anlaşılması en *müşkil* olanlarından biri de **kader** konusunda söyledikleridir. Ve bu müşkili arttıran diğer bir husus da onun bu konudaki tutumuyla ilgili olarak, talebesinden birbirine zıt düşen rivâyetlerin gelmesidir. Şimdi konuya geçmeden önce, **kader** mevzuundaki mezheplerin görüşlerini, kısaca özetlemek yerinde olacaktır:

1) **Cebriyye**: İnsanın, hiçbir kudreti ve iradesi yoktur; bir bakıma o, cansız bir varlık, diğer bir ifadeyle, rüzgârın önünde uçan bir yaprak gibidir. Kul, **hayır** ve **şer** amelden ne yaparsa, Allah'ın kudret ve iradesiyle yapmaktadır. Meselâ, şarap içmişse, bunda onun

¹⁴³⁵ Nisâ,145.

¹⁴³⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I,16.

¹⁴³⁷ Bk. Taftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefî*, s.142.

¹⁴³⁸ Hasen: "**Kebâir**, Allah'ü taâlâ'nın hakkında ateş va'dettiği herşeydir." diyor. Bk. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II/66; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I,486.

¹⁴³⁹ "En büyük günahlar" için bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III,329.

¹⁴⁴⁰ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,214.

hiçbir kudreti ve iradesi yoktur. İlk mümessilleri, **Ca'd ibn Dirhem** (ö.124/741) ve **Cehm ibn Safvân** (ö.128/745)'dir.

2) **Kaderiyye**: Allah'ü taâlâ'nın iradesi dışında insan için müstakil bir iradenin varlığını kabul ederek, insanı kendi fiillerini takdir etme ve yaratma gücüne sahip olduğunu ve Allah'ın *kulun fiilleri* üzerinde bir tesirinin bulunmadığını ileri sürer. İlk mümessilleri, **Ma'bed el-Cuhenî** (ö.80/699), **Gaylân ed-Dimeşkî** ve **Amr ibn Ubeyd** (ö.142-148/759-765)'dir.

3) **Mu'tezile**: Yukarıda ifade edildiği gibi, **Vâsıl ibn Atâ', murtekibu'l-kebîre** meselesinden dolayı, Hasan-ı Basrî'nin ilim meclisinden ayrılıp, ayrı bir ilim halkası meydana getirmiş ve bu halkaya fikrî bağlılık gösterenlere de **mu'tezile** denmiştir. *Mu'tezilenin* kelâmî görüşlerini yansıtan; **tevhid, adl, va'd ve va'id, menzile beyne'l-menzileteyn, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker** gibi ana prensipleri vardır¹⁴⁴¹. Bu mezhep, **Ehlü'l-adl ve't-tevhid** ve **Kaderiyye** gibi isimlerle de tanınmaktadır. Böylece, Kaderiyye ile Mu'tezile arasında umum-husus bulunduğu söylenebilir. Buna göre, her *mu'tezilî*, kaderîdir; fakat her *kaderî*, mu'tezilî değildir.

Mu'tezile, **nasların** açıklanmasında genel olarak **aklı** esas alır.

4) **Ehl-i sünnet**: *Hayır* ve *şerrin* yaratıcısı, yüce Allah'tır; ancak kul, **irade-i cüz'îyyesini** kullanarak *şerri* irtikâp ederse, Allah'ü taâlâ onu yaratır; fakat Allah'ın onda rızası yoktur.

Bu açıklamalardan sonra, Hasen'in **kader** meselesiyle ilgili görüşlerine geçilebilir. Bunları üç grup altında toplamak mümkündür:

a) **Katâde**, hocası Hasen'in *الخير بقدر و الشر ليس بقدر* dediğini rivâyet eder¹⁴⁴². Buna göre Hasen, **kader** hakkında konuşmuştur. Yukarıda "**Eserleri**" bahsinde Hasen'in, halife Abdulmelik'in kaderle ilgili sorusuna cevap olarak yazdığı bir **risalesinden** (Ayasofya ktp. 3998) söz edilmişti. Bu **risale** tetkik edildiğinde *اضلهم السامري* ¹⁴⁴³; *فرعن قومه و ما هدى و اضل* ¹⁴⁴⁴ ve *الشیطان* ¹⁴⁴⁵ *ينزع بينهم* den; insanda onun Allah'tan *şerri* nefyettiği i kerîmeleri zikretmesin-gibi âyet ¹⁴⁴⁵ *يُنزَغُ بَيْنَهُمْ* zannı uyanıyorsa da **risalede** bunu açık ve kesin olarak görmek mümkün değildir. Aksine şu ibâreler, onun **Cebriyye** ile **Kaderiyye** arasında orta bir yol izlediğini göstermektedir:

و اعلم يا امير المؤمنين أن الله لم يجعل الامور ختما على العباد و لكن قال ان فعلتم كذا فعلت بكم كذا و انما يجازيهم بالاعمال... ما شاء الله كان و ما لم يشأ لم يكن و أستغفره و أتوب اليه من كل ما لا يرضاه من قول و عمل...

Ancak mesele, burada nihâî çözüme bağlanmış olmuyor. Araştırmacı, **Risaleden**, böyle bir sonuç çıkardığını ifade ediyor. **Şehristânî** ise, Hasen'e nispet edilen söz konusu risaleyi gördüğünü söylüyor; onda zikredilen âyet ve işlenen fikirlerden çıkan neticenin

¹⁴⁴¹ Talât Koçyiğit, Hadiscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar, s.77 vd.; İbrahim Agâh Çubukçu, İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, s.153; Kemal Işık, Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s.67.

¹⁴⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, II,270; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV,106.

¹⁴⁴³ Tâhâ, 20/79.

¹⁴⁴⁴ Tâhâ, 20/85.

¹⁴⁴⁵ İsrâ, 17/53.

Kaderiyye mezhebi ile uygunluk halinde olduğu kanaatına vararak, bu *risalenin Vâsıl ibn Atâ*'ya âit olabileceğini ileri sürüyor ve Hasen'in; *hayır* ve *şerrin* Allah'tan olduğu hususunda **selefe** muhalefet göstermediğini de sözlerine ekliyor¹⁴⁴⁶.

b) Talebesinden **Eyyûb es-Sehtiyânî**'den gelen haberlere göre, Hasen, **kader** meselesinde konuşmuş, ancak sonra bu fikrinden vazgeçmiştir¹⁴⁴⁷. Şöyle ki; Hasen *kader* hakkında konuşunca, Eyyûb, onunla münazara yapmış; fakat hocasının fikrinden vazgeçmeyeceğini anlayınca, onu, halifeye şikâyet etmekle tehdit etmiştir ve bundan sonra Hasen, bir daha *kader* konusunda konuşmamıştır.

c) **Humeydu't-Tavîl, İbn Avn, Habîb ibnu's-Şehîd, Mansûr ibn Zâzân**¹⁴⁴⁸, **Hâlid ibn Mihrân el-Hazzâ'** ve **Katâde** gibi bir grup talebesi tarafından nakledilen rivâyetlere göre, Hasen, asla **kader** hakkında (*kaderiyye* veya *cebriyye* görüşünü destekler şekilde) konuşmamıştır. Bu konuda Humeyd, خلق الله الشياطين و خلق الخير و الشر demektedir¹⁴⁴⁹. Başka bir rivâyetinde de şunu nakletmektedir:

قرأت قرآن على الحسن ففسره على الاثبات يعنى على اثبات القدر و كذا حبيب الشهيد و منصور بن زاذان¹⁴⁵⁰.

İbn Avn'dan gelen rivâyet ise şöyledir:

سمعت الحسن يقول: من كذب بالقدر فقد كفر¹⁴⁵¹.

Katâde'den naklolunan diğer bir rivâyet, önceki rivâyeti tamamen ortadan kaldırır mahiyettedir:

عن الحسن: من كذب بالقدر فقد كذب بالقرآن¹⁴⁵².

Üç kategoride toplanan bu bilgilerin değerlendirilmesine gelince:

Önce şunu ifade etmek gerekir ki, **Eyyûb**, Hasen'in yaşlılığında ona talebelik yapmıştı. Buna karşılık, **Humeyd** ve **İbn Avn**, onun devamlı talebelerindendi. Bu husus, onların hocaları hakkında verdikleri bilginin sıhhati açısından çok önem taşımaktadır. Bu arada **es-Şehristânî**'nin de kanaatı hatırlanacak olursa, Hasan-ı Basrî'nin **kader** mevzuunda **selefe** uymayan bir tutum içinde olmadığı görüşü, kuvvet kazanmaktadır.

Bununla beraber, onun **kader** konusunda konuşmasını kabul etmek, onu nefyetmekten daha kolay görünmektedir. Ancak bu husus, iki şekilde aslından saptırılmıştır:

¹⁴⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (İbn Hazm, *el-Fasl* ile birlikte), I,59.

¹⁴⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII,122; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270.

¹⁴⁴⁸ Hepsî için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, II,270.

¹⁴⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,270; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,104-105.

¹⁴⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,270; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIV,7-8.

¹⁴⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II,270; Zehebî, a.g.e., IV,105.

¹⁴⁵² Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 44b.

1. Yukarıda açıklandığı gibi Hasen, toplumda büyük bir nüfuz sahibiydi. Onun için, ondan alınacak bir **fetva**, bir işin veya fikrin geçerliliği için, kuvvetli bir güvence kabul ediliyordu. İşte Hasen'in bu yönünü istismar etmek isteyen bazı sapık görüşlü kimselerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların başında da mu'tezilenin ilk mümessillerinden **Amr ibn Ubeyd** bulunmaktadır. Bir gün ona bir mesele soruldu. Amr, onu kendi fikrine göre cevaplandırdıktan sonra *و هو من رأى الحسن* (Bu, Hasen'in görüşlerindendir.) dedi. Bunun üzerine soru soran kişi, "**Fakat Hasan-ı Basrî'den bu fikrin hilâfını rivâyet ediyorlar.**" deyince, "O (Amr), *هذا من رأى الحسن* 'Bu benim güzel görüşlerimdendir.' demek istedim." şeklinde tevil etmiştir¹⁴⁵³.

Eyyûb de: "**Amr**, Hasen hakkında yalan söylemektedir.¹⁴⁵⁴" demiştir. Aynı şekilde **İbn Avn'a**, Amr'ın Hasen'den naklettikleri bildirildiğinde, "Amr, Hasen hakkında yalan söylüyor." cevabını vermiştir¹⁴⁵⁵. Hatta **Amr**'ın, Hasen'i istismar eden bu tutumu, hadis rivâyetinde de kendini göstermektedir: **Amr ibn Ubeyd, Osman et-Tavîl**'in dükkânında otururken, dükkâna bir adam gelmiş ve Amr'a: *قل لو كنتم في بيوتكم* "Ey Ebû Osman (Amr), ¹⁴⁵⁶ *ليبرز الذين كتب عليهم القتل الى مضاجعهم* âyeti hakkında Hasen'den ne işittiniz?" demiştir. Amr da *تريد اخبرك برأى حسن* deyince; (soru soran, Amr'ın bununla kendisinin *güzel re'yini* kastetmiş olabileceğini sezmiş olacak ki) ancak Hasan(-ı Basrî)den işittiğinizi öğrenmek istiyorum, demiş ve **Amr** da Hasen'den işittiğini şöyle nakletmiştir:

كتب الله على قوم القتل فلا يموتون الا قتلا، و كتب على قوم الهدم فلا يموتون الا هدمًا و كتب على قوم الغرق فلا يموتون الا غرقًا و كتب على قوم الحريق فلا يموتون الا حرقًا

Bunun üzerine **Osman et-Tavîl** ona: *Ey Ebû Osman (Amr), bizim sözümüz (bildiğimiz) böyle değildir, şeklinde itiraz edince, Amr: اريد ان اخبرك برأى الحسن* (Ben *güzel re'yimi* size anlatmak istiyorum.); aslında ben Hasan (-ı Basrî)'e yalan isnat ediyorum, demiştir¹⁴⁵⁷.

Taberî tefsirinde mezkûr âyetle ilgili olarak, **Amr ibn Ubeyd**'in, yukarıdaki rivâyetine benzer bir rivâyeti naklediliyorsa¹⁴⁵⁸ da Amr'ın **Kütüb-i Sitte**'de, hiçbir rivâyetine yer verilmemiştir. Onun için, **Hasen'in tefsirini** sıhhatli bir şekilde ortaya koymak maksadıyla, "**Hocaları ve Talebeleri**"ni, Kütüb-i Sitte sahiplerinin gözüyle değerlendirmek ve "**İsnattaki Yeri**"ni de buna göre tespit etmek, emniyetli bir metod olarak görülmüştür.

2. Hasen-i Basrî'ye biri gelip, karısını üç talâkla boşadığını söyledi. Bunun üzerine Hasen, *انك عصيت ربك و بانت منك امرأتك* (Böylece sen, Rabbine âsi oldun ve karın da senden tam olarak ayrıldı.) deyince, adam *قضى الله ذلك على* (Lâkin bu bana Allah'ın

¹⁴⁵³ Şâtibî, *el-İ'tisâm*, I,169-170.

¹⁴⁵⁴ Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâdî*, XII,180.

¹⁴⁵⁵ Bağdâdî, a.g.e., XII,182.

¹⁴⁵⁶ Âl-i Imrân, 3/154.

¹⁴⁵⁷ Şâtibî, *el-İ'tisâm*, I,233.

¹⁴⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,95.

kazasıdır/takdiridir.) şeklinde itiraz etti. Ve Hasen de ona açık bir şekilde, *ما قضى الله* (Allah senin dediğin gibi zevce boşamayı emretmedi.) dedi ve *قضى ربك ألا تعبدوا إلا إياه*¹⁴⁵⁹ âyetini okudu. (Bunu duyan) halk, "Hasen, **kader** hakkında konuştu." dediler¹⁴⁶⁰. Halbuki, buradaki *ما قضى الله* lâfzını, *ما أمر الله* manasında kullanmıştır ki, aşağı yukarı bütün müfessirlerin, âyet-i kerîmeyi aynı mana ile tefsir ettikleri görülmektedir¹⁴⁶¹.

Bu **vesika** bizim için büyük bir önem taşımakta ve Hasen'in çevresindeki **selef** görüşüne (hayır ve şerin yaratıcısının Allah olduğuna) aykırı şüphe perdelerini kaldıracak niteliktedir.

Demek ki o, **kader** hakkında konuşmuş; fakat **bazısı**, onun sözlerini iyi anlamadan asılsız bir **zanna** ve kanaata sahibolmuş; **bazısı** da onun ilmî otoritesini istismar ederek, dolayısıyla onun hakkında yalan söyleyerek, kendi fikrini yayma yoluna gitmiştir. Ancak birçok sadık ve uyanık talebesi, hocalarının şahsiyetine en ufak bir leke düşürmemek için gayret sarfetmişler ve onun, "**Kaderiyye**, bu ümmetin mecusiîleridir.¹⁴⁶²" şeklinde hadis-i şerifle zemmedilen bir itikattan ve yine **selef** görüşüne uymayan **Cebriyye** inancından uzak olduğunu beyan etmişlerdir.

Öte yandan, **Emevî devlet idarecileri**, **Cebriyye** ve **Kaderiyye** inancında olan âlimleri, sıkı bir denetim altına almışlardır. Bu arada **Cebriyyeden Ca'd ibn Dirhem** ile **Cehm ibn Safvân** ve **Kaderiyyeden Ma'bed el-Cuhenî** ile **Gaylân ed-Dimeşkî** öldürülmüşlerdir. Bunlardan Ma'bed ve Gaylân, **Goldziher**'in iddia ettiği gibi, Emevî yönetimi için tehlikeli görüldüklerinden¹⁴⁶³ değil, fikirleri ve tutumlarıyla, dinde sapıklık derecesinde **bid'at çığırını** açarak, toplumda anarşi ve huzursuzluğa sebep olduklarından katledilmişlerdir. Halifelerden bu konuda, yani **selef görüşüne aykırı bir cereyanın cezalandırılmasında** en çok hassasiyet gösterenler, **Abdûlmelik ibn Mervân**, **Ömer ibn Abdilazîz** ve **Hişâm ibn Abdilmelik** olmuştur.

Eğer Hasen'in **selefe** uymayan bir **kader** inancına sahip olduğu kabul edilecek olursa, yukarda isimleri kaydedilen, **Cebriyye** ve **Kaderiyye** mümessilleri tenkil edilirlerken, Hasen'in hayatta kalması ve idarecilerin yarış edercesine, ona hürmet edip fetvalarına başvurmalarını izah etmek, her hâlde çok kolay olmasa gerektir. Kaldı ki, **bid'at ehlinden** tamamen ayrı bir ilim halkasıyla, **selef** yoluna devam ettiği, inkârı mümkün uymayan tarihî gerçeklerdendir.

Hasen devrindeki **bid'at fırkaları**, genel olarak bilinmektedir. Meselâ *mu'tezile*, bu bid'at fırkalarından biridir. Belki burada *mu'tezilenin büyük günah ile ilgili görüşünü kabul etmemiş, fakat kader konusunda onlar (kaderiyye) gibi düşünmüş olabilir*, denilecek olursa, buna, (Hasen'in) kendi ifadesiyle şu cevap verilebilir: *اياكم و معبد الجهنى ضال و مضل*

¹⁴⁵⁹ İsrâ, 17/23.

¹⁴⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV,46; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, No. 121, 11a-11b.

¹⁴⁶¹ Taberî, a.g.e., XV,46; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III,196; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, V,22; İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III,197; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, X,237; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, V,22; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II,444.

¹⁴⁶² Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, s.51; Irâkî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, s.42; Bk. Ahmed, *Sünen*, No. 22359.

¹⁴⁶³ Talât Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.57-63.

([Kaderiyye'den olan] Ma'bed el-Cuhenî'den sakınınız. Çünkü o, sapıktır ve dalâlete düşürücüdür.)¹⁴⁶⁴.

Bu deliller ışığında konuyu şu şekilde özetlemek mümkündür:

Hasen, **kader** meselesinde **selef** görüşüne (hayır ve şerrin yaratıcısının Allah olduğuna) aykırı bir inanç taşımamıştır. Buna göre, müsteşrik **Ritter**'in, el-Milel ve'n-Nihal'de "Vâsıl, i'tizâl fikri, Ebû Hâşim Abdullah ibn Muhammed ibn el-Hanefiyye'den, o da Hasan-ı Basrî'den almıştır.¹⁴⁶⁵" şeklinde kaydedilen rivâyete dayanarak, Hasen'i **Kaderiyye** mezhebinin kurucusu saymasının¹⁴⁶⁶ bir mesnedi kalmamaktadır.

Netice bu olunca, şayet Hasen'in, **tefsirde Cebriyye** veya **Kaderiyye** (mu'tezile) mezhebinin *îham* şeklinde değil – açık olarak destekleyen rivâyetleriyle karşı karşıya kalınırsa, bunların, senet yönünden *muallal* olduğuna veya bid'at mezheplerinden birine saplanmış bir kimsenin, Hasen'in ismi altında kendi görüşünü yayma gayreti içinde bulunduğu hamletmek, sâlim bir yol olarak görülmektedir.

Bu tespitten sonra konuyla ilgili tefsir örnekleri, şu başlıklar altında verilebilir:

1) Hatm

اٰختم الله على قلوبهم¹⁴⁶⁷ : ان للكافر حدا اذا بلغ ذاك الحد و علم الله منه انه لا يؤمن طبع على قلبه حتى لا يؤمن¹⁴⁶⁸.

Semerkandî, bu tefsirin, mu'tezile'den bazısının görüşü olduğunu kaydettikten sonra; "Böyle bir izah, Cenâb-ı Hakk'ın ilminin hâdis olduğu neticesini verir ki, bu da muhaldır." demektedir¹⁴⁶⁹. Aynı şekilde İmâm **Mâturîdî**, ايهام انه لا يعلم ما لم يعلم ما لم يبلغ ذلك (Hasen'in sözü, Allah'ü taâlâ'nın o hadde varıncaya kadar, o kimsenin durumunu bilmediği vehmini uyandırır.) görüşünde bulunmakta; sonra âyeti, خلق ظلمة الكفر في قلبه (Onun kalbinde küfür zulmetini halketti.) tarzında tevil etmektedir¹⁴⁷⁰. **Eş'arî**'nin tevil de خلق كفرهم و معاصيهم¹⁴⁷¹ şeklindedir.

¹⁴⁶⁴ İhsan Abbâs, *el-Hasanu'l-Basrî*, s.170.

¹⁴⁶⁵ Tirmizî, *Sünen*, V,755. **Hasen**, Ma'bed'in sapık olduğunu bilerek, ondan bazı rivâyetlerde bulunmuştur (Aynı eser, aynı yer).

¹⁴⁶⁶ İhsan Abbâs, *el-Hasanu'l-Basrî*, s.175.

¹⁴⁶⁷ Bakara, 2/7.

¹⁴⁶⁸ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30, 4a; No.31, 3b; Ahmed es-Semerkandî, *Şerhu te'vilâti'l-mâturîdiyye*, Şehid Ali Paşa Ktp. No. 283, 11a.

¹⁴⁶⁹ Ahmed es-Semerkandî, *Şerhu te'vilâti'l-mâturîdiyye*, Şehid Ali Paşa Ktp. No. 283, 11a.

¹⁴⁷⁰ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 4a.

¹⁴⁷¹ Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, s.53.

٢ من اغفلنا قلبه عن ذكرنا¹⁴⁷². الماتريدی: من خلقنا ظلمة الكفر بكفرهم في قلبهم او خذلناهم بكفرهم الذي فعلوا¹⁴⁷³. الحسن: خذلناهم وطبعنا على قلبهم. الماتريدی: وهو يقول: ان للكفر حدًا اذا بلغ ذلك الحد يخذله و يطبع على قلبه فلا يؤمن ابدا. فيقول خذله في اول حال الكفر او بعد ذلك باوقات و زمان فان قال في اول حال كفره فهو قولنا و ان قال لا في اول حاله و لكن بعد زمان فهو كافر موفق و مؤمن محذول على قوله فنعوذ بالله مما قالوا¹⁴⁷⁴.

٣ كذلك سلكناه في قلوب المجرمين¹⁴⁷⁵. خلقناه¹⁴⁷⁶. و في رواية اخرى: الشرك¹⁴⁷⁷.

Bu tefsir açıkça gösteriyor ki, Hasan, *cebrî* bir görüşe sahip değildir. Bu durumda İmâm-ı **Mâturîdî** ile **Semerkandî**'nin endişeleri zâil olmaktadır.

2) Hidâyet ve dalâlet

١ الحمد لله الذي هدانا¹⁴⁷⁸: هدانا: دلنا. "لهذا و ما كنا لنهتدى لولا ان هدانا الله¹⁴⁷⁹" الماتريدی: ليس هو هداية الدلالة و البيان و لكن الهداية التي اكرمهم الله بها بفضله و لطفه و هو توفيقه اياهم على الهدى ...¹⁴⁸⁰.

٢ افمن زين له سوء عمله¹⁴⁸¹: الشيطان زين لهم¹⁴⁸².

٣ زين للناس¹⁴⁸³: زين لهم الشيطان¹⁴⁸⁴.

3) İrade

١ فلو شاء لهديكم اجمعين¹⁴⁸⁵. المشية ههنا مشية القدرة. و لو شاء تهدمهم (قهرهم) و اعجزهم حتى لم يقدرُوا على معصية قط على ما جعل الملكة جبرهم على الطاعة حتى لا يقدرُوا على معصية قط...¹⁴⁸⁶.

¹⁴⁷² Kehf, 18/28.

¹⁴⁷³ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 317b.

¹⁴⁷⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30, 318a.

¹⁴⁷⁵ Suarâ, 26/200.

¹⁴⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIX,70.

¹⁴⁷⁷ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 45a; Taberî, a.g.e., XIV,7.

¹⁴⁷⁸ A'râf, 7/43.

¹⁴⁷⁹ A'râf, 7/43.

¹⁴⁸⁰ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 380a.

¹⁴⁸¹ Fâtîr, 35/8.

¹⁴⁸² Taberî, a.g.e., XXII,79.

¹⁴⁸³ Âl-i Imrân, 3/14.

¹⁴⁸⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30, 59b; No.31, 52b-53a.

¹⁴⁸⁵ En'âm, 6/149.

¹⁴⁸⁶ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 170b; Ahmed es-Semerkandî, *Şerhu te'vilâti'l-mâturîdiyye*, No. 283, 350b-351a.

٢ و لو شاء الله لجمعهم على الهدى¹⁴⁸⁷: لو شاء الله لقهرهم على الهدى و أكرههم كما فعل بالملائكة... الماتريدي: لجمعهم جميعا بحيث اختاروا هدى و آثروه على غيره و لكن لما علم منهم ان يختاروا الكفر على الهدى. و قد ذكرنا هذا فيما تقدم ان لا يكون الهدى في حال القهر و الجبر¹⁴⁸⁸ و انما يكون في حال الاختيار¹⁴⁸⁹.

٣ عذابى اصيب به من اشاء¹⁴⁹⁰: يشاء ان يصيب عذابه من كفر بالله و كذب رسله و شاء من اطاع الله و صدق رسله ان يصيب رحمة...¹⁴⁹¹.

4) Günah ve ceza

١ ما اصابك من حسنة فمن الله و ما اصابك من سيئة فمن نفسك¹⁴⁹²: ما اصابك من نعمة و ما اصابك من سيئة فمن نفسك بذنبك¹⁴⁹³. كل من عند الله النعم و المطايب¹⁴⁹⁴.
٢ ظهر الفساد في البر و البحر بما كسبت ايدي الناس¹⁴⁹⁵ افسدهم الله بذنوبهم في بحر الارض و برها باعمالهم الخبيثة¹⁴⁹⁶. لعلهم يرجعون¹⁴⁹⁷: يتوبون¹⁴⁹⁸.

Hasen, bu ve benzeri âyet-i kerîmelere istinaden, Haccâc'a karşı ayaklanmayı tasvip etmemiş; çünkü halkın, amelleri (günahları) sebebiyle bazı zâlim idarecilerin zulmüne uğradığına inanmıştır. Böyle bir zulümden kurtulmanın başta gelen çaresini de **tevbe** etmekte görmüştür. Bu yorumun, birçok müfessirce kabullenildiği anlaşılmaktadır¹⁴⁹⁹. Burada önemle kaydedilmesi gereken bir husus da Hasen'in mezkûr tefsirinden **Cebriyye** inancına bir pay çıkarmanın isabetsizliğidir; elbette bu, onun **tefsirini**, bir bütün olarak ele almamaktan doğan bir hatanın sonucudur.

¹⁴⁸⁷ En'âm, 6/35.

¹⁴⁸⁸ Mu'tezile'nin iddiasıdır. Bk. Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 164b.

¹⁴⁸⁹ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 153a; No.31, 147b; Ahmed es-Semerkandî, a.g.e., No. 283, 313a.

¹⁴⁹⁰ A'râf, 7/156.

¹⁴⁹¹ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 194a.

¹⁴⁹² Nisâ, 4/79.

¹⁴⁹³ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 22b; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,139; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, V,285.

¹⁴⁹⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 22b.

¹⁴⁹⁵ Rûm, 30/41.

¹⁴⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI,32.

¹⁴⁹⁷ Rûm, 30/41.

¹⁴⁹⁸ Taberî, a.g.e., XXI,33.

¹⁴⁹⁹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIV,41; Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, II,100; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III,224; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, V,157.

e. İsrâ ve Mi'râc Hadisesi ile İlgili Görüşü

و ما جعلنا الرؤيا التي أريناك¹⁵⁰⁰: أسرى به عشاء الى بيت المقدس، فصلى فيه و اراه الله ما اراه من الآيات ثم اصبح بمكة فأخبرهم انه أسرى به الى بيت المقدس فقالوا له يا محمد ما شأنك امسيت فيه ثم اصبحت فينا تخبرنا انك اتيت بيت المقدس فعجبوا من ذلك حتى ارتد بعضهم عن الاسلام¹⁵⁰¹. و في رواية اخرى: قال كفار اهل مكة: اليس من كذب ابن ابى كبشة (محمد عليه السلام) انه يزعم انه سار مسيرة شهرين في ليلة¹⁵⁰².

İbn Hişâm, Sîre'sinde İsrâ' ve Mi'râcla ilgili olarak daha ziyade İbn İshâk'ın Hasen'den naklettiği rivâyetlere yer vermiştir¹⁵⁰³. Müfessirimiz, İsrâ ve Mi'râc olayının, **uyanık** hâlde cereyan ettiğine kâil olanlar arasındadır¹⁵⁰⁴.

f. Ru'yetullah Meselesinde Nasıl Düşünüyor?

- ١ لا تدركه الابصار و هو يدرك الابصار¹⁵⁰⁵. لا تدركه الابصار: في الدنيا¹⁵⁰⁶.
- ٢ وجوه يومئذ ناضرة¹⁵⁰⁷: حسنة. الى ربها ناظرة¹⁵⁰⁸: تنظر الى الخالق (ربها حسنهما الله بالنظر اليه) و حق لها ان تنضر و هي تنظر الى الخالق (ربها عزّ و جلّ)¹⁵⁰⁹.
- ٣ للذين احسنوا الحسنى و زيادة¹⁵¹⁰: النظر الى الرب¹⁵¹¹. و في رواية اخرى: الزيادة بالحسنى عشر امثالها الى سبعمائة ضعف¹⁵¹².
- ٤ كلا انهم عن ربهم يومئذ لمحجوبون¹⁵¹³: يكشف الحجاب فينظر اليه المؤمنون كل يوم غدوة و عشية او كلاما هذا معناه¹⁵¹⁴.

Bu örnekler bize, onun **ru'yet** meselesinde¹⁵¹⁵, **cumhûr** gibi düşündüğünü gösteriyor.

¹⁵⁰⁰ İsrâ, 17/60.

¹⁵⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV,76.

¹⁵⁰² Taberî, a.g.e., XV,76.

¹⁵⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, II,37-41.

¹⁵⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, V,61; Demîrî, *Hayâtu'l hayavânî'l-kubrâ*, II,72.

¹⁵⁰⁵ En'âm, 6/103.

¹⁵⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., III,98.

¹⁵⁰⁷ Kiyâme, 75/22.

¹⁵⁰⁸ Kiyâme, 75/23.

¹⁵⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIX,119-120; Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.708.

¹⁵¹⁰ Yûnus, 10/26.

¹⁵¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI,75.

¹⁵¹² Taberî, a.g.e., XI,76.

¹⁵¹³ Mutaaffîfîn, 83/15.

¹⁵¹⁴ Taberî, a.g.e., XXX,64.

¹⁵¹⁵ Bk. Koçyiğit, *Kur'ân ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, Ankara 1974.

g. Kelâm İlmine Konu Olan Bazı Terimleri Açıklaması

- ١ ابو قلابه: يدخل الله بشفاعة رجل من هذه الامة الجنة مثل بنى تميم او قال: اكثر بنى تميم¹⁵¹⁶. و قال الحسن (و غيره) مثل ربيعة و مضر¹⁵¹⁷.
- ٢ سنعدبهم مرتين¹⁵¹⁸: عذاب الدنيا و عذاب القبر¹⁵¹⁹.
- ٣ موازينه¹⁵²⁰: للميزان لسان و كفتان¹⁵²¹. يؤزن فيه الحسنات و السيئات¹⁵²².
- ٤ و قال الحسن فى ابليس: لم يكن من الملائكة¹⁵²³.
- ٥ وقال الحسن: ليس لمؤمنى الجن ثواب غير نجاتهم من النار يدل عليه قوله تعالى: (الاحقاف: 12) و به قال ابوحنيفة¹⁵²⁴.
- ٦ قبل موته¹⁵²⁵: قبل موت عيسى. (والله انه الآن لحى عند الله) ولكن اذا نزل آمنوا به اجمعون¹⁵²⁶.
- ٧ قبل موته: لا يموت احد منه حتى يؤمن بعيسى قبل ان يموت¹⁵²⁷.
- ٨ قبل موته: و لم يمت بعد¹⁵²⁸.
- ٩ ليطلعكم على الغيب¹⁵²⁹: و لا يطلع على الغيب الا رسول¹⁵³⁰.
- ١٠ وليمحص الله الذين آمنوا¹⁵³¹: يحص المؤمن حتى يصدق ويمحص الكافر حتى يكذبه¹⁵³².
- ١١ لكل امة جعلنا منسكا هم ناسكوه¹⁵³³: جعلنا لكل امة ديناً يدعون اليه اى كل امة

¹⁵¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIX,105.

¹⁵¹⁷ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 102a; Taberî, a.g.e., XXIX,105.

¹⁵¹⁸ Tevbe, 9/101.

¹⁵¹⁹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 37b; Taberî, a.g.e., XI,9.

¹⁵²⁰ A'râf, 7/8-9.

¹⁵²¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III,171.

¹⁵²² Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30, 171b.

¹⁵²³ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 7b; No.31. 175a; Ebû Ali el-Tabressî, *Mecmau'l-beyân*, No. 29. 33b.

¹⁵²⁴ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XVI,217.

¹⁵²⁵ Nisâ, 4/159.

¹⁵²⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI,14; Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30, 126a.

¹⁵²⁷ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdirrazzâk*, 22a; Taberî, a.g.e., VI,14.

¹⁵²⁸ Taberî, a.g.e., V,14.

¹⁵²⁹ Âl-i Imrân, 179.

¹⁵³⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 92a.

¹⁵³¹ Âl-i Imrân, 141.

¹⁵³² İbn Ebî Hâtim, a.g.e., 71a.

¹⁵³³ Hacc, 67.

يدعى الى دين واحد و هو دين الاسلام و هو قول الحسن ¹⁵³⁴.

١ ٢ و قال الحسن فى الحق: هو اسم من اسماء الله به يعطى و به يحكم بين الخلق و به يقضى و نحوه ¹⁵³⁵.

١ ٣ كتب على نفسه الرحمة¹⁵³⁶: للتوايين ان يدخلهم الجنة لا احد يدخل الجنة بعمله انما يدخلون الجنة برحمته ¹⁵³⁷

h. Bid'at Ehline Karşı Tutumu

Hasen, "Bid'at sahibi ile oturma! Çünkü kalbini hasta eder.¹⁵³⁸" demiştir. Bir başka rivâyette de bid'at sahibi, oruç ve namazıyla, ancak Allah'ın rahmetine kavuşmak)tan uzaklığını arttırır.¹⁵³⁹ diyerek, onun amel yönünden durumunu belirtmiştir. **Bid'at ehli**, *ehâdis*, *sahâbe* ve *tâbiûn* sözleriyle¹⁵⁴⁰ zemmedilmiştir. Bid'at ve bid'at ehlini konu alan birçok müstakil eser yazılmıştır¹⁵⁴¹. Tâbiûn ve sonraki devirlerde **selef yoluna** aykırı, her inanç ve dinî harekete, **bid'at** veya **hevâ** denilmiştir. Buna göre, meselâ, **Şîa**, **Havâric** ve **Mu'tezile**, **Ehl-i sünnet** (cumhûr)'in gözünde *ehl-i bid'at* veya *ehl-i hevâ*dandır. Onun için Hasen, halkı, **hevâ ehli** ile oturup, onları dinlemekten menetmiştir¹⁵⁴². Ancak bu arada **ilim sahibi** olan kişinin herkesle konuşabileceğini ve *irşatta* bulunmasının gerekli olduğunu unutmamalıdır.

Gazâlî'nin belirttiğine göre, Hasan-ı Basrî bir *kaderî* ile yaptığı münazarada kaderînin inancını terketmesine sebep olmuştur¹⁵⁴³. Hasen'in, bu konuda işi çok sıkı tuttuğu, şu beyanından anlaşılmaktadır:

"Selef-i sâlihîn, kalplerinin selâmeti için "**es-selâmu aleykum**" derlerdi; fakat şimdi *كيف اصبحت؛ كيف انت؛ اصلحك الله* gibi sözler söylüyorlar. Eğer biz de aynı şekilde hareket edersek, bid'at işlemiş oluruz. (Onların sözlerinin) tasvip edilir bir yönü yoktur. Onlar, bundan dolayı bize kızsalar da kızmasalar da durum budur!¹⁵⁴⁴"

Hasan-ı Basrî'nin bu gibi sözleri **bid'at** kabul etmesinin sebebi, **hadiste** belirtildiği şekilde¹⁵⁴⁵, söze, **selâm** lâfzı ile başlanılmamasındandır; dolayısıyla böyle bir uygulama, bir **sünneti** yürürlükten kaldırmış olmaktadır. Hatta Hasen, elde **âsâr** (naklî

¹⁵³⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtul-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30, 351b.

¹⁵³⁵ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 350b.

¹⁵³⁶ En'âm, 12.

¹⁵³⁷ Mâturîdî, a.g.e., Hamidiye Ktp. No.30, 350b; Ahmed es-Semerkindî, *Şerhu te'vilâtî'l-mâturîdiyye*, No. 307b.

¹⁵³⁸ Şâtibî, *el-İ'tisâm*, I,83 ve 130.

¹⁵³⁹ Şâtibî, a.g.e., I,82 ve 117.

¹⁵⁴⁰ Bk. Şâtibî, a.g.e., I,77vd.; Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, I,108.

¹⁵⁴¹ Bazıları: Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâl ve'n-nihal*; Şâtibî, *el-İ'tisâm*; İrâkî, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*.

¹⁵⁴² Gazâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, I,61; Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, I,110.

¹⁵⁴³ Gazâlî, a.g.e., I,62.

¹⁵⁴⁴ Gazâlî, a.g.e., I,136.

¹⁵⁴⁵ Suyûtî, *el-Câmiu's-sagîr*, II,167.

delîller) varken, dinde mücerret **re'y** ile hükmedenlerin, müstakîm yoldan ayrıldıklarını, böylece kendileri dalâlete düştükleri gibi, başkalarını da saptırdıklarını ifade etmiştir¹⁵⁴⁶.

9. Fıkıh İlmindeki Yeri

Bu konuya âit **tesfir** örnekleri, şu başlıklar altında verilebilir:

a. Abdest, Temizlik ve Kirlilik

١ يا ايها الذين آمنوا اذا قمتم الى الصلوة فاغسلوا وجوهكم و ايديكم الى المرافق و امسحوا برؤوسكم و ارجلكم الى الكعبين¹⁵⁴⁷.

Hasan-ı Basrî'ye, bir kimsenin bir **abdestle** bütün namazlarını kıldığı söylenince, Hasen, "Abdesti bozulmadığı müddetçe, bunda bir beis yoktur.¹⁵⁴⁸" demiştir. Abdest alırken, sakalını hilâlladığı ve hilâllamadığı ile ilgili olarak, talebelerinden iki ayrı rivâyet gelmiştir¹⁵⁴⁹. Kulakları, re's(baş)ten kabul etmiş ve gemide abdest alan birinin ayaklarını (denize) daldırmasında bir mahzur görmemiştir¹⁵⁵⁰.

Yukarıda kaydedilen âyet-i kerîmedeki و ارجلكم lâfzı, bazı farklı ictihatlarla mahal olmuştur. Bunun sebebi de **nasb**, **raf** ve **cer** şeklindeki kırâatlardır. Bu konuda gelen rivâyetlerden anlaşıldığına göre, müfessirimiz bu lâfzı, **raf**¹⁵⁵¹ ve **cer**¹⁵⁵² (وارجلکم) kırâatlarıyla okumuştur. Buna göre, abdestte ayakların yıkanması ile meshi birleştirmiş olmaktadır¹⁵⁵³. Ancak Hasen'in **cer** kırâatıyla (وارجلکم) infirâd etmediği görülüyorsa¹⁵⁵⁴ da; **cumhûr**'un **nasb**¹⁵⁵⁵ ve bazı kırâat imamlarının **raf** kırâatıyla¹⁵⁵⁶, ayakların yıkanmasının gerektiği beyan olunmuştur¹⁵⁵⁷.

٢ ... و لا جنباً الاّ عابري سبيل حتى تغتسلوا ... او لمستم النساء فلم تجدوا ماء فتيمموا ...¹⁵⁵⁸.

1) Cunûp veya hayızlı bir kimsenin, mescitte oturmadan, oradan geçmesinde bir beis görmemiştir¹⁵⁵⁹. **Enes ibn Mâlik, Saîd ibn Museyyeb, Ikrim, Atâ', Zührî, Ahmed ibn Hanbel** ve **Şâfiî** de aynı görüşü paylaşmaktadırlar¹⁵⁶⁰.

¹⁵⁴⁶ Şâtibî, *el-İ'tisâm*, I,102.

¹⁵⁴⁷ Mâide, 5/6.

¹⁵⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI,74.

¹⁵⁴⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI,83.

¹⁵⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, VI,83.

¹⁵⁵¹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VI,91; Tebrîzî, *Tefsîru't-Tebrîzî*, No. 59, 193a.

¹⁵⁵² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,345; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,25.

¹⁵⁵³ Bk. Tebrîzî, *Tefsîru't-Tebrîzî*, No. 59, 1193a; Adudu'd-dîn İcî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 151b.

¹⁵⁵⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,25.

¹⁵⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,345.

¹⁵⁵⁶ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VI,91.

¹⁵⁵⁷ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I,40.

¹⁵⁵⁸ Nisâ, 4/43.

¹⁵⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,64.

¹⁵⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,90.

2) الملاحة nin cimâ olduğunu ifade ediyor ki, Hazret-i **Ali, İbn Abbâs, Mucâhid** ve **Ebû Hanîfe**'nin ictihadları da bu merkezdedir¹⁵⁶¹.

3) Teyemmümü şöyle tarif eder: Birinci vuruşta ki, onunla yüzünü; ikinci vuruşta da dirseklerine kadar kollarını mesheder¹⁵⁶². **Ebû Hanîfe** ve **Şâfiî**'nin fetvaları da böyledir¹⁵⁶³. **Hasen**, teyemmüm alan kişinin, bir teyemmüm ile, su bulamadığı müddetçe veya abdestsizlik zuhûr etmedikçe, dilediği kadar namaz kılabilceğini söyler¹⁵⁶⁴. **Mâlikî** ve **Şâfiî** ise bu görüşü benimsememişlerdir¹⁵⁶⁵.

4) Hasen, "Yetmiş bedrî (Bedir savaşına katılan) sahabîye yetiştim; hepsi, mestlerin üzerine meshetmeyi câiz görüyorlardı.¹⁵⁶⁶" demektedir. Onun için **Ebû Hanîfe**, bunu (mestlerin üzerine meshetmeyi), **Ehl-i sünnet vel-cemâat**ın şartlarından biri olarak kabul etmiş¹⁵⁶⁷ ve inkâr edenin de küfre düşebileceğinden korkulduğunu ifade etmiştir¹⁵⁶⁸.

5) **Hayzın**, en azının **üç gün**; en çoğunun **on gün**; bundan sonrasının **istihâze** olduğunu ve *istihâze sahibinin* namaz, oruç gibi ibadetleri ifa etmesi gerektiğini ve zevcelik görevini yapmasında bir mahzur olmadığını, açıklamıştır¹⁵⁶⁹. **Hanefî** mezhebinin görüşü de aynı şekildedir¹⁵⁷⁰.

6) Müşriklerin **neçis** (pis) olmasıyla¹⁵⁷¹ ilgili olarak, diğer âlimlerden çok farklı bir görüşe sâhiptir. Şöyle ki, "Kim, müşriklerle el sıkışır, abdest alsın.¹⁵⁷²" der. Neysâbü'rî bu görüşü, **Zeydiyye** imamlarından **el-Hâdî**'nin benimsemiş olduğunu kaydetmektedir¹⁵⁷³. Bir başka rivâyette de bir müşrikle el sıkıştıktan sonra, elini yıkadığı¹⁵⁷⁴ nakledilir. Çoğu müfessirlerin **necesi** manevî pislikle açıklamalarına karşılık¹⁵⁷⁵, Hasen'in burada nassın zâhirine tam bağlılık gösterdiği anlaşılıyor.

b. İbâdet

1) نافلة لك âyetindeki نافلة لك lâfzını, **tetavvû'** (nâfile) ve fazilet manasında yorumlamış¹⁵⁷⁷; **İbn Abbâs** ve **Saîd ibn Cübeyr** ise, **farziyyet** ile

¹⁵⁶¹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, V,225; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,92; Ebû'l-Berakât en-Nesefî, *Medârik*, I,227; Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.159.

¹⁵⁶² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,71.

¹⁵⁶³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,95.

¹⁵⁶⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,383.

¹⁵⁶⁵ Cessâs, a.g.e., II,383.

¹⁵⁶⁶ Kâsânî, *Kitâbu bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 1, 7; Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, I,23 (Mevsilî, 70 **Sahâbî** ibaresini kullanmaktadır.).

¹⁵⁶⁷ Kâsânî, *Kitâbu bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, I,7.

¹⁵⁶⁸ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, I,23.

¹⁵⁶⁹ Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, I, 206-211.

¹⁵⁷⁰ Kâsânî, *Kitâbu bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, I,7; Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, I,26.

¹⁵⁷¹ Bk. Tevbe,28.

¹⁵⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X,74-75; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,417; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII, 103.

¹⁵⁷³ Neysâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân ve ragâibu'l-furkân*, X,61.

¹⁵⁷⁴ Adudu'd-dîn İcî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, No.61, 234b.

¹⁵⁷⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II,417; Adudu'd-dîn İcî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, No.61, 234b.

¹⁵⁷⁶ İsrâ, 17/79.

¹⁵⁷⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, No.30, 309b; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, V,75.

açıklamışlardır¹⁵⁷⁸. Hasen'in kavline göre teheccüd namazı, Resulullah'a hâs **nâfile** bir ibadetti. Ancak **ehl-i ilim**, bunun önce *farz* olduğunu, sonra da *nâfile*ye inkılâp ettiğini beyan ediyor¹⁵⁷⁹.

2) من كان منكم مريضاً ¹⁵⁸⁰ âyet-i kerîmesini tefsir ederken, **hasta** için, *farz namazlarını ayakta kılmaya gücü yetmiyorsa, iftar eder* (ve orucunu iyileşince tutar) ölçüsünü getirmiştir¹⁵⁸¹.

3) في الصلوة المكتوبة و عند الذكر (خطبة الجمعة) ¹⁵⁸² âyetini, و اذا قرئ القرآن فاستمعوا له و انصتوا ... şeklinde açıklamıştır¹⁵⁸³.

4) ومن كفر فان الله غني عن العالمين ¹⁵⁸⁴ âyetindeki كفر lâfzını, *kim o hacı inkâr ederse, onu üzerine vâcip görmezse* diye açıklamış¹⁵⁸⁵ ve âyet-i kerîmenin من استطاع اليه سبيلاً kısmını da bir rivâyetinde ez-**zâd** (azık) ve er-**râhile** (binek) ile diğer bir rivâyetinde **oraya** (Mekke'ye) **ulaştıracak bir şey bulmak**la tefsir etmiştir¹⁵⁸⁶.

c. Âile

1) Talâkta **ikrâh**ın câiz olup olmaması, âlimler arasında ihtilâf konusudur. **İmâm Mâlik, Ahmed ibn Hanbel ve Şurayh** gibi fakîhler, câiz olmadığını; **Şa'bî, Zührî ve İmâm Ebû Hanîfe** ise, câiz olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda Hasen, birinci grupta yer almıştır¹⁵⁸⁷.

2) فابعثوا حكما من اهله و حكما من اهلها ¹⁵⁸⁸ âyet-i kerîme mucibince teşekkül edecek hakemlerin, *karı kocanın ayrılmalarda değil, evliliği devam ettirmelerinde karar verebileceklerini* beyan etmiştir¹⁵⁸⁹.

3) والمحصنات من الذين اوتوا الكتاب ¹⁵⁹⁰ Müslüman erkeklerin, ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmelerinde bir beis görmediğini belirtmişse¹⁵⁹¹ de bir soru üzerine, "O kimseye ne oluyor ki, Allah, müslüman kadınları çoğalttığı hâlde, ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmek istiyor! Şayet gerekirse, ona başvurur."¹⁵⁹² demiştir.

¹⁵⁷⁸ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., V,75.

¹⁵⁷⁹ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, X,308-309.

¹⁵⁸⁰ Bakara, 2/184.

¹⁵⁸¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 72b; Kurtubî, a.g.e., I,276.

¹⁵⁸² A'raf, 7/204.

¹⁵⁸³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX,112.

¹⁵⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/97.

¹⁵⁸⁵ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,14; Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 13a.

¹⁵⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 48a.

¹⁵⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 193; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, X, 184.

¹⁵⁸⁸ Nisâ, 4/35.

¹⁵⁸⁹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 19a; Kurtubî, a.g.e., VI,47.

¹⁵⁹⁰ Mâide, 5/5.

¹⁵⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI,69.

¹⁵⁹² Taberî, a.g.e., VI,70.

4) ¹⁵⁹³ الآية ما ظهر منها ¹⁵⁹⁴ âyetinden muradın, **vech** (yüz) ve **elbise** olduğunu ifade etmiştir.

5) ¹⁵⁹⁵ فما استمتعتم به منهن ¹⁵⁹⁶ âyet-i kerîmesini, tezevvüc (sahîh nikâhla birleşme) ve mehir ile tefsir ettiği görülüyor. Bazılarının (Şia gibi) çok yanlış bir teville, bu âyetin **mut'a nikâh**ını tecviz ettiğini anlamalarına karşılık Hasen'in tefsiri, **cumhûr**un görüşü ile uygunluk halindedir.

d. Ticaret ve Maliye

1) ¹⁵⁹⁷ فاسعوا الى ذكر الله و ذروا البيع Cuma günü, güneşin zevâlinde, cuma namazı kılınıncaya kadar, alış veriş, **kerih** (mekrûh) görmüştür¹⁵⁹⁸. Cuma günü, cuma namazı vakti girmezden önce sefere çıkmakta bir beis görmeyen Hasen ¹⁵⁹⁹ فانثشروا فى الارض وابتغوا من فضل الله kavlı-i celîlinin, izin ve ruhsat ifade ettiğini beyan etmiştir¹⁶⁰⁰. Bu tefsirden, onun, Kur'ân-ı Kerîm'deki her emri **vucûb** olarak yorumlamadığı anlaşılıyor.

2) ¹⁶⁰¹ والمؤلفة قلوبهم **Müellefe-i kulûb**, kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenen müslüman ve kâfirlerden bir gruptur¹⁶⁰² ki, Hazret-i **Ömer**, **Hasan-ı Basrî** ve **Şa'bî**'ye göre, İslâm'ın izzet bulması ile bunların zekât mallarından ayrılan payları kesilmiştir¹⁶⁰³. Bu, **Malikî** mezhebinde ve **re'y ashâb**ınca meşhur olan görüştür. **Ebû Hanîfe** ve **Şâfiî**, müellefe-i kulûb'un *hükmen mensuh* olduğu kanâatındadırlar¹⁶⁰⁴. **Ahmed ibn Hanbel** ise, bu sınıfın devam ettiğine kâildir¹⁶⁰⁵.

3) Bir kimse, fakir zannı ile birine zekât verip, sonra onun zengin olduğu anlaşılrsa, (zekât veren) borçtan kurtulmuştur¹⁶⁰⁶ diyen Hasen, zekât malından, *hristiyan*, *yahudi* ve *mecûsiye* verilemeyeceğini ifade eder¹⁶⁰⁷.

4) ¹⁶⁰⁸ و اتوا حقه يوم حصاده Ebû Hânîfe'nin talebesinden Ebû Yûsuf'un bildirdiğine göre, Hasen bu âyet-i kerîmeyi *hububât* ve *meyvalardan* alınan zekât (**uşur**) ile açıklamıştır¹⁶⁰⁹.

¹⁵⁹³ Nûr, 24/31.

¹⁵⁹⁴ Taberî, a.g.e., XIII,94.

¹⁵⁹⁵ Nisâ, 4/24.

¹⁵⁹⁶ İbn Ebî Hâtîm, Tefsîru İbn Ebî Hâtîm,126a.

¹⁵⁹⁷ Cumu'a, 62/10.

¹⁵⁹⁸ Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.674.

¹⁵⁹⁹ Cumu'a, 62/11.

¹⁶⁰⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III,449.

¹⁶⁰¹ Tevbe, 9/60.

¹⁶⁰² Cessâs, a.g.e., III,123.

¹⁶⁰³ Bk. Cessâs, a.g.e., III,124; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,181.

¹⁶⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III,457.

¹⁶⁰⁵ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., III,457.

¹⁶⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-emvâl*, Kâhira 1395/1975, s.716.

¹⁶⁰⁷ Ebû Ubeyd, a.g.e., s.727.

¹⁶⁰⁸ En'âm, 6/141.

¹⁶⁰⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, trc. Ali Özek, İstanbul 1973, s.141.

5) Ebû Yûsuf dedi: Hocalarımızdan bazıları bize şöyle anlattılar: **Hasan-ı Basrî** ve **Atâ'**, bir hristiyanın eline geçen **uşur** arazisi meselesinde *uşru* iki kat olarak alınır, dediler. Hasan-ı Basrî ile Atâ'nın sözü benim düşünceme göre, Ebû Hanîfe'nin sözünden daha güzeldir¹⁶¹⁰.

6) ¹⁶¹¹و في الرقاب Hasen, zekât sahibinin, zekât malından köle satın alıp, âzat etmesini câiz görmüştür. **Malikî** mezhebi, bu görüştedir¹⁶¹².

e. Harp

1) ¹⁶¹³و اما فداء حتى تضع الحرب اوزارها... 1) Hasen, savaş hali dışında, esirlerin öldürülmiyeceği görüşündedir¹⁶¹⁴. Başka bir rivâyette, bunu **kerih** gördüğü nakledilmektedir¹⁶¹⁵. Buna mesnet olarak şu hâdiseyi zikreder: Haccâc'a bir takım esirler getirildi. O da öldürmesi için bunlardan birini, Abdullah ibn Ömer'in önüne sürdü. Bunun üzerine **İbn Ömer**, biz bununla emrolunmadık dedi ve şu (mealdeki) âyet-i celîleyi okudu:

"...Onları mecalsiz bir hale getirdiğiniz zaman, bağı sıkı tutun. Bundan sonra ya (esirleri) **karşılıksız veya fidye ile saliverin...**"¹⁶¹⁶ Hasen, "Eğer İbn Ömer ve arkadaşları (esirlerin öldürülmelerinin gerekli olduğu fikrini taşıyalardı) bunu hemen icra ederlerdi.¹⁶¹⁷" demektedir. Onun fetvasına göre esirler, ya karşılıksız veya fidye karşılığında saliverilirler¹⁶¹⁸ ki, Resulullah'ın da Bedir esirlerine bu muameleyi yaptığını¹⁶¹⁹ nakletmektedir. Hatta bir rivâyette, esirleri **mal karşılığı**nda serbest bırakmayı dahi **kerih** görmüştür¹⁶²⁰.

Demek ki o, esirler meslesinde karşılıksız saliverme ile mubaleden başka bir işlemi doğru görmüyor; yani âyetteki *و اما فداء* lâfzını, *müslüman esirlerle mubadele etmek* şeklinde tefsir etiği anlaşıyor. Nitekim böyle bir tefsire, **Nesefî**'nin de yer verdiği görülüyor¹⁶²¹. Bu durumda Hasen, âyeti **muhkem** kabul etmiş oluyor. Ancak, **Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmed ibn Hanbel, İmam Mâturîdî** gibi âlimler, Hasen'in esirlere yapılacak işlemle ilgili görüşünü benimsememişlerdir¹⁶²². Meselâ, Hanefî mezhebinde esirlere yapılabilecek muamelelerden biri de **öldürmedir**¹⁶²³.

¹⁶¹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s.199.

¹⁶¹¹ Tevbe, 9/60.

¹⁶¹² Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VIII,182.

¹⁶¹³ Muhammed sûresi, 47/4.

¹⁶¹⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 87b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXVI,27.

¹⁶¹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s.297; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III,390; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-embâl*, s.161.

¹⁶¹⁶ Muhammed sûresi, 47/4.

¹⁶¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXVI,27; Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s.297

¹⁶¹⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III,391.

¹⁶¹⁹ Mâturîdî, *Te'vîlâtul-Kur'ân*, No.30, 212b; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III,392; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-embâl*, s.161.

¹⁶²⁰ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 87b.

¹⁶²¹ Ebû'l-Berakât en-Nesefî, *Medârik*, IV,150.

¹⁶²² Mâturîdî, *Te'vîlâtul-Kur'ân*, No.30, 212b; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III,398; Ebû'l-Berakât en-Nesefî, *Medârik*, IV,150; Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XVI,228-229.

¹⁶²³ Ebû'l-Berakât en-Nesefî, *Medârik*, IV,150.

2) Hasen, harbe iştirak eden köle ve ücretlilere, **ganîmetten** hisse verilmeyeceğini ifade etmiştir¹⁶²⁴.

3) ¹⁶²⁵ و شاورهم في الامر Hasen-ı Basrî, bu âyeti şöyle açıklar: Allah, harp hususunda tam bir fikrin ortaya çıkması, kesinleşmesi ve onunla amel edilmesi için, Peygamber'ine **müşavereyi** emretmiştir. Nitekim, ancak müşaverede bulunan bir kavim, işlerinde doğruya ulaşmıştır¹⁶²⁶.

f. Cezâ

1) ¹⁶²⁷ لا يؤاخذكم الله بالغو في ايمانكم Hasen, **yemin-i lâgv**ın kasıt olmayan bir hata olduğunu söylemektedir. Meselâ, "Biri, 'Vallahi, o şey, şöyle şöyledir.' der ve onun doğru olduğunu sanır; halbuki o şey, dediği gibi değildir¹⁶²⁸. İşte buna keffâret yoktur.¹⁶²⁹" demektedir.

2) ¹⁶³⁰ و لكن يؤاخذكم بما عقدتم الايمان Bir şeyin hilâfına, kasden yemin etmenin ise, keffâret gerektirdiğini ifade eder¹⁶³¹. **Yemin keffâretini**; *ekmek ve et* veya *ekmek ve yağ* yahut *ekmek ve süt* şeklinde açıklar¹⁶³². Bir rivâyette de, "On miskîni bir öğünde, *ekmek ve et* ile; eğer bunu temin edemezsen, *ekmek, yağ ve süt* ile; bunları da temin edemezsen, *ekmek, sirke ve zeytin* ile doyuncaya kadar yedirmek sana yeterlidir.¹⁶³³" demektedir. Şayet **yemin keffâreti** fakirin eline verilecek olursa, yiyecekten, her fakir için bir **müd**¹⁶³⁴ (me'kûk) buğday ve bir müd hurma; elbiseden ise, iki elbise verilir¹⁶³⁵. Bununla beraber, Hasen'in bu konuda zikredilenlerden farklı diğer bazı rivâyetleri de vardır¹⁶³⁶.

3) "Kendisinin hakkı olan **ganîmet malından** bir şey çalanın eli kesilmez; şayet hakkı yoksa cezası verilir.¹⁶³⁷" demektedir.

4) Hasen, "Bir köleyi hatâen öldürmüş olan hür bir kimse hakkında, kölenin öldürüldüğü gün en yüksek kıymeti ne ise, o miktar diyet vermesi gerekir.¹⁶³⁸" görüşündedir.

¹⁶²⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s.300.

¹⁶²⁵ Â-i Imrân, 3/159.

¹⁶²⁶ Mâverdî, *Ahkâmû's-sultâniyye*, s.51.

¹⁶²⁷ Bakara, 2/225.

¹⁶²⁸ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 6a; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II,242-243.

¹⁶²⁹ Taberî, a.g.e., II,242.

¹⁶³⁰ Mâide, 5/89.

¹⁶³¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII,11.

¹⁶³² Taberî, a.g.e., VII,13.

¹⁶³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VII,13.

¹⁶³⁴ 1 Mud = İki Rıtl = 875 gramdır.

¹⁶³⁵ Taberî, a.g.e., VII,13.

¹⁶³⁶ Bk. Taberî, a.g.e., VII,13-18.

¹⁶³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s.268; Ebû Yûsuf, *er-Reddu alâ siyeri'l-Evzâi*, s.119 (dipnot).

¹⁶³⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s.253.

5) فصيام شهرين متتابعين¹⁶³⁹ Bir kimse, zihâr keffâreti için bir ay veya daha fazla oruç tuttuktan sonra hastalansa (ve bir müddet oruç tutamasa), iyileştikten sonra, özüne binâen, oruç tutmadığı günleri saymak suretiyle keffâretini tamamlar¹⁶⁴⁰.

6) Kadın katlinde, **kısas** yerine, **diyet** verilmek hususunda anlaşma sağlanırsa, yarım **diyet** verilir¹⁶⁴¹.

g. Miras

1) فان لم يكن له ولد و ورثه ابواه فلامه الثلث¹⁶⁴² Baba olmadığında; **dede**, baba makamındadır. Böylece, **dede**, kardeşlerin hepsini mirastan *hacbeder* (düşürür). **İbn Abbâs, Âişe, Ubeyy ibn Kâ'b, Atâ', Tâvus, Hasan-ı Basrî ve Ebû Hanîfe'nin** görüşleri, bu merkezdedir. **Ali, Zeyd ibn Sâbit, Mâlik, Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve Şâfiî** ise **dede** ile beraber kardeşlerin de, mirasta payları olduğunu ileri sürerler¹⁶⁴³.

2) **Babaanne**, baba ile beraber vâris olur, sukût etmez (düşmez). **Şurayh, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn**, bu görüştedirler¹⁶⁴⁴.

h. İdâre ve Dâva

1) اولوا [و الفقه] العلم¹⁶⁴⁵ Hasen *اولى الامر* lâfzını, *اولى الامر منكم*¹⁶⁴⁶ ile açıklar. Bu tefsirden öyle anlaşılıyor ki, müfessirimiz; birtakım ehliyetsiz kişilerin, yönetimde görev almaları sebebiyle, şer'î hükümlerin uygulamasında, **selef-i sâlihîn'e** muhalefet olabilir düşüncesiyle, **idarecilerin şartsız ve kayıtsız bir yetkiye sahip olmadığını** ifade etmiştir. Bu durumda, şer'î ahkâmı uygulamayan veya yanlış uygulayan bir idareci, haksız icraatı için, sırf **yönetim otoritesi/yetkisi** zırhına sığınarak haklı olduğunu iddia etmekten mahrum kalmış demektir; diğer bir ifadeyle bu, **ilim sahiplerinin yönetimi** denetlemesi (yönetim hakkında hüküm vermeleri) anlamına gelmektedir.

2) و اشهدوا اذا تبايعتم¹⁶⁴⁷ Hasen, bu âyet-i kerîmenin tefsirinde şöyle diyor: "Eğer alışverişte şahit tutarsan, o senin için bir vesikadır; şayet tutmazsan, onda bir beis yoktur.¹⁶⁴⁸" Hasen, buradaki emri de **ibâha** olarak yorumlamıştır.

3) و كاتب بالعدل¹⁶⁴⁹ terkiğini, "Kendisinde şüphe uyandıran bir şey görülme-yen müslümandır.¹⁶⁵⁰" şeklinde açıklamıştır.

¹⁶³⁹ Mücâdele, 58/4.

¹⁶⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXVIII,8.

¹⁶⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, II,62.

¹⁶⁴² Nisâ, 4/11.

¹⁶⁴³ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, V,68.

¹⁶⁴⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, V,253; Bk. Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, V,68.

¹⁶⁴⁵ Nisâ, 4/59.

¹⁶⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,95; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II,210 ve 215.

¹⁶⁴⁷ Bakara, 2/282.

¹⁶⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, III,88; Cessâs, *a.g.e.*, II,522.

¹⁶⁴⁹ Bakara, 2/282.

¹⁶⁵⁰ Cessâs, *a.g.e.*, I,506.

1. Diğer Bazı Fetvaları

- ۱ فمن اضطرّ¹⁶⁵¹. اذا اضطر الرجل الى الميتة اكل منها قوته (مسكته)¹⁶⁵².
- ۲ و طعام الذين اوتوا الكتاب حل لكم¹⁶⁵³. ان الحسن كان لا يرى باسا بذبائح نصارى بنى تغلب¹⁶⁵⁴.
- ۳ سأل رجل قال له: اوتيت بطير كرى، فمنه ما ذبح فذكر اسم الله عليه، و منه ما نسي ان يذكر اسم الله عليه، و اختلط الطير؟ فقال الحسن: كله كله! قال سألت محمد سيرين فقال: و لا تأكلوا مما لم يذكر اسم الله عليه¹⁶⁵⁵ (1656).
- ۴ و قال الحسن ذكر الغيبة ثلاثة: الغيبة و البهتان و الافك؛ و كل فى كتاب الله عزّ و جلّ فالغيبة: ان تقول ما فيه؛ و البهتان: ان تقول ما ليس فيه؛ و الافك: ان تقول ما بلغك¹⁶⁵⁷.
- ۵ و قد قضى بانه لا شفعة لليهودى و النصارى بينما¹⁶⁵⁸.
- ۶ هو الحديث¹⁶⁵⁹: المعازف و الغناء¹⁶⁶⁰.
- ۷ انه سأل الحسن عن لعب الشطرنج فقال: لا بأس ما لم تخلفوا عليها¹⁶⁶¹.
- ۸ ثلاثة لا غيبة لهم: صاحب الهواء و الفاسق المعلن بفسقه و الامام الجائر. فهؤلاء الثلاثة يجمعهم انهم يتظاهرون به و ربما يتفاخرون به فكيف يكرهون ذلك و هم يقصدون اظهاره نعم، لو اغتابه بغير ما يتظاهر به اثم¹⁶⁶². و قال الحسن فى كفارة الغيبة: يكفيه الاستغفار دون الاستحلال¹⁶⁶³.
- ۹ عن الحسن انه كره ان يؤم الرجل فى المصحف. قال كما تفعل النصارى¹⁶⁶⁴.
- ۱۰ عن الحسن: لا بأس ببيعها (المصحف) و بشرائها و بنقطها بالاجرة¹⁶⁶⁵.

¹⁶⁵¹ Mâide, 5/3.

¹⁶⁵² Taberî, a.g.e., VI,56.

¹⁶⁵³ Mâide, 5/5.

¹⁶⁵⁴ Taberî, a.g.e., VI,65.

¹⁶⁵⁵ En'âm, 6/121.

¹⁶⁵⁶ Taberî, Câmiu'l-beyân, VIII,15.

¹⁶⁵⁷ Gazâlî, İhyâu ulûmi'd-dîn, III,78.

¹⁶⁵⁸ Beyheki, Sunenu'l-kubrâ, VI,109.

¹⁶⁵⁹ Lokmân, 31/6.

¹⁶⁶⁰ Kurtubî, Tefsîru'l-Kurtubî, XIV,52.

¹⁶⁶¹ Belâzurî, Ensâbu'l-eşraf, cuz 4, II. Kısım, s.153.

¹⁶⁶² Gazâlî, İhyâu ulûmi'd-dîn, III,92.

¹⁶⁶³ Gazâlî, a.g.e., III,92.

¹⁶⁶⁴ İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, Kitâbu'l-Mesâhif, s.191.

¹⁶⁶⁵ İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, a.g.e., s.143. Önceleri Mushaf'ın satılmasını, ta'sîr ve noktalanmasını *kerih* gördüğü hâlde, sonra bu görüşünden rücû etmiştir. Bk. İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, a.g.e., s.140 ve 177.

١١ من كان غنيا فليستعفف¹⁶⁶⁶ ليس بفرض¹⁶⁶⁷.

١٢ و اذا حييتم بتحية...¹⁶⁶⁸. السلام تطوع و الرد فريضة¹⁶⁶⁹.

Bu ve daha önceki kısımlarda geçen **tefsir** örneklerinde görülüyor ki, Hasen, bazan **nassin zâhirine** bağlı kalarak görüşünü beyan etmiş; bazan da, **teville** başvurmuştur. Ancak tevilini, mevcut *sünnet* ve *sahâbe-i kirâm kavillerinin* ışığı altında tespit etmiştir.

İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî, Ahmed ibn Hanbel gibi muctehid imamların bazı ictihadları, Hasen'in bazı re'ylerine uygun düşmüştür. Onun bazı görüşleri ise, kendine has görüşler olarak kalmıştır.

Bu hüviyetiyle o, **müstakil bir mezhep imamı** görünüşünü arz etmektedir. Ancak onu, çeşitli konulardaki re'yleriyle bir bütünlük içinde ele alınca, birçok ilim adamına kaynaklık eden **mutlak bir müctehid** olarak görmek ve bu şekilde nitelendirmek, belki daha isabetli olacaktır.

10. Kur'ân-ı Kerîm Rehberliğinde Zühd Anlayışı

Bu konuya ait bazı **tefsir** örnekleri, şu başlıklar altında verilebilir:

a. الوسيلة¹⁶⁷⁰ Hasen lâfzını, "Allah'a yaklaştıran her şey" ile açıklar.

Ebû Vâil, Mucâhid ve **Katâde** de aynı görüşü paylaşırlar. Bazısı ise الوسيلة¹⁶⁷¹den muradın, **mürşid** olduğunu söyler¹⁶⁷².

b. يا ايها الذين آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا¹⁶⁷³ Bu âyet-i kerîme'yi şöyle tefsir eder: Allah, müminlere dinlerinde **sabretmelerini**, darlıkta ve bollukta, kederli ve sevinçli anlarında onu (sabrı) bırakmamalarını; kâfirlerden daha sabırlı olmalarını; ve müşriklere karşı cihada hazır bulunmalarını emretti¹⁶⁷⁴.

c. فعليك بالزهد في الدنيا و¹⁶⁷⁵ Eğer sâdıklarla beraber olmak istiyorsan, كونوا مع الصادقين dünyaya değer vermemen ve nefsinin kurbanı olan kimselerden uzak durman gerekir¹⁶⁷⁶.

d. السائقون Ramazan Şirkten tevbe edenler ve nifaktan uzak duranlar; التائبون العابدون farz namazı kılanlar; الآمرون بالمعروف kelime-i ayı (farz) orucunu tutanlar;

¹⁶⁶⁶ Nisâ, 4/6.

¹⁶⁶⁷ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 17a.

¹⁶⁶⁸ Nisâ, 4/86.

¹⁶⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V,120.

¹⁶⁷⁰ Mâide, 5/35.

¹⁶⁷¹ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 23b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI,147.

¹⁶⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III,589.

¹⁶⁷³ Âl-i İmrân, 3/200.

¹⁶⁷⁴ Taberî, a.g.e., IV,147; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,534. Bk. Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.141.

¹⁶⁷⁵ Tevbe, 9/119.

¹⁶⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II,399.

¹⁶⁷⁷ Tevbe, 9/112.

tev'hîdi emredenler ve bir şeyi kendileri yapmadıkça, onu insanlara emretmeyenler; النَّاهُونَ şirkten nehyedenler ve bir şeyden kendileri uzaklaşmadıkça, ondan insanları nehyetmeyenler; والحافظون لحدود الله و Allah'ın farzlarını koruyanlar¹⁶⁷⁸.

Hasen'in bu tefsirinde, **tetavvu'**a yer verilmediği görülmektedir ki, bir **zâhid müfessir** için, bu çok dikkat çekicidir!

e. ¹⁶⁷⁹ان الله مع الذين اتقوا و الذين هم محسنون Allah'ın onlara haram kıldıklarından sakındılar ve farz kıldıklarını da güzelce yaptılar¹⁶⁸⁰.

f. ¹⁶⁸¹و الباقيات الصالحات "Kelime-i tev'hîd, tekbîr, el-hamdulillah ve sübhânallah; işte bunlar الباقيات الصالحات dır!¹⁶⁸²" der.

g. ¹⁶⁸³في الدنيا حسنة في الآخرة حسنة : Dünyada *helâl rızık ve menfaat veren ameldir*¹⁶⁸⁴; diğer bir rivâyetle, *ilim ve ibâdet*dir; başka bir rivâyetle de, *ilim ve Allah'ın Kitâb'ını anlamadır*¹⁶⁸⁵. ¹⁶⁸⁶den murat ise *cennettir* demıştır.

h. ¹⁶⁸⁷من جاء بالحسنة ¹⁶⁸⁸ي (لا اله الا الله) **kelime-i tev'hîd** ile ¹⁶⁸⁹من جاء بالسيئة ¹⁶⁹⁰ي de, **şirk** ile tevil etmiştir. **Kurtubî** ¹⁶⁸⁷الحسنة nin, **kelime-i tev'hîd** ile " ¹⁶⁸⁹من جاء بالسيئة ¹⁶⁹⁰ي nin de, **şirk** ile açıklanmasında, ehl-i tevilin icmâi vardır." demektedir.

ı. ¹⁶⁹¹تخرج الحي من الميت و تخرج الميت من الحي Hasen'in izahına göre Allah'ü taâlâ, kâfirden mümini; müminden de kâfiri çıkarır¹⁶⁹²; çünkü **mümin**, kalbi diri olan; **kâfir** ise, kalbi ölü olandır¹⁶⁹³. Onun için Hasen, şiire pek iltifat etmediği hâlde, şu mısra, sık sık dudaklarında ma'kes bulmuştur:

ليس من مات فاستراح بميت انما الميت ميت الاحياء

"Ölüp dinlenen kimse, ölü değildir; gerçek ölü, dirilerin ölüsüdür.¹⁶⁹⁴" **Selmân el-Fârisî**¹⁶⁹⁵ ile **Atâ'** da, mezkûr âyeti, aynı şekilde tevil etmişlerdir¹⁶⁹⁶. **Kâdî Beydâvî**, söz konusu tefsiri, lâfzı ile zikretmiştir¹⁶⁹⁷.

¹⁶⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI,27-30.

¹⁶⁷⁹ Nahl, 16/128.

¹⁶⁸⁰ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 48a; Taberî, a.g.e., XIV,133.

¹⁶⁸¹ Kehf, 18/46.

¹⁶⁸² Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 57a; Taberî, a.g.e., XV,166-167.

¹⁶⁸³ Bakara, 2/201.

¹⁶⁸⁴ Sufyân'u's-Sevrî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.25.

¹⁶⁸⁵ Taberî, a.g.e., II,175.

¹⁶⁸⁶ Taberî, a.g.e., II,175.

¹⁶⁸⁷ En'âm, 6/160.

¹⁶⁸⁸ Taberî, a.g.e., VIII,81.

¹⁶⁸⁹ Neml, 27/90.

¹⁶⁹⁰ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIII,245.

¹⁶⁹¹ Kurtubî, a.g.e., XIII,245.

¹⁶⁹² Âl-i İmrân, 3/27.

¹⁶⁹³ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 11a; Taberî, a.g.e., III,150.

¹⁶⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Hasenu'l-Basrî*, s.8 (Giriş).

j. الخشوع (Huşû'), kalpte devamlı korkudur, ¹⁶⁹⁸ الذين هم في صلاتهم خاشعون j. demektedir¹⁶⁹⁹. **Abdurrazzâk**¹⁷⁰⁰ ve **Taberî**¹⁷⁰¹ tefsirlerinde gelen rivâyetlerinde ise خاشعون kelimesini, sadece خائفون şeklinde açıklamaktadır.

k. كلاً بل ران على قلوبهم ¹⁷⁰² Bu âyet-i kerîmedeki الرّان kelimesini, kalp ölünceye kadar günah üzerine günah işlemek ile tefsir eder¹⁷⁰³. Diğer bir rivâyette de, o, "Günah üzerine günah işlemektir; hatta günah, kalpte gâlib gelir ve neticede kalp kararır.¹⁷⁰⁴" der. ولم ¹⁷⁰⁶ اتيان الذنب عمدا اصرار ¹⁷⁰⁵ âyetini izah ederken ise, يصروا على ما فعلوا ¹⁷⁰⁷ اتيان العبد ذنبا اصرار حتى يتوب ¹⁷⁰⁷ yani kulun kasden günah işlemesi ile tevbe edinceye kadar günaha devam etmesinin **israr** olduğunu ifade eder.

l. توبة نصوحا ¹⁷⁰⁸ Kulun nefsine, açık olarak, kesinlikle, bir daha günaha dönmeyeceğini söylemesidir¹⁷⁰⁹.

m. ان الذين هم من خشية ربحم مشفقون... راجعون ¹⁷¹⁰ Hasen, mümin, iyilik ve merhamet toplar; münafık ise, kötülük ve emniyet toplar dedikten sonra, el-Mu'minûn 57-60' ıncı âyetlerini okumuştur¹⁷¹¹. Başka bir rivâyette ¹⁷¹² يؤتون ما اتوا و قلوبهم وجلة ¹⁷¹³ âyet-i kerîmesini açıklarken, o müminler ki, iyi ameller işledikleri hâlde, o amellerinin, onları, Rablerinin azabından kurtuluşa erdirmeyeceğinden korkarlar, demiştir¹⁷¹³.

n. مثل نوره ¹⁷¹⁴ **Nur**'dan muradın, kalpteki **Kur'ân** olduğunu söylemiştir¹⁷¹⁵. **Sufyânu's-Sevrî**'nin de aynı görüşte olduğu görülmektedir¹⁷¹⁶. Ancak **Beydâvî** ve **Nesefî** (Ebû'l-Berekât), bu tefsiri benimsememişlerdir¹⁷¹⁷.

¹⁶⁹⁵ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XIII,245. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, III, 150-151.

¹⁶⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I,370.

¹⁶⁹⁷ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, III,16.

¹⁶⁹⁸ Mü'minûn, 23/2.

¹⁶⁹⁹ Sufyânu's-Sevrî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.90; Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, No.30, 313a; 353a.

¹⁷⁰⁰ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 61b.

¹⁷⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVIII,3.

¹⁷⁰² Mutaaffîfîn, 83/14.

¹⁷⁰³ Taberî, a.g.e., XXX,63.

¹⁷⁰⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e.,105a.

¹⁷⁰⁵ Âl-i İmrân, 3/135.

¹⁷⁰⁶ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e.,14a.

¹⁷⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV,64.

¹⁷⁰⁸ Tahrim, 66/8.

¹⁷⁰⁹ Mucâhid ibn Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, s.683.

¹⁷¹⁰ Mü'minûn, 23/57-60.

¹⁷¹¹ Taberî, a.g.e., XVIII,25.

¹⁷¹² Mü'minûn, 23/60.

¹⁷¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVIII,25.

¹⁷¹⁴ Nûr, 24/35.

¹⁷¹⁵ Taberî, a.g.e., XVIII,106.

¹⁷¹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI,40.

¹⁷¹⁷ Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Medârik*, III,145 ve Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, VI,381.

o. بل هو آيات بينات في صدور الذين اوتوا العلم¹⁷¹⁸ Hasen'in tefsirine göre *ho zamiri, Kur'ân-ı Kerîm'i ifade etmekte الذين اوتوا العلم* den murat da *müminlerdir*¹⁷¹⁹. **İbn Abbâs**, mezkûr lâfızları, *Muhammed aleyhisselâm ve ehl-i kitap* ile manalandırmıştır¹⁷²⁰. Hasen'in tefsirinin, **Beydâvî** ve **Nesefî** (Ebû'l-Berekât) tarafından kabul gördüğü anlaşılacaktır¹⁷²¹.

ö. و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنين و لا يزيد الظالمين إلا خسارا¹⁷²² Hasen rahmetullahi aleyh, "Allah'a yemin ederim ki, bir kimse Kur'ân-ı Kerîm'le beraber oldu mu, onun yanından, ya ziyadeliğe veya noksanlıkla ayrılır."¹⁷²³ demiş ve bu âyet-i kerîmeyi okumuştur.

p. ١٧٢٤ فاخلع نعليك انك بالوادي المقدس طوى (Ey Musa, ben senin Rabbinim; iki ayakkabını çıkar.) İmâm-ı Gazâlî, âyetin **zâhirine** bağlı kalmak şartıyla نعليك lâfzından muradın, *dünya ve âhiret* olarak düşünülebileceğini kaydeder¹⁷²⁵. **Mutasavvife** arasında bu tevil yaygındır. Müfessirimizin tefsiri ise şöyledir: Mûsa aleyhisselâm, mukaddes vâdinin bereketine ulaştığından ve böyle bir vâdinin toprağına ayak bastığından dolayı, ayakkabılarını çıkarmakla emrolunmuştur¹⁷²⁶.

Yukarıda verilen tefsirlerden çıkan neticeyi, şu şekilde özetlemek mümkündür:

İman (لا اله الا الله) ile **şirk** arasında herhangi bir merhale yoktur; diğer bir ifadeyle, kul, ya **mümin**dir veya **kâfir**dir. Bununla beraber müminin, *nefis* ve *şeytanın* tuzağına düşerek, günah işlemesi her zaman muhtemeldir; ancak böyle bir durumda, hemen *tevbe* etmelidir, yoksa insan nifak alâmetlerinden birini üzerinde bulundurmuş, daha doğrusu, iman ahbine sadakat göstermemiş olur.

İşte bu **iman** ahdinin bir müşâhidi durumunda olan **amel**, bir bakıma müminin **dinin hükümleri** karşısındaki bedenidir. Onun için bu beden, **farzlarla** dokunmuştur. Diğer bir söyleyişle, kul onu, önce **farzlarla** dokumak zorundadır. Ancak bu farzların, tam bir sahabî anlayış ve yaşayışıyla işlenmesi gerekir. Bu hususu yerine getirebilmek için, önünde şaşmaz bir ölçü vardır ki, o da, **Kur'ân-ı Kerîm**'dir.

Bir insanın veya toplumun saadet formülleri ile sapıklıktan kurtuluşuna kadar, **herşeyin ölçüsü** onda mevcuttur. Eğer insan, o yüce Kitâb'ı okur da kalbinde bir ürperti hissetmez ve ondaki mesajı duymazsa, işte o, **hastadır**; hem de bugünkü tıbbın en

¹⁷¹⁸ Ankebût, 29/49.

¹⁷¹⁹ Abdurrazzâk ibn Hemâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 70a; Taberî, a.g.e., XXI,5.

¹⁷²⁰ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., VI,278.

¹⁷²¹ Ebû'l-Berekât en-Nesefî, a.g.e., III,260 ve Beydâvî, a.g.e., VII,106.

¹⁷²² İsrâ, 17/82.

¹⁷²³ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, No.30, 265b.

¹⁷²⁴ Tâhâ, 20/12.

¹⁷²⁵ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s.47-48.

¹⁷²⁶ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XI,173.

modern elektronik cihazlarını kullanarak, teşhisini koyamadığı, korkunç ve dehşet verici bir illetle hastadır. Hele insan, ayağını, Allah'ın arzına (yerine) bastığı, başını O'nun semasına çevirdiği ve başta, *hava* ve *su* almak üzere, O'nun nimetleriyle hayatını devam ettirdiği hâlde, **nefs**ini firavunlaştırıp, Rabbini inkâra yeltenirse, işte o kimse, kendi iradesiyle varlığını, Rabbinin (rıza) âleminden çıkarıp, **adem** (yokluk) diyarına atmış, yani kendini öldürmüştür. Onun ayakları her ne kadar bu dünyadaysa da, nefsinin ayakları, **adem** topraklarındadır. Onu bu *yokluk* dehlizinden **varlık** âlemine çıkaracak tek kurtuluş ipi ise **kelime-i tevhid**'tir; ona sarıldığı an, **kurtulmuş** olacaktır.

İşte çağımızdaki ifadesiyle, Hasan-ı Basrî'nin **tefsire** akseden **zühhd anlayışının** çerçevesi, budur! Bu tespit, **teknik** olarak ifade edilecek olursa, şöyle denilebilir:

Arzedilen tefsir örnekleri; Hasan'ın **zühhd anlayışının**, Kur'ân-ı Kerîm ve tefsirinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Ve bu yorumlarda, genellikle **nassın zâhirine** bağlı kalındığı, dolayısıyla âyetlerin **zâhirî**, şer'î anlayışa uzak bir tevile tâbi tutulmadığı¹⁷²⁷, böylece **zâhid Hasan** ile **fakîh Hasan**'in, **müctehid Hasan**'den farklı ve ayrı bir kimlikte olmadığı anlaşılmaktadır.

11. İsrâiliyyat Karşısındaki Tutumu

İster Yehudi menşeli olsun, ister hristiyan menşeli olsun, İslâm ilimleri ve kültürü içinde yer alan yabancı kaynaklı haberlerin hepsini, **İsrâiliyyat** başlığı altında toplamak mümkündür. Bu haberlere, böyle bir ismin verilmesi, yehudi menşeli haberlerin çokluğu sebebiyle olmuştur. Şu bir gerçektir ki, İslâmiyet, genel olarak bütün dinlerin hükümlerini yürürlükten kaldırmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de *لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شَرْعَةً وَ مِنْهَا جَا* ¹⁷²⁸ (Sizden her bir peygamber için bir şeriat ve açık bir yol yaptık.) denilmektedir. Ancak, semavî dinlerin **iman edilecek hususlarda**, aynı özellikleri taşıdıkları ve bu yönleriyle bir birlik içinde oldukları muhakkaktır. Böylece ilâhî dinler arasındaki söz konusu farklılığın, **ahkâma** râci olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, sahih olan görüşe göre, **Kur'ân** ve **Sünnetin zemm** ve **inkâr** etmeksizin hikâye ettiği geçmiş şeriat hükümleri, müslümanlar için de, bir **delil** olarak kullanılır¹⁷²⁹.

Geçmiş şeriatlar ile *İslâm şeriatı* (ahkâmı) arasındaki ilgi, bu şekilde tespit edildikten sonra, şimdi konuya geçilebilir:

İsrâiliyyat damgası taşıyan haberlerin kısımlarını ve taşıdıkları değerleri, üç grupta toplamak mümkündür:

a. **İslâm şeriatına ters düşen haberler.** Bu çeşit haberlerin kabulü ve rivâyeti sahih değildir. Meselâ, bugünkü **Tevrat**'ta İbrâhim aleyhisselâmın kurban etmek istediği oğlunun, Hazret-i İsmâîl değil de, **Hazret-i İshâk** olduğu kaydedilir¹⁷³⁰.

¹⁷²⁷ **İşârî** ve **Tasavvufî** tefsirler hakkında bilgi almak için bk. Süleymân Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974; Süleymân Ateş, *Sulemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969; Süleymân Ateş, *Cuneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul 1970; Muhammed Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, II, 337-415.

¹⁷²⁸ Mâide, 5/48. Tefsiri için bk. Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, VI, 211.

¹⁷²⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 209.

¹⁷³⁰ Bk. Ebû Şuhbe, Muhammed ibn Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kutubî't-tefsîr*, Kâhira 1393/1973, s.151.

b. **Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'e muhâlif olmayan haberler.** Buna örnek olarak, Mûsa aleyhisselâmın arkadaşının **Hazret-i Hıdır** olduğu verilebilir¹⁷³¹. Nitekim bu husus, hadis-i şerif ile beyan edilmiştir¹⁷³². Bu çeşit rivâyetleri, kabul ve rivâyet etmek câizdir.

c. **Birinci ve ikinci kategorideki rivâyetler niteliğinde olmayıp, hakkında İslâm dininin bir şey söylemediği konularla ilgili rivâyetler.** Bunlara *inanmak* gereği olmadığı gibi, bunlar *inkâr* da olunamazlar; çünkü hakikatın ne şekilde olduğu bilinmemektedir. Onun için, bu çeşit rivâyetler karşısında, "Biz Allah'a ve inzâl ettiklerinin hepsine iman ettik." formülünü kullanmak gerekir.

Muhammed Zehebî, "Bu grup içinde düşünülen haberlerde, genellikle, dinî bir emre yönelen herhangi bir yarar da yoktur.¹⁷³³" demektedir. Meselâ, kehf ashâbının isimleri, köpeklerinin rengi; Hazret-i Mûsa'nın âsasının hangi ağaçtan olduğu; Allah'ü taâlâ'nın, Hazret-i **İbrahim** için dirilttiği kuşların isimleri; Hazret-i Nûh'un gemisinin büyüklüğü gibi haberler, bu grup içinde yer alır. Burada, şunu belirtmek gerekir ki, **İsrâiliyyata** konu olan haberler de bunlardır!

Konuyla ilgili bazı hadis-i şerîfler şöyle sıralanabilir:

a. لا تسألوا اهل الكتاب عن شيء (Ehl-i kitâb'a bir şey sormayın¹⁷³⁴.) **İbn Hacer el-Askalânî**'nin ifadesine göre, bu yasak, **fitne** korkusuyla, İslâm ahkâmı ve dinî kâideler istikrar bulmadan önce vâki olmuştur. Ama bu husustaki endişe ortadan kalkınca, ehl-i kitâb'ın haberlerini dinlemeye izin verilmiştir¹⁷³⁵. Başka bir açıklamasında da şöyle demektedir: Bizim **dinî ahkâm**ımız kendine yeterlidir; bir konuda nass bulunmadığı zaman, ehl-i kitâb'a sual sorma ihtiyacı, **re'ý** ve **istidlâl** ile giderilir. Sonra bu **nehye**, dinimizin tasdik ettiği haberlerle, geçmiş ümmetlerin haberleri girmez¹⁷³⁶.

b. لا تصدّقوا اهل الكتاب و لا تكذبوهم و قولوا: آمنا بالله و انزل الينا و ما انزل اليكم (Ehl-i kitâb'ın söylediklerini, ne doğrulayın, ne de yalanlayın; ancak 'Biz Allah'a, bize ve size indirilenlere inandık.' deyin¹⁷³⁷). Bu hadis, İslâm'da hükmü belirtilmeyip, *sıdk*a (doğruya) ve *kizbe* (yalana) ihtimali olan haberleri hedef almaktadır.

c. وحد ثوا عن بني اسرائيل ولا حرج (Benu İsrâîl'den rivâyette bulununuz; bunda bir mahzur yoktur¹⁷³⁸.) Bu hadis-i şerif ile Benu İsrâîl (yehûdîler)den rivâyet etmeye izin verilmiştir; ancak bu izin, *kizbi* (yalanı) bilinmeyen konulara âittir.

İsrâiliyyat ile ilgili haberlerin çoğu, sahâbî **Abdullah ibn Selâm** ile tâbiî **Kâ'bu'l-Ahbâr** ve **Vehb ibn Münebbih** kanalıyla gelmektedir¹⁷³⁹.

¹⁷³¹ Ebû Şuhbe Muhammed, a.g.e., s.151.

¹⁷³² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, VIII,322.

¹⁷³³ Muhammed Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,180.

¹⁷³⁴ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XIII,281.

¹⁷³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VI,361.

¹⁷³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., XIII,281.

¹⁷³⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, VIII,129; XIII,282.

¹⁷³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., VI,361.

¹⁷³⁹ Bu konuda geniş bilgi almak için bk. Muhammed Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,165-200.

Konu hakkında verilen bu kısa bilgiden sonra, mufessirimizin **İsrâiliyyat** karşısındaki tutumunu ortaya koyan rivâyetleri şöyle sıralanabilir:

١ كان طول سفينة نوح الف ذراع و مئتي ذراع و عرضها ستمائة ذراع¹⁷⁴⁰.

Hasen, bu rivâyette, *Hazret-i Nûh'un gemisinin uzunluğu 1200 zirâ', genişliği de 600 zirâ' idi*, demektedir.

٢ قل ربّي اعلم بعدتهم¹⁷⁴¹. قال الحسن: ان الله تعالى قال: قل ربّي اعلم بعدتهم. ثم استثنى قليلا من عباده فلا تعلم بان اولئك القليل من الملائكة او من البشر او منهم فلا ندري من هم ولا كم عددهم. و به نقول نحن و هو ما قال...¹⁷⁴².

Müfessirlerimiz, nassın zâhirine tam bağlı kalarak, **ashâb-ı kehf**in sayısını bilenlerin, meleklerden mi, yoksa insanlardan mı olduğu; onların kimliği ve sayıları hakkında bir görüş beyan etmemiştir. İmâm **Maturîdî**'nin de bu görüşü benimsediği anlaşıyor.

٣ فاخلع نعليك¹⁷⁴³. كائتا، يعنى نعلي موسى من بقر و لكن انما اراد الله ان يياشر بقدميه بركة الارض و كان قد قدس مرتين¹⁷⁴⁴.

İbn Kesir; Hazret-i Ali ve başka sahabîlerden gelen rivâyete dayanarak, Hazret-i Mûsa'nın ayakkabılarının tabaklanmamış hımâr derisinden olduğunu¹⁷⁴⁵; **Kurtubî** ise, *ölmüş hımar derisindendi* şeklindeki **merfû'** rivâyetin **Tirmizî** tarafından nakledildiğini kaydediyorsa¹⁷⁴⁶ da, **Taberî**'nin tercihi, Hasen'in görüşünü yansıtan kavil üzerinde olmuştur¹⁷⁴⁷.

4. Allah'ü taâlâ,¹⁷⁴⁸ و قال لهم نبيهم ان آية ملكه ان ياتيكم التابوت فيه سكينه من ربك. İsrâiloğullarına **Tâlût**'u melik (padişah) göndermişti. Kur'ân-ı Kerîm'de beyan edildiği şekilde, onun **tâbût**u getirmesi, padişahlığının alâmetiydi. İşte onda **sekîne** vardı.

Ebû Şuhbe, **tâbût** kıssasıyla ilgili isrâilî haberlerden kabul ettiği rivâyetleri zikrettikten sonra, **sekîne**ye âit sahih tefsirler için, ayrı bir başlık koymuş ve bu kısımda, Hasen'in şu rivâyetini kaydetmiştir: كان التابوت مع الملائكة في السماء فلما ولي تابوت الملك حملته الملائكة و وضعته بينهم Tabût, semâda meleklerle beraberdi; o, Padişahın idaresine verildiği zaman, onu, melekler taşıdılar ve aralarına koydular¹⁷⁴⁹.

¹⁷⁴⁰ Demîrî, *Hayâtu'l hayavânî'l-kubrâ*, II,139; Ebû Şuhbe Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kutubi't-tefsîr*, s.303.

¹⁷⁴¹ Kehf, 18/22.

¹⁷⁴² Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, No.30, 316b.

¹⁷⁴³ Tâhâ, 20/12.

¹⁷⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVI,109.

¹⁷⁴⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III,143.

¹⁷⁴⁶ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XI,172.

¹⁷⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVI,109.

¹⁷⁴⁸ Bakara, 2/248.

¹⁷⁴⁹ Ebû Şuhbe Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kutubi't-tefsîr*, s.241.

5. Hazreti **İbrâhîm**'in kurban etmek istediği oğlunun, Hazret-i **İshâk** olduğu hakkında birçok rivâyet vardır¹⁷⁵⁰. Bunlar arasında, Hasen'in de, bazı rivâyetleri bulunmaktadır. **İbn Kesir**, söz konusu rivâyetler hakkında görüşünü açıklarken, Hasen'in, **Ahnef ibn Kays** vasıtasıyla naklettiği hadisin senet yönünden mualllel olduğunu, yani zayıf iki râvisinden birinin **metrûk** diğerinin ise, **münkeru'l-hadîs** olduğunu söylemiş ve bu konuda sahih olan görüşün, Hazret-i **İsmâil** olduğu merkezinde toplandığını tasrih etmiştir.

Böylece ikinci görüşü ortaya koyan rivâyetler içinde de yer alan müfessirimizin rivâyetleri, Hazret-i **İsmâil**'in kurban edilmek istendiğini göstermektedir¹⁷⁵¹.

6. فلما آتاها صالحا جعلاً له شركاء فيما آتاها فتعالى الله عما يشركون ¹⁷⁵² (Fakat Allah onlara, her şeyi tam bir çocuk verince, tuttular çocuğun ismi üzerinde Allah'a birtakım ortaklar koşmaya başladılar.) Bu âyetin tefsiriyle ilgili Hasen'den şu hadis nakledilir:

عن الحسن عن سمرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لما ولدت حواء طاف بها ابليس وكان لا يعيش لها ولد فقال سميه عبد الحارث فعاش وكان ذلك من وحى الشيطان وامره¹⁷⁵³.

Hasen'in bu rivâyeti, Tirmizî'nin Sünen'inde yer almıştır. Fakat Hasen, kaydedilen mezkûr âyet-i kerîmeyi, yani **جعلاً له شركاء فيما آتاها** âyetini بآدم لم يكن الملل و لم يكن بآدم ile یعنی بها ذرية آدم و من اشرك منهم بعده terkebini فتعالى الله عما يشركون şeklinde tefsir etmiştir. Başka bir rivâyette **جعلاً له شركاء** âyetini هم اليهود و النصارى رزقهم الله اولادا فهودوا و نصروا diye tefsir etmiştir. Birbirinin nakîzi değil, tamamlayıcısı durumunda olan bu tefsirler, zikri geçen âyetten muradın Âdem aleyhisselâm olmayıp, onun neslinden şirk koşanlar olduğunu göstermektedir. **İbn Kesir**, Tirmizî'nin naklettiği hadisin senet yönünden **mualllel** olabileceğini söylerken, gösterdiği delillerden birinin de, Hasan-ı Basrî'nin bu âyetin tefsirinde, kendi rivâyeti olan hadis ile amel etmediğini; böylece hadisin senedinde bir **illetin** sezildiğini kaydetmekte ve müfessirimizin tefsiriyle ilgili rivâyetler hakkında aynen şöyle demektedir:

و هذه اسانيد صحيحة عن الحسن رضى الله عنه انه فسّر الآية بذلك و هو من احسن التفاسيرو اولى ما حملت عليه الآية و لو كان هذا الحديث عنده محفوظا عن رسول الله صلى الله عليه و سلم لما عدل منه هو و لا غيره و لا سيما مع تقواه لله و ورعه فهذا يدل على انه موقوف على الصحابي و يحتمل انه تلقاه من بعض اهل الكتاب من آمن منهم مثل كعب او وهب بن منبه و غيرهما¹⁷⁵⁴.

¹⁷⁵⁰ Bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, IV,17.

¹⁷⁵¹ İbn Kesîr, a.g.e., IV,17-18. Bk. Ebû Şuhbe Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kutubi't-tefsîr*, s.359.

¹⁷⁵² A'râf, 7/190.

¹⁷⁵³ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, V,267; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, II, 274.

¹⁷⁵⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, II, 274-275; Ebû Şuhbe Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kutubi't-tefsîr*, s.295-298.

٧ عن الحسن (في ايوب عليه السلام) بقى ايوب على كناسة لبني اسرائيل سبع سنين و اشهرًا تختلف عليه الدواب¹⁷⁵⁵.

٨ عن الحسن في قول الله: **اركض برجلك**¹⁷⁵⁶. فركض برجله فنبعت عين فاغتسل منها ثم مشى نحوًا من اربعين ذراعًا ثم ركض برجله فنبعت عين فشرب منها¹⁷⁵⁷. و فرواية اخرى: هما عينان بارض الشام في ارض يقال لها الجابية، فاغتسل من احداها فاذهب الله تعالى ظاهره، و شرب من الاخرى فاذهب الله تعالى باطنه¹⁷⁵⁸.

İbn Kesir tefsirinde, Eyyûb aleyhisselâm ile ilgili birçok rivâyet bulunmaktadır. Bunlar içinde Hasen'in rivâyetleri de vardır¹⁷⁵⁹. Bu rivâyetlerin hepsine birden, bir kelimeyle, **İsrâiliyyat** damgası vurmanın güçlülüğü ortadadır. Hele **İbn Kesir** gibi, **İsrâiliyyat** konusunda hassasiyet gösteren bir muhaddis müfessirin eserinde bu rivâyetlerin yer alması, bu güçlülüğü daha da arttırmaktadır.

Diğer yandan, müfessirimizin, Hazret-i **Dâvud**¹⁷⁶⁰, Hazret-i **Süleyman**¹⁷⁶¹, حور العين hakkında ve bunlardan başka **İsrailiyyât** başlığı altında zikredilebilecek açıklamaları varsa da, konuyu daha fazla uzatmamak için, örnekleri burada kesmek yerinde olacaktır.

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Hasen'in, ilk bakışta **İsrâiliyyata** konu olacak bazı rivâyetleri bulunsa da, bunlar, kritik edildiğinde veya çeşitli müfessirlerin görüşleriyle karşılaştırıldığında, **İsrailiyyât** damgası almayacakları görülmektedir. Nitekim yapılan bir iki karşılaştırma bu neticeyi vermiştir. Hatta müfessirimizin bazı görüşleri (örnek 6), en güzel tefsir; bazıları ise (örnek 2 ve 3) tercih sebebi olmuştur.

Bunlardan şu netice çıkarılabilir ki, Hasen, bir kısım **İsrâiliyyat**'ın tefsir kitaplarına girmesini musamaha ile karşılayanlara kapı açmamıştır. Kader konusunda olduğu gibi, bu konuda da, onun ismiyle, bazı yanlış fikirlerin (örnek 5) yayılması düşünülebilir. Onun için, yukarıda arzedildiği gibi, Hasen'i hangi konuda olursa olsun, re'yları ve rivâyetleriyle bir bütünlük içinde değerlendirmek lâzımdır.

Böylece Hasen'in "**Tefsirdeki Metodu**", burada tamamlanmış olmaktadır. Araştırmacı, bu bölümde sunulan tefsir örnekleriyle, Hasan-ı Basrî'nin tefsiri hakkında, bir fikir oluştuğu kanaatinde olabilir. Gelecek bölümde, bu **tefsirinin**, kendisinden sonraki nesillere ne ölçüde yansıdığı ele alınacaktır.

¹⁷⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII,55.

¹⁷⁵⁶ Sâd, 38/42.

¹⁷⁵⁷ Taberî, a.g.e., XXIII,107.

¹⁷⁵⁸ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XV,211.

¹⁷⁵⁹ Bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III, 188-189.

¹⁷⁶⁰ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 79a-79b; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIII,94.

¹⁷⁶¹ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 74a; Taberî, a.g.e., XXIII,103.

BÖLÜM IV

MÜFESSİR OLARAK HASAN-I BASRÎ'NİN

KENDİSİNDEN SONRAKİ

NESİLLERE TESİRİ

Yukarıda müfessirimizin günümüze kadar ulaşan bir tefsirinin olmadığı ve *tefsirdeki metodunun*, kaynak tefsirlerde geçen rivâyetleriyle belirleneceği kaydedilmişti. İşte buna göre, bazı tefsir kitapları taranmak suretiyle rivâyetleri toplanmış, değerlendirilmiş ve **Tefsirdeki Metodu** tespit edilmiştir. Bu metodu belirleyen **tefsir örnekleri**, Hasen'in hangi müfessirlere tesir ettiğini gösteriyorsa da, bunları açıkça ve tefsir özellikleriyle birlikte ortaya koymanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

Böylece, Hasen'in kendisinden sonraki müfessirlere tesirini, **rivâyet** ve **dirâyet** tefsirlerinde olmak üzere, iki genel başlık altında ele almak uygun olacaktır.

A. RİVÂYET TEFSİRLERİNE TESİRİ

1. Yahya ibn Sellâm Tefsiri

Yahya ibn Sellâm (ö.200/815), Kûfe'de doğmuş Irak muhitinde tahsil görmüş; bu arada, müfessirimizin talebesinden kırâat dersi almış, sonra Kuzey Afrika'nın o dönemde *ilim, ticaret* ve *idare* merkezi olan **Kayravan** şehrine yerleşmiştir. Yahya'nın günümüze kadar tam olarak intikal etmeyen bu tefsirinden Ahzâb sûresinin tefsiri, hocam **Cerrahoğlu** tarafından, tenkitli olarak neşredilmiştir¹⁷⁶². Bu eserde, Yahya'nın, müfessirimizden birçok kavil naklettiği görülmektedir. Rivâyet tefsirlerden sayılan **Yahya ibn Sellâm** tefsirinin adı geçen sûrenin tefsirinde, Hasen'in 34 adet rivâyeti geçmektedir.

Bunlardan birkaç örnek:

- ١ ليخرجكم من الظلمات الى النور¹⁷⁶³: من الضلالة الى الهدى¹⁷⁶⁴.
- ٢ يصلح لكم اعمالكم¹⁷⁶⁵: ان الله لا يقبل عمل عبد حتى يرضى قوله¹⁷⁶⁶.
- ٣ و على المقتر قدره متاعا بالمعروف حقا¹⁷⁶⁷: لها المتاع و ليست بمنسوخة¹⁷⁶⁸.

¹⁷⁶² Bk. İsmâil Cerrahoğlu, *Yahya ibn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1970.

¹⁷⁶³ Ahzâb, 33/43.

¹⁷⁶⁴ Cerrahoğlu, *Yahya ibn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*, s.188.

¹⁷⁶⁵ Ahzâb, 33/71.

2. Abdurrazzâk Tefsiri

Müellifi, Ebû Bekr **Abdurrazzâk ibn Hemmâm** ibn Nâfi' es-San'ânî (ö.211/827). Yemen'in meşhur **müfessir** ve **muhaddisler**indendir. Yzm. olan bu tefsirin, şimdilik dünyada iki nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri, Mısır Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye'de; diğeri de Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. İsmâîl Sâib Koleksiyonunda, 4216 numarada bulunmaktadır.

Araştırmacı, çalışmalarını Ankara nüshası üzerinde yapmıştır¹⁷⁶⁹. 110 varak olan bu nüshada, Hasan-ı Basrî'nin 263 âdet kavli tespit edilmiştir. Abdurrazzâk, Hasen'in kavillerinin çoğunu, Hasen'in talebesinden **Ma'mer tarîkî**yla rivâyet etmiştir. Söz konusu tefsirde, dirayete yer verilmediği gibi, bazı rivâyetler arasında tercih de yapılmamıştır¹⁷⁷⁰. Hasen'in tefsirinden birkaç örnek:

١ لولا كتاب من الله سبق لمسكم فيما اخذتم عذاب عظيم¹⁷⁷¹: سبق من الله خير لاهل

بدر¹⁷⁷².

٢ و لا تقبلوا لهم شهادة ابدًا¹⁷⁷³: لا تقبل شهادة القاذف ابدًا، انما توبته فيما بينه و

بين الله¹⁷⁷⁴.

٣ اذ يقول المنافقون و الذين في قلوبهم مرض¹⁷⁷⁵: هم قوم لم يشهدوا القتال يوم بدر فسموا

منافقين¹⁷⁷⁶.

3. Taberî Tefsiri (Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân)

Müellifi, Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî (ö.310/923)'dir. Taberistan'da doğmuş; Mısır, Şam ve Irak'ta okumuş; sonra da Bağdat'a gelip yerleşmiş; **mutlak müctehid**, büyük **müfessir**, **muhaddis** ve **tarihçiler**dendir. Tefsiri 30 cilt olup, **selef-i sâlihîn** görüşlerini, isnatlarıyla beraber veren kıymetli kaynak tefsirlerin başında gelir. **Taberî**'nin, tefsirinde uyguladığı en önemli metotlardan biri, rivâyetleri tenkide tâbi

¹⁷⁶⁶ Cerrahoğlu, a.g.e., s.201.

¹⁷⁶⁷ Bakara, 2/236.

¹⁷⁶⁸ Cerrahoğlu, a.g.e., s.190.

¹⁷⁶⁹ Hocam İsmail Cerrahoğlu, şahsî kütüphanesinde bulunan bu nüshanın fotokopisinden faydalanmama izin verdiği için, kendilerine burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

¹⁷⁷⁰ Bk. İsmâîl Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 282-284; İsmâîl Cerrahoğlu, "Abdurrazzâk ibn Hemmâm ve Tefsîri", Ankara İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XV, 1967, s.99-111.

¹⁷⁷¹ Enfâl, 8/68.

¹⁷⁷² Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *Tefsîru Abdurrazzâk*, 34a.

¹⁷⁷³ Nûr, 24/5.

¹⁷⁷⁴ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 63a.

¹⁷⁷⁵ Enfâl, 8/49.

¹⁷⁷⁶ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, a.g.e., 33b.

tutarak, **tercih** ettiği görüşü belirtmesidir. Bu bakımdan o, *kadîm naklî tefsirler* içinde bir orijinalliğe sahiptir. Araştırmacı tarafından baştan sona taranan bu tefsirde, Hasen'in 1635 adet kavli tespit edildi. **Taberî**, yukarıda kaydedilen metodu uyarınca, müfessirimizin söz konusu kavillerinden bazısını *tercih* etmiş, bazısını kendi görüşüne uygun bulmamış, çoğunu ise, mücerret olarak zikretmiştir.

Hasen'in tefsirinden birkaç örnek:

١ عن الحسن : انما يريد الله ليعذبهم بها في الحياة الدنيا¹⁷⁷⁷: باخذ الزكاة و النفقة في سبيل الله تعالى ... قال ابو جعفر: و اولى التأويلين بالصواب في ذلك عند التأويل الذى ذكرنا عن الحسن ...¹⁷⁷⁸.

٢ و ليطوفوا بالبيت العتيق¹⁷⁷⁹: طوف الزيارة (الواجب)¹⁷⁸⁰.

٣ و لقد آتيناك سبعا من المثاني¹⁷⁸¹: هى فاتحة الكتاب¹⁷⁸².

4. Tefsîru İbn Ebî Hâtim

Müfessir İbn Ebî Hâtim (ö.327/938), daha çok hadis *münekkıdı* olarak tanınır. *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri, sahasının, önde gelen eserleri arasındadır. Tefsirinin dört cilt olduğu kaydediliyorsa¹⁷⁸³ da, araştırmacı, Ayasofya Ktp. 175 numarada kayıtlı ikinci cildini¹⁷⁸⁴ görebildi Bu yzm. nüshada müfessirimizin rivâyetlerine geniş ölçüde yer verilmiştir. Rivâyetler isnatlı zikredilmiştir. Tefsirinin tamamen nakle dayandığı anlaşıyor. İbn Ebî Hâtim'in bir **hadis âlimi** ve **münekkıdı** olmasının, tefsirindeki rivâyetlerin sıhhatiyle ilgili bir fikir vermesi bakımından önem taşıdığını, burada belirtmekte yarar var.

Hasen'in tefsirinden birkaç örnek:

١ قل ان كنتم تحبون الله¹⁷⁸⁵: فكان علامة حبه اياهم اتباع سنة رسوله¹⁷⁸⁶.

٢ و جاعل الذين اتبعوك فوق الذين كفروا الى يوم القيامة¹⁷⁸⁷: هم المسلمون و نحن منهم و نحن فوق الذين كفروا الى يوم القيامة¹⁷⁸⁸.

¹⁷⁷⁷ Tevbe, 9/55.

¹⁷⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X,107.

¹⁷⁷⁹ Hacc, 22/29.

¹⁷⁸⁰ Taberî, a.g.e., XII,111.

¹⁷⁸¹ Hıcr, 15/87.

¹⁷⁸² Taberî, a.g.e., XIV,39.

¹⁷⁸³ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Mukaddime, Hind 1271/1952.

¹⁷⁸⁴ Âl-i İmrân ve Nisâ surelerini içine almaktadır.

¹⁷⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/31.

¹⁷⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 19a.

¹⁷⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/55.

¹⁷⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., 30a.

٣ محصنين غير مسافحين¹⁷⁸⁹. ما المسافحة؟ قال الحسن: ... لا يرمى إليها رجل بعينه إلا تبعته

1790.

5. El-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân

Müellifi, Ebû İshâk Ahmed ibn Muhammed ibn İbrâhîm es-Sa'lebî en-Neysâbûrî'dir (ö.422/1030). Es-Sa'lebî, çok yönlü bir âlemdir. Her ne kadar bazı rivâyetleri yönünden tenkide kapı açmışsa da tefsiri, büyük bir kıymeti hâizdir¹⁷⁹¹. Kırâat, nahiv, lügat ve şiirle istişhâd gibi özelliklere sahip olan bu yzm. tefsirinde, müfessirimizin birçok kavline rastlamak mümkündür. İşte onlardan birkaç örnek:

١ غشاوة¹⁷⁹². و قرأ الحسن بضم الغين¹⁷⁹³.

٢ ثم رددناه اسفل سافلين¹⁷⁹⁴: ثم رددناه الى النار¹⁷⁹⁵.

٣ اذ يتلقى المتلقيان عن اليمين و عن الشمال قعيد¹⁷⁹⁶. ان الملائكة يتجنبون الانسان على حالين عند غائطه و عند جماعه¹⁷⁹⁷.

6. Tefsîru İbn Atıyye (el-Muharraru'l-Vecîz)

İbn Atıyye (ö.546/1151), Endülüslü ve Malikî mezhebindendir. Tefsirinin **Mukaddimesi** meşhurdur. Tefsirinde, Taberî tefsirinden çok nakillerde bulunur; bazan bunların münakaşasını yapar. Şiirle istişhada, kırâata, lügata ve nahvî hususa geniş yer verir. Bu arada Hasen'den pek çok rivâyet zikreder. Müfessirin diğer bir özelliği de *tercîh* ve *tenkîd* gibi هذا بصحيح و القول الاول هو اولى، و هذا ضعيف، و الصواب ما قاله و الاول احسن ifadeleri kullanmasıdır. Tefsiri yzm. olup, 3 cilt halindedir¹⁷⁹⁸.

Hasen'in tefsirinden birkaç örnek:

١ وقودها¹⁷⁹⁹. بضم الواو فى كل القرآن¹⁸⁰⁰.

¹⁷⁸⁹ Nisâ, 4/24.

¹⁷⁹⁰ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., 125b.

¹⁷⁹¹ Daha geniş bilgi için bk. M. Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I, 227-234.

¹⁷⁹² Bakara, 2/7.

¹⁷⁹³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 24b.

¹⁷⁹⁴ Tîn, 95/5.

¹⁷⁹⁵ Sa'lebî, a.g.e., 839a.

¹⁷⁹⁶ Kâf, 50/17.

¹⁷⁹⁷ Sa'lebî, a.g.e., 741a.

¹⁷⁹⁸ Daha geniş bilgi için bk. M. Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I, 238-242.

¹⁷⁹⁹ Tahrim, 66/6.

¹⁸⁰⁰ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, No. 119, 40a.

٢ الفاتحة هل يقال لها ام الكتاب فكره الحسن بن ابى الحسن ذلك و قال: ام الكتاب الحلال
و الحرام¹⁸⁰¹. الفاتحة. و قال الحسن اسمها: ام القرآن¹⁸⁰².

٣ جاهد الكفار و المنافقين¹⁸⁰³: بإقامة الحدود عليهم. قال: و اكثر ما كانت الحدود يومئذ
نصيب المنافقين¹⁸⁰⁴.

7. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm

Müellifi, İsmâîl ibn Amr **ibn Kesîr** (ö.774/1372)'dir. İbn Kesir, Basra'da doğmuş, Dimeşk'da oturmuş; muhaddis ve müfessir bir fakîhtir. Şâfiî mezhebinde olup, **İbn Teymiyye**'ye talebelik yapmış ve birçok meselede hocasının görüşlerine katılmıştır. Talâk meselesinde, hocası gibi düşünen İbn Kesir'in söz konusu tefsirinde, **cerh** ve **ta'dîl** müessesesini, en ciddî şekilde uyguladığı; böylece kavillerin sahih ve zayıfını belirttiği; rivâyetleri, isnatları ile zikrettiği ve isrâiliyyat karşısında çok hassas davrandığı görülmektedir¹⁸⁰⁵. Dört cilt olan bu tefsirinde, Hasen'in 655 adet rivâyeti bulunmaktadır. Onlardan birkaç örnek:

١ و لا ما اصابكم¹⁸⁰⁶: من الجراح و القتل قاله الحسن...¹⁸⁰⁷.

٢ و ليقولوا درست¹⁸⁰⁸: تقادمت و انمحت¹⁸⁰⁹.

٣ ان السموات و الارض كانتا رتقا ففتقناهما¹⁸¹⁰: كانتا جميعا ففصل بينهما بهذا
الهواء¹⁸¹¹.

8. Ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr

Müellifi, el-Hâfız Celâluddîn es-Suyûtî eş-Şafiî'dir (ö.911-1505). Başta **İtkân** olmak üzere, birçok kıymetli eserin sahibi olan Suyûtî, çok yönlü bir âlimdir. Söz konusu eseri, altı cilt olup, rivâyetler, hadis imamları tarîkiyla nakledilmiş; ancak rivâyetlerle ilgili herhangi bir görüş beyan edilmemiş, yani **tercih** ve **tenkit** yapılmamıştır¹⁸¹². Bu eseri de taramak suretiyle Hasen'in 982 adet rivâyeti tespit edilmiştir. Bunlardan birkaç örnek:

¹⁸⁰¹ İbn Atıyye, a.g.e., No. 120, 248a.

¹⁸⁰² İbn Atıyye, a.g.e., No. 119, 18a.

¹⁸⁰³ Tевbe, 9/73.

¹⁸⁰⁴ Bk. M. Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,242-247.

¹⁸⁰⁵ Bk. M. Huseyn ez-Zehebî, a.g.e., I,242-247.

¹⁸⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/153.

¹⁸⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I,417.

¹⁸⁰⁸ En'âm, 6/105.

¹⁸⁰⁹ İbn Kesîr, a.g.e., II,163.

¹⁸¹⁰ Enbiyâ, 21/301.

¹⁸¹¹ İbn Kesîr, a.g.e., III,177.

¹⁸¹² Bk. M. Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, I,251-254.

١ و اخرج ابن ابي حاتم عن الحسن في قوله و اقتلوهم حيث ثقتموهم¹⁸¹³ قال: عنى الله بهذا المشركين¹⁸¹⁴.

٢ ...و ابن المنذر و ابو الشيخ عن الحسن رضى الله عنه في قوله اشكوا بئى¹⁸¹⁵ قال: حاجتى¹⁸¹⁶.

٣ و اخرج عبد بن حميد عن الحسن في قوله ورتل القرآن ترتيلا¹⁸¹⁷ قال: اقرأه قراءة بينة¹⁸¹⁸.

B. DİRÂYET TEFSİRLERİNE TESİRİ

1. Tefsîru't-Tüsterî (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)

Müellifi, Sehl ibn et-Tusterî'dir (ö.283/896). Selh, Horasan tasavvuf okulunun mümessili olarak bilinir. Tefsirinde, **selef-i sâlihîn**in görüşlerine yer veriliyorsa da, eserin, **re'îy** (işârî tefsir) yönü ağır basmaktadır.

Hasen'in kavillerinden birkaç örnek:

١ فمنهم ظالم لنفسه و منهم مقتصد و منهم سابق بالخيرات باذن الله¹⁸¹⁹. السابق: الذى رجحت حسناته على سيئاته. و المقتصد: الذى استوت حسناته و سيئاته. و الظالم: الذى رجحت سيئاته على حسناته¹⁸²⁰.

٢ و قد حكى عن الحسن انه قال ذكر عنده ان رجلا يخرج من النار بعد الف عام فقال الحسن يا ليتنى انا هو¹⁸²¹.

٣ الا اذا تمى القى الشيطان فى امنيته¹⁸²². الوسواس وسواسان؛ احدهما من النفس و الآخر من الشيطان فما كان من ذلك الحاحا فهو من النفس يستعان عليها بالصيام و الصلاة و الادب و ما كان من ذلك نبذا فهو من الشيطان يستعان عليها بالقرآن و الذكر¹⁸²³.

¹⁸¹³ Bakara, 2/191.

¹⁸¹⁴ Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, I,205.

¹⁸¹⁵ Yûsuf, 12/86.

¹⁸¹⁶ Suyûtî, *a.g.e.*, IV,32.

¹⁸¹⁷ Muzzemmil, 73/4.

¹⁸¹⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, VI,277.

¹⁸¹⁹ Fâtîr,32.

¹⁸²⁰ Tusterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s.78.

¹⁸²¹ Tusterî, *a.g.e.*, s.68.

¹⁸²² Hacc,52.

¹⁸²³ Tusterî, *a.g.e.*, s.66.

2. Te'vîlâtü'l-Kur'ân

Müellifi, ehl-i sünnet imamlarından **Ebû Mansûr** Mahammed ibn Muhammed el-**Mâturîdî** es-Semerkindî (ö.333/944)'dir. Eser, tam olup çeşitli kütüphanelerde yzm. nüshaları vardır¹⁸²⁴. Tefsirinin bir kısmı tab' edilmiştir¹⁸²⁵. İmâm Mâturîdî, bu kıymetli eserinde Hasen'in kavillerine geniş yer vermektedir. Bunların çoğunu, mücerret görüşler olarak değil, savunduğu ehl-i sünnet itikadının delilleri olarak kullanır ve yer yer, "**Bizim görüşümüz de budur!**" der. Ancak Hasen'in bazı sözlerini yoruma tâbi tutarak, ehl-i sünnet itikadına gölge düşürebilecek mâhiyette olduğunu söyler ki, bu husus, yukarıda açıklığa kavuşturulmuştur.

Hasen'in görüşlerinden birkaç örnek:

١ هم الخاسرون¹⁸²⁶: قذفوا انفسهم باختيارهم الكفر بين اطباق النار فذلك هو الخسران المبين

.¹⁸²⁷

٢ الذين اتخذوا دينهم هوا و لعبا¹⁸²⁸: اتخوذوا دينهم الذى كلفوا به و امروا به ان ياتوا به

لهوا و لعبا¹⁸²⁹.

٣ و لا تشروا بآياتى¹⁸³⁰. الآيات فى جميع القرآن هى الدين¹⁸³¹.

3. Ahkâmu'l-Kur'ân

Ahkâm sahibi Ahmed ibn Ali er-Râzî el-Cessâs (ö.370/980), kudretli bir hanefî fakîhidir. Ahkâmü'l-Kur'ân'ı tam tefsir olup, ahkâmla ilgili olmayan âyet-i kerimler üzerinde durulmaz. Cessâs, Ahkâma müteallik âyetleri tefsir ederken, **selef-i sâlihîn**'nin ve mezhep imamlarının görüşlerini alır ve bunların, çeşitli yönlerden münakaşasını yapar ve neticede **Hanefî** görüşünün kuvvetli olduğunu gösterir.

Bununla beraber, bazı âyetleri kendi ictihadına göre açıkladığından, bazıları, onun görüşleriyle mu'tezile görüşleri arasında bir paralellik görmüş, dolayısıyla onu, mu'tezile tâifesinden saymıştır¹⁸³². Söz konusu tefsirde, Hasen'in 554 adet rivâyeti tespit edilmiştir. Bunlardan birkaç örnek:

¹⁸²⁴ Meselâ, bk. Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30; No.31.

¹⁸²⁵ Tefsîru'l-Mâturîdî (*Te'vîlâtü ehli's-sunne*), Cuz 1, (Bakara 141. ayete kadar) Kâhira 1391/1971,

¹⁸²⁶ Bakara, 2/27.

¹⁸²⁷ Tefsîru'l-Mâturîdî (*Te'vîlâtü ehli's-sunne*), I,81.

¹⁸²⁸ A'râf, 7/51.

¹⁸²⁹ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, No.30, 181a.

¹⁸³⁰ Bakara, 2/41.

¹⁸³¹ Mâturîdî, a.g.e., No.30, 9b.

¹⁸³² M. Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, II,438.

١ قل ما انفقتم من خير فللوالدين و الأقربين¹⁸³³. و اما المراد بما تقديم الاقرب فالاقرب في الانفاق و روى عن الحسن البصرى: ان الآية في الزكاة و التطوع جميعا و اما ثابتة الحكم غير منسوحة عليه¹⁸³⁴.

٢ وقال الحسن: اذا لحق الرجل بدار الحرب ولم يرتد عن الاسلام فهو مرتد بتركه دار الاسلام¹⁸³⁵.

٣ فاستعد بالله¹⁸³⁶. وكان الحسن يستعيد في الصلاة حين يستفتح قبل ان يقرأ ام القرآن¹⁸³⁷.

4. Keşşâf Tefsiri (el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl)

Müellifi, Ebû'l-Kâsım Mahmûd ibn Ömer ez-Zemahşerî (ö.538/1143)'dir. İnancında **Mu'tezilî**, amelinde ise **Hanefî**dir. Ancak tefsirinde, birçok âyeti, Mu'tezile görüşüyle uyuşmayacak bir tarzda tefsir etmiştir¹⁸³⁸. Zemahşerî'nin, Kur'ân-ı Kerim'in belâgatını ortaya koyma yönündeki ehliyeti, çoğu âlimlerce tasdik görmüştür. Onun için, bu konuda Keşşâf, kendisinden sonraki **re'y tefsirlerinin**, hemen hemen tek kaynağı olmuştur.

Keşşaf, söz konusu eserinde bazan **selef** görüşlerine yer vermiştir. Bu tefsirde, Hasen'in 350 adet kavli görülmektedir. Bunlardan bir kaç örnek:

١ و نعم اجر العاملين¹⁸³⁹. عن الحسن رضى الله عنه يقول الله تعالى يوم القيامة: جوزوا الصراط بعفوى و ادخلوا الجنة برحمتى و اقتسموها باعمالكم¹⁸⁴⁰.

٢ لسان الذى يلحدون اليه اعجمى و هذا لسان عربى مبين¹⁸⁴¹. و فى قراءة الحسن: اللسان الذى يلحدون اليه بتعريف اللسان¹⁸⁴².

٣ ان بعض الظن اثم¹⁸⁴³. عن الحسن: كنا فى زمان الظن بالناس حرام، و انت اليوم فى زمان اعمل و اسكت و ظن بالناس ما شئت. و عنه: لا حرمة لفاجر. و عنه: ان الفاسق اذا اظهر فسقه و هتك ستره هتكه الله و اذا استتر لم يظهر الله عليه لعله ان يتوب¹⁸⁴⁴.

¹⁸³³ Bakara, 2/215

¹⁸³⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I,320.

¹⁸³⁵ Cessâs, a.g.e., II,241.

¹⁸³⁶ Nahl, 16/98.

¹⁸³⁷ Cessâs, a.g.e., III,191.

¹⁸³⁸ Geniş bilgi için bk. M. Huseyn ez-Zehebî, a.g.e., I,429-476.

¹⁸³⁹ Âl-i Imrân, 3/136.

¹⁸⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I,465.

¹⁸⁴¹ Nahl, 16/103.

¹⁸⁴² Zemahşerî, a.g.e., II,429.

¹⁸⁴³ Hucurât, 49/12.

¹⁸⁴⁴ Zemahşerî, a.g.e., III,567.

5. Kurtubî Tefsiri (el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân)

Müellifi, İmâm Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed el-Endülüsi el-Kurtubî (ö.671/1272)'dir. Mâlikî fakîhi olan **Kurtubî**, bu tefsirinde; *kırâat*, *lûgat* *i'râb*, *nesh* ve *sebeb-i nüzûl* gibi konular üzerinde durur; konuyla ilgili hadisleri, *selef* kavillerini, mezhep imamları ve cumhûrun görüşlerini belirtir ve bu arada dalâlet fırkalarının görüşlerini de kaydeder. **Taberî**, **İbn Atıyye**, **İbnü'l-Arabî** (Ahkâmu'l-Kur'ân isimli 4 ciltlik tefsirinde, Hasen'in 118 adet kavli bulunmaktadır. Ölümü: 543/1148) ve **Cessâs** gibi müfessirlerden çok nakillerde bulunur. Tefsir-i Kurtubî, bir nevi **İslâm Tefsir Ansiklopedisi** mahiyetindedir. 20 cilt olan söz konusu tefsirde, Hasen'in 1593 adet rivâyeti bulunmaktadır. Bu rivâyetlerden birkaç örnek:

١ سورة ص... و قرأ الحسن: صَادِ بِكسر الدال بغير تنوين... النحاس: و هذا المذهب يروى عن الحسن انه فسر به قراءته رواية صحيحة. و عنه: ان المعنى اتله و تعرّض لقراءته ¹⁸⁴⁵.

٢ كالدّهان ¹⁸⁴⁶: كصب الدهن فانك اذا صببته ترى فيه الوانا ¹⁸⁴⁷.

٣ الفارقات فرقا ¹⁸⁴⁸. الفرقان، فرق الله فيه بين الحق و الباطل و الحرام و الحلال ¹⁸⁴⁹.

6. Tabressî Tefsiri (Mecmau'l-Beyân li Ulûmi'l-Kur'ân)

Müellifi, Ebû Ali el-Fadl ibn el-Hasen eş-Şîi el-Mu'tezilî (ö.538/1143)'dir. Çok yönlü bir âlimdir. Tefsirinde, *kırâat*, *lûgat*, *i'râb*, *sebeb-i nüzûl*, *kasas* ve *ahkâm* gibi konular üzerinde durur ve farklı re'ylere sahip fakîhlerin görüşlerine yer verir; eğer fukahânın re'yleriyle kendi mezhebinin görüşü arasında bir zıtlık söz konusu ise, bunu açıkça belirtir. Bu arada müfessirimizin birçok rivâyetini naklettiği göze çarpmaktadır.

Yukarıda kaydedilen usûl çerçevesinde, Hasen'in kavilleri de bazı yerlerde tasvip görüyor; bazı yerlerde ise, muhalif görüş olarak zikrediliyor. İşte bu özelliği ortaya koyan birkaç örnek:

١ له معقبات ¹⁸⁵⁰. عن الحسن هم اربعة املاك يجتمعون عند صلوة الفجر و هو معنى قوله: ان قرآن الفجر كان مشهودا ¹⁸⁵¹ و روى ذلك عن ائمتنا ¹⁸⁵².

٢ و هو شديد المحال ¹⁸⁵³: شديد النعمة ¹⁸⁵⁴.

¹⁸⁴⁵ Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, XV,142.

¹⁸⁴⁶ Rahmân, 55/37.

¹⁸⁴⁷ Kurtubî, a.g.e., XVII,173.

¹⁸⁴⁸ Murselât, 77/4.

¹⁸⁴⁹ Kurtubî, a.g.e., XIX,155.

¹⁸⁵⁰ Ra'd, 13/11.

¹⁸⁵¹ İsrâ, 17/78

¹⁸⁵² Ebû Ali el-Tabressî, *Mecmau'l-beyân*, No.30, 4b.

٣ و ارجلكم الى الكعبين¹⁸⁵⁵. و قالت الامامية: فرضهما المسح دون غيره و به قال عكرمة. و قد روى القول بالمسح عن جماعة من الصحابة و التابعين كابن عباس و انس و ابى العالية و الشعبي. و قال الحسن البصرى بالتخير بين المسح و الغسل و اليه ذهب الطبرى و الجبائى الا انهما قالوا: يجب مسح جميع القدمين و لا يجوز الاقتصار على مسح ظاهر القدم. قال ناصر الحق من جملة ائمة الزيدية: يجب الجمع بين المسح و الغسل¹⁸⁵⁶. قال الطبرسكغيره من علماء مذهبه بان المسح هو مرض الرجلين فى الوضوء¹⁸⁵⁷.

7. Et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)

Müellifi, Fahru'l-İslâm Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ömer et-Taberistânî er-Râzî eş-Şafîî (ö. 606/1209)'dir. Zamanının kudretli kelâm, akliyyat ve lügat âlimi olan Râzî, birçok ilmi kendinde toplamış ve çeşitli eserler vermiştir. Söz konusu tefsirinde, **selef-i sâlihîn**in görüşlerine yer verilmekle beraber; meseleler daha çok, lügavî, nahvî, aklî, felsefî ve tabîî ilimler açısından ele alınarak, izah edilmiş; gerektiği yerde meselelerin münakaşası yapılmış ve ahkâma müteallık konularda ise, **Şâfiî mezhebinin** görüşü tercih edilmiştir. Hiçbir tefsirde, ehl-i sünnet görüşüne bağlı kalınarak **aklî** ve **tabîî ilimlere** bu kadar ağırlık verilmemiştir. Et-Tefsîru'l-Kebîr'in bu özelliğinden dolayı bazıları onun hakkında şöyle demiştir:

"Onda herşey vardır; fakat tefsir yoktur."¹⁸⁵⁸

Bu sözün insaf ölçüsüyle bağdaşır bir tarafının olduğu söylenemez. Bunu;

"Onda, aklî ve naklî delillerle tefsir vardır; ancak âyetlerin tefsiriyle ilgili askıda bırakılan bir şey yoktur." şeklinde düzeltmek, herhalde hakikatın bir ifadesi olacaktır.

İşte Râzî tefsirinde, çağdaş müfessirlerden¹⁸⁵⁹ çok farklı bir şekilde **naklî** belgeler yanında, **aklî** ve **fennî** delilleri de kullanmış ve tefsire getirdiği bu yeni muhteva ve yaklaşım tarzıyla ehl-i sünnetin gözünde yücelmiştir.

Yukarıda ifade edildiği gibi, söz konusu tefsirde, **selef-i sâlihîn**in görüşleri çok zikredilmekte, bu arada Hasen'den de nakiller yapıldığı görülmektedir. Bu nakillerden birkaç örnek:

¹⁸⁵³ Ra'd, 13/13.

¹⁸⁵⁴ Ebû Ali el-Tabressî, a.g.e., No.30, 5b.

¹⁸⁵⁵ Mâide, 5/6.

¹⁸⁵⁶ Ebû Ali el-Tabressî, *Mecmau'l-beyân*'dan naklen bk. M. Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, II,115.

¹⁸⁵⁷ Bk. M. Huseyn ez-Zehebî, a.g.e., II,115.

¹⁸⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I,431.

¹⁸⁵⁹ Meselâ, muâsır İbnu'l-Cevzî (ö.597/1200), *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* isimli kitabında, ayet-i kerîmeleri, bir metod çerçevesinde, rivâyetlere dayandırarak açıklamış ve birkaç yer dışında [Bk. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s.5 (Mukaddime)], bir re'yi, diğer bir re'ye; bir manayı, başka bir manaya tercih etmemiş ve hikâye ettiği kavillerin karşılaştırmasını ve değerlendirmesini yapmamıştır. Dokuz cilt olan bu tefsirde Hasen'in 938 adet rivâyeti tespit edilmiştir. E.L.

١ قال الحسن: كل شيء انفقته المسلم من ماله طلب به وجه الله فانه من الدين عنى الله سبحانه

بقوله: لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون¹⁸⁶⁰ حتى التمر

٢... (الرابع) فى تحية المسجد فى الصحيحين عن ابى قتادة السلمى انه عليه الصلاة و السلام

قال: اذا دخل احدكم المسجد فليركع ركعتين قبل ان يجلس. و اعلم ان القول بذلك مذهب الحسن البصرى و مكحول و قول الشافعى و احمد¹⁸⁶¹.

٣ نقل عن الحسن انه قال: ان من الكفار من يبالغ فى كفره و ينتهى الى الحد الذى اذا وصل

اليه مات قبله¹⁸⁶².

8. Tefsîru'l-Beydâvî (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl)

Müellifi, el-Kâdî Abdullah ibn Ömer el-Beydâvî eş-Şâfiî (ö.685-691/1286-1291)'dir. Bu tefsirde, *i'râb*, *meânî*, *beyân*, *hikmet*, *kelâm* ve *istikâk* gibi ilim ve fenler, mûciz bir şekilde işlenmiş; delîller, ehl-i sünnet görüşünün ikâmesi için kullanılmış ve zayıf sayılan görüşler de, yer yer *lâfzî* ile belirtilmiştir. Beydâvî tefsirinin ilim ehline en çok okunan, en çok **hâşiye** ve **ta'lîk** yapılan tefsirler arasında yer alması, herhalde onda, **selef-i sâlihîn** görüşlerinin en vecîz şekilde özetlenmesine ve bir takım nükte ve ictihâdî inceliklere temas edilmesine bağlıdır. Nitekim bu hususa, eserin mukaddimesinde de işaret edilmiştir.

Söz konusu eserde, **selef** görüşlerinin açıkça zikredildiği yerler de vardır. Bu görüşler arasında Hasen'in ismine raslamak mümkündür. Meselâ:

١ صفراء¹⁸⁶³: عن الحسن: سواد شديد السواد¹⁸⁶⁴.

٢ و اتقوا فتنة...¹⁸⁶⁵. عن الحسن: انه تعالى اخبر نبيه عليه السلام ان له فى امته نقمة و

لم يطلع له على وقتها فامر بهذا الدعاء: رب فلا تجعلنى فى القوم الظالمين¹⁸⁶⁶. و تكرير النداء و

تصدير كل واحد من الشرط و الجزاء به فضل تضرع و جوار¹⁸⁶⁷.

¹⁸⁶⁰ Âl-i Imrân, 3/92.

¹⁸⁶¹ Râzî, a.g.e., I,687.

¹⁸⁶² Râzî, a.g.e., IV,427.

¹⁸⁶³ Bakara, 2/69.

¹⁸⁶⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, II,180.

¹⁸⁶⁵ Enfâl, 8/25.

¹⁸⁶⁶ Mu'minûn, 23/94.

¹⁸⁶⁷ Beydâvî, a.g.e., VI,345.

۳ فانجيناكم و اغرقنا آل فرعون¹⁸⁶⁸. اراد به فرعون و قومه و اقتصر على ذكرهم للعلم بانه كان اولى به و قيل شخصه كما روى ان الحسن رضى الله تعالى عنه كان يقول: اللهم صل على آل محمد اى شخصه و استغنى بذكره عن ذكر اتباعه¹⁸⁶⁹.

9. Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl)

Müellifi, Ebû'l-Berakât Abdullah ibn Ahmed ibn Mahmûd en-Nesefî el-Hanefî (ö.701/1301)'dir. Nesefî, kudretli bir hanefî fakîhidir. Söz konusu tefsirinde, ağırlık verdiği mevzuların başında, *i'rab*, *lûgat*, *kırâat* ve *ahkâm* gelmektedir. Ehl-i sünnet görüşüne dayanan tefsirinde, yer yer müfessirimizden nakiller yapılmaktadır. İşte bunlardan birkaç örnek:

۱ عن الحسن: ان المائدة لم تنزل و لو نزلت لكانت عيداً الى يوم القيامة لقوله و آخرنا و الصحيح انها نزلت¹⁸⁷⁰.

۲ لا اله الا انت سبحانك انى كنت من الظالمين¹⁸⁷¹. عن الحسن: ما نجاه (يونس) و الله الا اقراره علنفسه بالظلم¹⁸⁷².

۳ و لقد همت به¹⁸⁷³. هم الطباع مع الامتناع قاله الحسن¹⁸⁷⁴.

10. Hak Dîni Kur'ân Dili

Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Numân ibn Mehmed* isminde, âlim bir zâtın oğludur. Memleketimizin yetiştirdiği son devir ilim adamlarından olup, söz konusu tefsirini **Türkçe** kaleme almıştır. Yazır, bu eserini hazırlarken, Râzî, İbn Atıyye, Ebû Hayyân, Beydâvî ve Ebû's-Suûd gibi müfessirlerin tefsirlerinden çok faydalanmış, eserinde **selef** rivâyetlerine yer vermiş; bazı meseleleri, ilmî, mantıkî, felsefî, ictimaî, hukukî açıdan vuzûha kavuşturmuş, yer yer müslümanların temiz inançlarına yönelen sapık fikirlere cevaplar vermiştir.

Hak Dîni Kur'ân Dili'nde müfessirimizin kavillerinin de zikredildiği görülmektedir. Bunlardan birkaç örnek:

a. ... ve **Âlûsî**'nin kaydettiğine göre, kadir gecesinin, Ramazan'ın 17nci gecesini olduğu; çünkü Bedir vak'asının, onun sabahında vuku bulduğu, Hasen'den de rivâyet edilmiştir¹⁸⁷⁵.

¹⁸⁶⁸ Bakara, 2/50.

¹⁸⁶⁹ Beydâvî, a.g.e., II,160.

¹⁸⁷⁰ Ebû'l-Berakât en-Nesefî, *Medârik*, I,310.

¹⁸⁷¹ Enbiyâ, 21/87.

¹⁸⁷² Ebû'l-Berakât en-Nesefî, *Medârik*, III,87.

¹⁸⁷³ Yûsuf, 24.

¹⁸⁷⁴ Ebû'l-Berakât en-Nesefî, a.g.e., II,217.

b. Cuma günü *duânın kabul olduğu saat*, hangi saat olabileceği hakkında çeşitli rivâyetler vardır. *İcâbet saatinin* güneşin zevâli sırasında¹⁸⁷⁶ olduğu ile ilgili rivâyet, Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir.

c. يا ايها الذين آمنوا من يرتد منكم عن دينه ¹⁸⁷⁷ Hasen, "Bu âyet, kıyâmete kadar bütün müminlere hitaben nâzil olmuştur."¹⁸⁷⁸ demektedir.

* * *

Bu örnekler, Hasen'in **Şîî** ve **Mu'tezîlî** müfessirler de dahil olmak üzere, birçok müfessire, özellikle **Hanefî**, **Şâfiî** ve **Mâlikî** müfessirlere tesirini göstermektedir. Bu tesir, bazı konularda olumlu, bazı konularda olumsuz bir şekilde kendini gösteriyorsa da müfessirlerin genel tutumu, Hasen'i, tefsirde sıhhatli bir kaynak olarak görmeleri merkezindedir. Nitekim bu husus **tercih** ve **tenkit** metoduna yer veren rivâyet tefsirlerinde görüldüğü gibi, dirâyet tefsirlerinde dahi görülmektedir.

Diğer yandan, Hasen'in tefsirdeki tesiri; Irak, Şam, Yemen, Taberistan, Türkiye, Kuzey Afrika ve Endülüs gibi, büyük bir coğrafi alanı kapsamaktadır. Böylece Hasan-ı Basrî, rivâyete ağırlık veren müfessirlerin gözünde, **kavillerine güvenilir** kaynak bir müfessirdir. Aynı şekilde, re'ye başvuran müfessirlerce de **re'y**inden istifade edilen bir müfessir olarak kabul görmüştür.

BÖLÜM V

SONUÇ

Peygamber aleyhisselâmın mübarek zevcesi Ümmü Seleme'ye hizmet etme şerefine eren bir annenin oğlu olan **Hasan-ı Basrî**, ilim hayatına, manevî ve feyizli bir ortamda başlamış; yüksek **kabiliyet** ve **çalışkanlığı**yla da beldesinin önde gelen âlimlerinden olmuştur. Köle bir âileden gelmesine rağmen, Arapça'yı son derece **belîğ** ve **fasîh** konuşması, onu toplumda yücelten önemli faktörlerden biri sayılmıştır. Ve bu fesâhat, çağdaşı Haccâc'ın belâgatı gibi ibadet eksikliği ve haksızlıklarla yara almadığından ve ihlâsla yoğrulan ilmiyle dile getirildiğinden dolayı büyük bir tesir icra etmiş ve toplulukları harekete geçirmiştir.

Hasen, cemiyette, öyle bir **şahsiyyet** ve nüfûza sahip olmuştur ki, devlet erkânı ile birlikte, isyancılar bile, zaman zaman onun görüşünü alma ihtiyacını duymuşlar; hatta bazı isyancılar, başarısız olmalarının sebebini, onun kendilerine muhalefet etmesine bağlamışlardır.

¹⁸⁷⁵ Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, XIX, 5967.

¹⁸⁷⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, VII,4973.

¹⁸⁷⁷ Mâide, 54.

¹⁸⁷⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, III,1715.

Genel İslâmî kültürü ve ölçülü davranışıyla, toplumda mümtaz bir mevki elde eden Hasen, **Tefsir** ilminde de isminden en çok bahsedilen tâbîîler arasında yer almıştır. Tefsirde takip ettiği **metot**, hayli dikkat çekici olmuştur. Şöyle ki:

Âyet-i kerîmeleri, bazan **sünnet, sahâbe-i kirâm kavilleri** ve **kıssalar** gibi naklî haberlerle; bazan da re'yle açıklamıştır. Buna göre tefsiri, **rivâyet** ve **dirayeti** birarada toplamıştır. Ancak onun re'yi, sahâbe-i kirâm'ın genel tefsir metoduna uygun düşmüştür. Bu özelliği, **müteşâbihât**ın çoğuna bir mana vermezken, bazı müteşâbihâtı manalandırmasında açık bir şekilde görülmektedir.

Diğer yandan tefsirinde **lügata** çok ağırlık vermiş ve **müteahhirûn**un tefsirde izlediği usule yaklaşan bir tutum içinde, âyetlerin **müfret** ve **terkiplerini** izah etmiştir.

Öteden beri, **şâz** kırâatlar içinde sayılan Hasen'in kırâatının bütünüyle şâz olmadığı; diğer bir ifadeyle, bir kısım kırâatının **kırâat-ı seb'a** ile uygunluk halinde olduğu görülmüştür.

Aynı şekilde **nifâk** ve **kader** konusunda, kendisine yöneltilen isnatların da yerinde olmadığı anlaşılmıştır. Bu demektir ki, Hasen, **imân** ile **küfür** arasında üçüncü bir **menzil** kabul etmemiş; kader konusunda da sahâbe-i kirâm inancına aykırı bir görüşe sahip olmamıştır. Bu hususta çıkarılan tartışmaların geçersiz ve *mesnetten* yoksun olduğu, onu **sika** kabul eden Kütüb-i Sitte sahiplerinin tutumuyla ispatlanmaktadır. Bu da onun tefsirinin sıhhatini ortaya koyan en önemli göstergelerden biri olmaktadır.

Bununla beraber Hasen hakkında, onun **güvenilirliğini** ihlâl eden bazı fikir ve davranışlar görülmemiş değildir. Ancak Hasen'in, toplum tarafından kabul gören sağlam **karakteri** ve derin **ilmi**, onun çevresinde dönen birçok **sapık düşüncenin** tersyüz edilmesine sebep olmuştur.

Hasen, çeşitli görüşlere sahip birçok müfessire kaynaklık etmiş ve *sahâbe-i kirâma* âit önemli **tefsir görüşlerinin** kendinden sonraki nesillere intikalinde, büyük bir görev ifâ etmiştir. Bu husus, onun **ilmî otoritesini** ve **ilme olan hizmetini** açıkça ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Abdu'l-Ali Muhammed ibn Nizâmi'd-dîn el-Ensârî, el-Hindî (ö.1225/1810), *Fevâtihu'r-rahamût bi şerhı musellemi's-subût fî usûli'l-fıkh* (el-Gazzâlî, Hâmid Muhammed, *el-Mustesfâ* ile birlikte), Mısır 1322/1904.

Abdu'l-Kâdir el-Ceylânî (ö.561/1165), *el-Fethu'r-Rabbânî*, Mısır 1393/1973.

Alâu'd-dîn Abdulazîz el-Buhârî ibn Ahmed (Muhammed) (ö.730/1329), *Keşfu'l-esrâr alâ usûli'l-Pezdevî*, el-Mektebetu's-sanâyi' 1307/1889.

Abdurrazzâk ibn Hemmâm (ö.211/826), *Tefsîru Abdurrazzâk*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. (yzm.), İsmâil Sâib Koleksiyonu, No. 4216.

Abdu'r-Raûf Mahlûf, *el-Bâkılânî ve kitâbuhi i'câzu'l-Kur'ân*, Beyrût 1975.

- el-Aclûnî, İsmâîl ibn Muhammed (ö.1162/1748), *Keşfu'l-hafâ' ve muzîlu'l-ilbâs*, Beyrût 1351/1932.
- Ahmed Cevdet Paşa (ö.1312/1894), *Kıyas-ı Enbiyâ ve Târîh-i Hulefâ'*, İstanbul 1386/1966.
- Ahmed Cevdet Paşa ve diğerleri, *Mecelle-i Ahkâmı Adliyye*, Ankara 1959.
- Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kâhira 1975.
- Ahmed ibn Hanbel (ö.241/855), *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Talât Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1963.
- . *elMusned*, Mısır 1313/1895.
- Ahmet Naîm ve Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, DİB Yayınları, Ankara 1961-1969.
- el-Âmîdî, Seyfu'd-dîn Ebû'l-Hasen Ali ibn Muhammed (ö.631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l ahkâm*, Kâhira 1387/1967.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974.
- . *Sulemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969.
- . *Cuneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul 1970.
- el-Bâkılânî, el-Kâdî Ebû Bekr (ö.403/1012), *İ'câzu'l-Kur'ân* (es-Suyûtî, Celâlu'd-dîn, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* ile birlikte), Mısır 1370/1971.
- Barthold W. *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Ankara 1963.
- el-Beyhekî, Ebû Bekr Ahmed ibn el-Huseyn eş-Şâfiî (ö.458/1065), *Sunenu'l-kubrâ*, Hind 1355/1936.
- el-Beyhekî, İbrâhim ibn Muhammed, *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, Kâhira 1380/1961.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Abdullah ibn Ömer (ö.685-691/1286-1291), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Ahmed el-Hafâcî, el-Mısırî, *Hâşiyetu's-şihâb* kenarında), Kâhira 1283/1866.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul 1955.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (GAL), Mısır 1974.
- . *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara 1964.
- el-Buhârî, Muhammed ibn İsmâîl (ö.256/869), *el-Câmiu's-sahîh*, Mısır 1313/1895.
- Buhl, F., "Kur'ân", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, Cuz: 67.
- el-Câhiz, Amr ibn Bahr (ö.255/868), *el-Beyân ve'l-tebyîn*, Mısır 1395/1975.
- Carra de Vaux, "Tefsîr", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, Cuz: 121.
- Cerrahoğlu, İsmâîl, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968.

- . "Abdurrazzâk ibn Hemmâm ve Tefsîri", Ankara İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XV, 1967.
- . "Kur'ân-ı Kerîm ve Hanîfler", Ankara İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XI, 1963.
- . "Ali ibn Ebî Talha'nın Tefsîr Sahîfesi", Ankara İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XVII, 1969.
- . "Muhammed ibn Cerîr et-Taberî ve Tefsîri", Ankara İlâhiyât Fakültesi Dergisi, C. XVI, 1968.
- . "Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", Ankara İlâhiyât Fakültesi Dergisi, C. XX, 1975.
- . "Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler", Ankara İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XX, 1975.
- . Yahya ibn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu, Ankara 1970.
- . Tefsîr Usûlü, Ankara 1971.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed ibn Ali (ö.370/980), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, İstanbul 1335/1961.
- el-Cezâirî, Tâhir ibn Sâlih (ö.1338/1919), *Kitâbu't-tibyân li ba'di'l-mebâhisi'l-muteallikâti bi'l-Kur'ân*, Mısır 1334/1915.
- Çağatay, Neş'et, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1963.
- Çağatay, Neş'et ve İ. Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Târîhi I.*, Ankara 1965.
- Çubukçu, İ. Agâh, *Gazzâlî ve Bâtınîlik*, Ankara 1972.
- . *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1972.
- ed-Dârakutnî, Ali ibn Ömer (ö.358/995), *Sunenu'd-Dârakutnî*, Kâhira 1386/1966.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah ibn Abdirrahmân (ö.255/869), *Sunenu'd-Dârimî*, Dâru ihyâi's-sünneti'n-nebeviyye ts.
- ed-Dâvûdî, Muhammed ibn Ali (ö.945/1538), *Tabakâtu'l-mufessirîn*, Kâhira 1392/1972.
- De Boer, T.J. *İslâmda Felsefe Târîhi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960.
- De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın ve Yaşar Kutluay, Ankara 1971.
- ed-Demîrî, Kemâlu'd-dîn Muhammed (ö.808/1405), *Hayâtu'l hayavânî'l-kubrâ*, Kâhira 1970.
- Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö.338/949), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l Kerîm*, Mısır ts.
- Ebû Dâvud, Suleymân ibn el-Eş'as (ö.275/888), *Sunenu Ebî Dâvud*, Dâru ihyâi's-sünneti 'n-nebeviyye ts.
- Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö.476/1083), *Tabakâtu'l-fukahâ'*, Bağdâd 1352/1933.

Ebû'l-Leys es-Semarkandî, Nasr ibn Muhammed ibn Ahmed (ö.373-393/983-1002), *Tefsîru'l-Kur'ân* (Bahru'l-ulûm) (yzm.), Ayasofya Ktp. No. 148 ve 149.

Ebû Nuaym, Ahmed ibn Abdillâh el-İsfahânî (ö.430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ'*, Beyrut 1389/1968.

Ebû's-Su'ûd Muhammed ibn Muhammed el-Hanefî (982/1574), *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (er-Râzî, Fahru'd-dîn, *Mefâtîhu'l-gayb* kenarında). İstanbul 308/1890.

Ebû Şuhbe, Muhammed ibn Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kutubi't-tefsîr*, Kâhira 1393/1973.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım ibn Sellâm (ö.224/838), *Kitâbu'l-emvâl*, Kâhira 1395/1975.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb ibn İbrâhîm (ö.182/798), *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, Mısır 1357/1938.

Ebû Zehra, Muhammed ibn Muhammed, *İslâmda Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1970.

—. *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara 1973.

Fahru'l-islâm el-Pezdevî Ebu'l-Hasen Ali ibn Muhammed ibn Huseyn (ö.482/1090), *Usûlu'l-Pezdevî* (Alâu'd-dîn Abdulazîz el-Buhârî ibn Ahmed, *Keşfu'l-esrâr alâ usûli'l-Pezdevî* ile birlikte), el-Mektebetu's-sanâyi' 1307/1889.

el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed ibn Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Mısır 1269/1852.

—. *Mişkâtü'l-envâr*, trc. Süleyman Ateş. İstanbul 1385/1966.

—. *el-Mustesfâ min ilmi'l-usûl*, Mısır 1322/1904.

—. *el-İktisâd fî'l-istikâd* (nşr. İbrâhîm Agah Çubukçu ve Hüseyin Atay), Ankara 1962.

—. *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara 1971.

El-Eş'arî, Ebû'l-Hasen (ö.330/941), *Makâlâtü'l-islamiyyîn*, Mısır 1389/ 1969.

—. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Medîne 1975.

Goldziher, İgnaz, *Mezâhibu't-tefsîri'l-islâmiyyi*, Kâhira 1374/1955.

—. *el-Akîde ve ş-şerîa fî'l-İslâm*, Mısır 1946.

Hacı Halîfe (Kâtip Çelebi), *Keşfu'z-zunûn*, İstanbul 1971.

el-Hafacî, Ahmed ibn Muhammed (ö.1069/1658), *Hâşiyetu ş-şihâb alâ tefsîri'l-beydâvî*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Diyârbekr ts.

Hallâf, Abdulvahhâb, *İslâm Teşrîi Tarihi*, çev. Talat Koçiyiğit, Ankara 1970.

—. *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara 1973.

el-Hasenu'l-Basrî (ö.110/728), *Risâle fî fadli Harami Mekketi'l-Muşerrefe*, Suleymaniye Ktp. Esad Efendi blm. No. 3436/18; Şehid Ali Paşa 2822/5; Rüstem Paşa

186/7; Rşd. 1050/10; Ayasofya 1849; Halid Ef. 452/9; Bağdatlı Vehbi Ef. 2134/4; R. Mahmud Ef. 1997/6, 3957/2 ve 1874; Hüsnü Paşa 354/1; H. Mahmut Ef. 1987/1.

—. *Risâle Abdi'l-Meliki'bnî Mervân ilâ'l-Haseni'l-Basrî ve cevâbihi aleyha*, Suleymaniye Ktp. Ayasofya blm. No. 3998.

—. *Risâle Arbaa ve Hamsûn Ferîda*, Suleymâniye Ktp. 1039/1; İbrahim Ef. 423/3, 854/10 ve 494/7; Bağdatlı Vehbi Ef. 597, 2065/1; Denizli 412/7; Antalya-Tekelioğlu 909/10; Esad Ef. 1641/5.

—. *İmâmnda Aranılacak Elli Fazîlet*, Suleymaniye Ktp. H. Mahmud Ef. 1934/6.

—. *el-İstiğfârâtü'l-munkîze mine'n-nâr*, Suleymaniye Ktp. Uşşâkî blm. 45/1; Kasîdeci Zâde 721/2; İzmirli İ. Hakkı 1507.

el-Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed ibn Ali (ö.463/1071), *Şerefu ashâbi'l-hadîs* (nşr. M. S. Hatiboğlu), Ankara 1971.

—. *Kitâbu'l-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Matbaatu's-seâde 1972.

İbn Abdi'l-Berr (ö.463/1070), *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe* ile birlikte), Mısır 1328/1910.

—. *el-İntikâ' fî fedâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ'*, Kâhira 1350/1931.

İbn Abdi Rabbih, Ahmed ibn Muhammed el-Endelusî (ö.328/940), *el-Ikdu'l-ferîd*, Kâhira 1367/1948.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn (ö.1252/1836), *Reddu'l-muhtâr alâ durri'l-muhtâr şerhi tenvîri'l-ebsâr*, İstanbul 1308/1890.

İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed ibn Abdillâh (ö.543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Mısır 1387/1967.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hakka el-Mâlikî (ö.546/1151), *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, (yzm.), Ayasofya Ktp. No. 119/120 ve 121.

İbn'ul-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân (ö.597/1200), *el-Hasenu'l-Basrî*, Mısır 1350/1931.

—. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, Dimeşk 1384/1964.

İbnu'l-Cezerî, Muhammed ibn Muhammed (ö.733/1429), *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, Mısır 1351/1932.

—. *Takrîbu'n-neşr fî Kırâati'l-aşr*, Mısır 1381/1961.

İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî (ö.316/928), *Kitâbu'l-mesâhif* (nşr. A. Jeffery), Mısır 13355/1936.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö.327/938), *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Haydarâbât 1373/1953.

İbnu'l-Esîr, Mecdu'd-dîn el-Mubârek ibn Muhammed eş-Şâfiî (ö.606/1209), *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye, 1383/1963.

İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Mısır 1328/1910.

—. *Tehzîbu't-tehzîb*, Haydarâbât 1325/1907.

- . *Lisânu'l-mîzân*, Haydarâbât 1329/1911.
- . *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-buhârî*, Dâru'l-ma'rife, Beyrût ts.
- . *Şerhu nuhbeti'l-fiker*. Mısır 1353/1934.
- . *Hadis İstılâhları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi*, çev. Talât Koçyiğit, Ankara 1971.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân ibn Muhammed (ö.808/1406), *Mukaddime*, Beyrût ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed ibn Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-a yân*, Beyrût 1968.
- İbn Hazm (ö.456/1063), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed *el-Milel ve'n-nihal* ile birlikte), Beyrût 1395/1975.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdu'l-Melik (ö.218/833), *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, Mısır 1355/1936.
- İbnu'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdu'l-Hayy ibn Ahmed el-Hanbelî (ö.1080/1669), *Şezerâtu z-zeheb*, el-Mektebu't-ticârî, Beyrût ts.
- İbn Irâkî'l-Kinânî, Ebû'l-Hasen Ali ibn Muhammed eş-Şâfiî, (ö.963/1555), *Tenzîhu ş-şerî'ati'l-merfûa ani'l-ahbârî ş-şerî'atî'l-mevdûa*, Kâhira 1378/ 1958).
- İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, Muhammed ibn Bekr ibn Eyyûb (ö.751/1350), *İ'lâmu'l-muvakkı'în* (İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbu hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-ervâh* ile birlikte), Mısır 1325/1907.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl ibn Ömer (ö.774/1372), *Kitâbu'n-nihâye ev el-fiten ve'l-melâhim*, Matbaatu'l-medenî 1389/1969.
- . *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Mısır Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye ts.
- İbn Kuteybe, ed-Dîneverî (ö.276/889), *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, Mısır Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye ts.
- . *Uyûnu'l-ahbâr*, Mısır 1383/1963.
- . *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, Beyrût 1393/1972.
- . *el-Meârif*, Mısır 1969.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed ibn Yezîd (ö.275/888), *Sunenu ibni Mâce*, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye 1372/1952.
- İbnu'n-Nedîm (ö.385/995), *el-Fihrist*, Kâhira ts.
- İbn Nuceym, Zeynu'l-Âbidîn ibn İbrâhîm (ö.970/1562), *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Kâhira 1387/1968.
- İbn Sa'd (ö.230/845), *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr* (Tabakâtu İbn Sa'd), Leiden 1332/1913.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman ibn Abdirrahmân eş-Şâfiî (ö.643/1245), *Mukaddime İbni's-Salâh* (İbn Salâh, *et-Takyîd ve'l-îdâh şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh* ile birlikte), Medîne 1389/1969.

—. *Fetâvâ İbni 's-Salâh*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Diyârbekr ts.

İbn Selâme (ö.410/1019), *en-Nâsih ve'l-mensûh*, Mısır 1387/1967.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed (ö.728/1328), *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Beyrût 1392/1972.

el-Îcî, Adudî'd-dîn eş-Şâfiî (ö.756/1355), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahkîku't-Tefsîr), Hamidiye Ktp. No.61 (yzm.).

İhsân Abbâs, *el-Hasenu'l-Basrî*, Matbaatu'l-i'timâd, Mısır 1952.

el-İmâmu'r-Rabbânî, Ahmedu'l-Fârûkî es-Serhendî (ö.1034/1624), *el-Mektûbât*, İstanbul 1963.

el-İrâkî, Ebû Muhammed Osman ibn Abdillâh, *el-Fıraku'l-mufterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zendeka* (nşr. Yaşar Kutluay), Ankara 1961.

—. *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, trc. Yaşar Kutluay, Ankara 1961.

el-İrâkî, Zeynu'd-dîn Abdirrahîm ibn el-Huseyn (ö.806/1403), *et-Takyîd ve'l-îdâh şerhu mukaddimetî İbni 's-Salâh*, Medîne 1389/1969.

Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân ve humâ mukaddimetu kitâbi'l-mebânî ve mukaddimetu İbn Atıyye=Mukaddimetân (nşr. Arthur Jeffery), Mısır 1392/1972.

—. Jeffery, Arthur, *Materials for the History of the Text of the Qur'ân* (Materials), Leiden 1937.

Karmış, Orhan. "*Tefsîr İlminde Te'vîlin Yeri ve Önemi*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara İlahiyat Fakültesi, 1975.

El-Kâsânî, Ebû Bekr İbn Mes'ûd (ö.587/1191), *Kitâbu bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, Beyrût 1394/1974.

Koçyiğit, Talât, *Kur'ân ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, Ankara 1974.

—. *Hadis Usûlü*, Ankara 1967.

—. *Hadiscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1969.

—. "*Âhâd Haberlerin Değeri*", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XIV, 1977.

el-Konevî, Ebû'l-Meâlî Sadru'd-dîn (ö.673/1274), *İ'câzu'l-beyân fî te'vîli ummi'l-Kur'ân* (nşr. -Dirâsetun ve TahkîkAbdu'l-Kâdir Ahmed Atâ'), Mısır 1389/1969.

Krenkow, F. "*Kitâb*", İslâm Ansiklopedisi, MEB, Cuz: 65.

el-Kuşeyrî, Abdu'l-Kerîm ibn Hevâzin (ö.465/1972), *er-Risâletu'l-kuşeyrî fî ilmi't-tasavvuf*, Mısır 1367/1957.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed (ö.671/1272), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Tefsîru'l-Kurtubî), Kâhira 1387/1967.

Küçükalay, Hüseyin, *Abdullah ibn Mes'ûd ve Tefsîr İlmindeki Yeri*, Konya 1971.

el-Leknevî, Muhammed Abdu'l-Hayy el-Hindî (ö.1304/ 1886), *er-Raf'u ve't-tekmîl fî'l-cerhî ve't-ta'dîl*, Halep 1388/1968.

- Mâlik ibn Enes (ö.179/795), *el-Muvatta'*, (ez-Zerkânî Muhammed, *Şerhu muvattai'l-İmâmi Mâlik* ile birlikte), Mısır 1381/1961.
- Margarit Smith, *An Early Mystic of Baghdad*, London 1935.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed ibn Muhammed es-Semerkindî (ö.333/944), *Te'vîlâtü ehli's-sunne* (Tefsîru'l-Mâturîdî), Kâhira 1391/1971.
- . *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hamidiye Ktp. No.30; no.31 (yzm.).
- el-Mâverdî, Ali ibn Muhammed (ö.450/1058), *Edebu'd-dunyâ ve'd-dîn*, Kâhira 1393/1973.
- el-Mergînânî, Burhânu'd-dîn Ebû'l-Hasen Ali ibn Ebî Bekr (ö.593/1196), *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, Kâhira 1384/1965.
- el-Mevsilî, Abdullah ibn Mahmûd el-Hanefî (ö.683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, Beyrût 1395/1975.
- Molla Husrev, Muhammed el-Hanefî (ö.885/1480), *Dureru'l-hukkâm fî şerhı gurari'l-ahkâm*, İstanbul 1300/1882.
- . *Mir'âtu'l-usûl fî şerhı mirkâtî'l-vusûl* (Muhammed el-İzmîrî, *Hâşiyetu'l-izmîrî* ile birlikte). C.1 ts. ; C.2, İstanbul 1309/1891.
- el-Muberrid, Muhammed ibn Yezîd ibn Abdi'l-Ekber (ö.285/898), *el-Kâmil*, Mısır 1308.
- Mucâhid ibn Cebr (ö.103/721), *Tefsîru Mucâhid*, Katar 1396/1976.
- Muhıbbillâh ibn Abdi's-Şekûr el-Hindî, el-Hanefî (ö.1119/1707), *Musellemu's-subût* (Abdu'l-Ali Muhammed el-Ensârî, el-Hindî, *Fevâtihu'r-Rahamût* ile birlikte), Mısır 1322/1904.
- Muhsin Abdulhamîd, *el-Âlûsî Mufessiran*, Bağdâd 1388/1969.
- Mukâtil ibn Haccâc el-Kuşeyrî (ö.261/874), *el-Câmiu's-sahîh* (Sahîhu Muslim), Matbaatu'l-âmira, 1329/1911.
- Mustafa Sâdık er-Râfiî, *İcâzu'l-Kur'ân ve'l-belâgatu'n-nebeviyye*, Mısır 1969.
- Necmu'd-dîn el-Kubrâ, Ahmed ibn Ömer (ö.618/1221), *Te'vîlâtü'n-necmiyye* (yzm.), Hamidiye Ktp. No. 83.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berakât Abdullah ibn Ahmed ibn Mahmûd el-Hanefî (ö.710/1310), *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Tefsiru'n-Nesefî), Dâru ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye ts.
- en-Nesefî, Ebû Hafs Ömer ibn Muhammed el-Hanefî, (ö.537/1142), *el-Akâid*, (Sa'du'd-Dîn, Mes'ûd ibn Ömer et-Taftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefî* ile birlikte), İstanbul 1960.
- . *et-Teysîr fi't-tefsîr* (Tefsiru'n-Nesefî, Ebû Hafs), Hamidiye Ktp. No.63 (yzm.).
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân (ö.303/915), *Sunenu'n-Nesâî*, Mısır 1383/1964.
- en-Nesâî ve el-Hatibu'l-Bağdâdî, *Mecmûatu rasâil fî ulûmi'l-hadîs*, Medîne 1389/1969.

en-Neysâbü'rî, el-Hasen ibn Muhammed (ö.711-735/1311-1334), *Garâibu'l-Kur'ân ve ragâibu'l-furkân* (et-Taberî, İbn Cerîr, *Tefsîru't-Taberî* kenarında), Mısır 1323-1329/1905-1911 (Ofset: Beyrût 1392/1972)

Th. Nöldeke-Fr. Schwally, *Kur'ân Târihi*, çev. ve düzenleyen: M. Sencer, Fono Matbaası, 1970.

Okiç, Tayyib, *Kur'ân-ı Kerîm'in Uslûb ve Kırâtı*, Ankara 1963.

—. *Tefsîr Dersi Notları*, Ankara İlahiyat Fakültesi, 1968.

er-Râğıbu'l-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn ibn Muhammed (ö.502/1108), *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Kâhira 1381/1961.

er-Râzî, Fahirü'd-dîn eş-Şâfiî (ö.606)1209), *Mefâtîhu'l-gayb* (Tefsîru'l-Kebîr), İstanbul 1308/1890.

Sadru's-Şerîa es-Sânî Ubeydullah ibn Mes'ûd ibn Tâci's-Şerîa (ö.747/1346), *Tenkîhu'l-usûl ve et-tevdîh fî Halli gavâmidi't-tenkîh*, İstanbul 1304/1886.

es-Sa'lebî, Ahmed ibn Muhammed ibn İbrâhîm (ö.427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* (yzm.), Damad İbrahim Paşa Ktp. No.102.

es-Semerkandî, Ahmed ibn Muhammed (Ebû Bekr Muhammed ibn Ahmed ibn Ebî Ahmed) (ö.540/1145), *Şerhu te'vîlâtî'l-mâturîdiyye* (yzm.), Şehid Ali Paşa Ktp. No. 283.

es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed ibn Ahmed (ö.490/1096), *Usûlu's-serahsî*, Beyrût 1393/1973.

es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Davûd Suleymân ibn el-Eş'as (ö.316/928), *Kitâbu'l-mesâhîf* (nşr. Arthur Jeffery), Leiden 1937.

Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût 1385/1965.

Sufyân ibn Saîd ibn Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö.161/777), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Hind 1385/1965.

es-Sulemî, Ebû Abdîrrahmân (ö.412/1093), *Tabakâtu's-sûfiyye*, Kâhira 1372/1953.

es-Suyûtî, Celâlu'd-dîn eş-Şâfiî, (ö.911/1505), *el-İtkân fî ulûmi'l Kur'ân*, Mısır 1370/1951.

—. *ed-Durru'l-mensûr fî't-efsîri bi'l-me'sûr*, Mısır 1314/1896.

—. *Tefsîru'l-Celâleyn* (Bakara suresinin başından, İsrâ suresinin sonuna kadar), Matbaatu'l-istikâme, Kâhira ts.

—. *Lubâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl* (es-Suyûtî, Celâlü'd-Dîn, *Tefsîru'l-Celâleyn* kenarında), Matbaatu'l-istikâme, Kâhira ts.

—. *Târîhu'l-hulefâ'*, Kâhira 1383/1964.

—. *Tabakâtu'l-huffâz*, Kâhira 1393/1973.

eş-Şâfiî, Muhammed ibn İdrîs (ö.204/819), *er-Risâle*, Kâhira 1388/1969.

eş-Şa'rânî, Abdu'l-Vahhâb (ö.973/1565), *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, Mısır 1373/1954.

- eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm el-Girnâtî (ö.790/1388), *el-Muvâfakât fî ulûmi ş-şerî'a*, Mısır 1395/1975.
- . *el-İ'tisâm*, Beyrût (1332/1913).
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed ibn Abdi'l-Kerîm (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* (İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâl ve'n-nihal* ile birlikte), Beyrût 1395/1975.
- eş-Şerîfu'l-Murtadâ, Ebû'l-Kâsım Ali ibn et-Tâhir (ö.436/1044), *Emâli ş-Şerîfi'l-Murtedâ* (Gureru'l-fevâid ve dureru'l-kalâid) (yzm.), Yeni cami Ktp. No. 986 ve 987.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr (ö.310/922), *Câmiu'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Tefsîru't-Taberî), Mısır 1323-1329/1905-1911 (Ofset: Beyrût 1392/1972)
- . *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, Kâhira 1358/ 1939.
- . *Kitâbu ihtilâfi'l-fukahâ'*, Beyrût 1320/1902.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân (ö.360/970), *el-Mu'cemu's-sagîr*, Medîne 1388/1968.
- el-Tabressî, Ebû Ali el-Fadl ibn el-Hasen (ö.538/1143), *Mecmau'l-Beyân li ulûmi'l-Kur'ân*, Suleymâniye Ktp. Mihrişah S. blm. No. 29. ve 30 (yzm.).
- et-Taftazânî, Sa'du'd-dîn (ö.791/1388), *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefî*, İstanbul 1960.
- . *et-Telvîh şerhu't-tavdîh*, İstanbul 1304/1886.
- et-Tahâvî, Ahmed ibn Muhammed el-Hanefî (ö.321/933), *Şerhu meâni'l-âsâr*, Kâhira 1387/1968.
- . *Muhtasaru't-Tahâvî*, Kâhira 1370/1950.
- et-Tebrîzî, Abdu'l-Bâkî el-Mevlevî (1033/1623 târihinde hayatta olduğu kaydedilmiştir.), *Tefsîru't-Tebrîzî*, Hamidiye Ktp. No.59 (yzm.).
- et-Tirmizî, Muhammed ibn Âsâ (ö.297/909), *el-Câmiu's-sahîh* (Sunenu't-Tirmizî), Mısır 1357/1938.
- et-Tûsî, Ebû Nasr Abdullah ibn Ali es-Serrâc (ö.378/988), *el-Luma' fî't-tasavvuf*, Kâhira 1380/1960.
- et-Tusterî, Ebû Muhammed Sehl ibn Abdillâh (ö.283/896), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Mısır 1329/1911.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali ibn Ahmed (ö.468/1075), *Esbâbu'n-nuzûl*, Mısır 1387/1968.
- . *el-Vasît*, Kılıç Ali Paşa Ktp. No. 97 ve 98 (yzm.).
- . *et-Tefsîru'l-vasît*, Rustempaşa Ktp. No. 38 (yzm.).
- . *el-Vecîz*, Suleymâniye Ktp. Hkm. blm. No. 963 (yzm.).
- . *el-Basît*, Suleymâniye Ktp. Crh. Blm. No. 88 (yzm.).
- Yâkût el-Hamevî (ö.626/1228), *Mu'cemu'l-udebâ'*, Dâru'l-Me'mûn, 1355/1936.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm, (ö.923/311) *İ'râbu'l-Kur'ân*, Kâhira 1382/1963.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsu'd-dîn (ö.748/1348), *Tezkiratu'l-huffâz*, Beyrût 1374/1954.

—. *el-Kâşif fî ma 'rifeti men lehu rivâyetun fi'l-kutubi's-sitte*, Kâhira 1392/1972.

—. *Siyeru a'lemü'n-nubelâ'*, Mısır 1957.

—. *Târîhu'l-İslâm*, Kâhira 1367/1947.

ez-Zehebî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, Mısır 1396/1976.

ez-Zemahşerî, Mahmûd ibn Ömer (ö.538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl* (Tefsîru'l-Keşşâf), Kâhira 1387/1968.

—. *Esâsu'l-belâga*, Beyrût 1385/1965.

ez-Zerkânî, Muhammed Abdi'l-Azîm (ö.1122/1710), *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1362/1943.

ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedru'd-dîn Muhammed ibn Abdillâh (ö.794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (el-Burhân), Mısır 1276/1957.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrût 1389/1969.